

РД(СД) 14
137

Др. Левицький

ПО СУДАХ
ГЕТЬМАНИНИ

РДХ

ОР. ЛЕВИЦЬКИЙ

ПО СУДАХ
ГЕТЬМАНЩИНИ

НАРИСИ НАРОДНЬОГО ЖИТТЯ
ГЕТЬМАНЩИНИ 2-ОЇ ПОЛОВИНИ XVII ВІКУ

ПЕРЕДМОВА, РЕДАКЦІЯ Й ПЕРЕКЛАД
М. ГОРБАНЯ

Р У Х

Кіровоградська область
бібліотечна імена
Д. І. Малковського
ІНВ № 1008293

ПЕРЕДМОВА

У цій книзі ми подаємо низку вибраних нарисів із праці О. І. Левицького «Очерки народной жизки в Малороссии во второй половина XVII столетия», переклавши їх українською мовою.

Ця праця вперше вийшла російською мовою в «Киевской Старине» 1901 року та окремо 1902 року. Є відомості, що О. Левицький наприкінці свого життя переклав був цю свою роботу українською мовою, і тепер цей рукопис переховується в Українській Академії Наук¹ і здасться як ці «Очерки» друкуватимуть цілком.

О. І. Левицький довгі роки свого життя провів на архівній роботі. З нього був видатний архівознавець. У своїх архівних студіях, так само, як і в усій своїй праці науковій, О. І. Левицький великої ваги надавав вивченню старого побуту, який він знав чудово.

У цілій низці своїх робіт О. І. Левицький виявляє надзвичайне вміння оживити сухі архівні документи, так що перед нами проходить галерія живих людей з давно минулих віків. Цю його властивість особливо яскраво видно в тій низці нарисів, що їх подаємо в цій книзі.

За підставу для цих нарисів О. І. Левицький узяв документальний матеріал, а саме актові книги Полтавського переважно та кількох інших козацьких судів.

Актіві книги провадили за часів литовсько-польського панування й на Україні². У кожному місті, незалежно від того, чи це було місто панське, чи місто з правом самоврядування, на уряді провадили спеціальні книги (acta). До цих книг записували і судові вироки, і всякого роду заяви. Записувалося тут заяви про всілякі цивільні справи: записували акти продажу майна, купівлі, тестаменти і т. ін. Записувалося до книг і всілякі скарги в усіх справах — і кримінальних у тому числі. Було кілька розрядів актових книг, і ці актові книги відбивали в собі цілком життя

¹ Ак. Н. Василенко: «Акад. О. І. Левицький.» Записки соціально-економічного відділу УАН, том I, стор. XLVI — CVI.

² Про польські актові книги див. St. Kutrzeba: «Historia zrodel dawnego prawa polskiego», t.II, Lwow, 1926 p.

тогочасне; отож, вони становлять величезний і дорогоцінний матеріал для дослідника.

Найстаріші польські актові книги, що дійшли до нас, — це краківські 1386 року. На Україні ж актові книги були узаконені цілком другим Литовським Статутом (1566 рік), хоч є дані, що такі книги були й раніше, з початків XVI в. До наших днів дійшла величезна маса, кілька тисяч (5838) актових книг Правобережжя; переховуються вони в Київському Архіві Давніх Актів³.

Над цими книгами провадять роботу, складають описи, їх використовують дослідники. Цього року, наприклад, у Києві зроблено відкриття великого значення. Як описували кам'янець-подільські актові книги, писані вірменською мовою (у Кам'янці існувала велика вірменська торговельна колонія), виявилось, що є документи, писані вірменським альфа-бетом, але вони належать не вірменам, а половцям. Досі науці відомий був тільки Codex Cumanicus 1303 року та переклад половецькою мовою Корана, що переховується в Стамбулі, який знайшов проф. Наджім Гасім бей⁴.

Тепер же до всесвітньої науки ввіходить нове джерело, широкі й цінне для вивчення як давно вимерлої половецької мови, так і історії решток цього народу, з яким протягом кількох сторіч доводилося мати зносини і зв'язки українським землям.

Але, коли для Правобережжя збереглася сила актових книжок, то для Лівобережжя ми маємо тільки невеличкі уривки, невелику кількість актового матеріалу⁵. Відомий знавець актових книг, що за його редакцією видано кілька актових книг лівобережжя, В. Модзалевський

³ Про цей Архів див. збірник «Центр.Архів стародавніх актів у Києві». Київ, 1929. Там є стаття Андріяшева: «Актові книги».

⁴ Див. «Известия Тавр. Общ. Ист.», т. III (60), стор. 87. Про Codex Cumanicus існує велика література, бо це єдина пам'ятка половецької мови, широко знана в європейській науці.

⁵ О. Левицький у згаданій праці цілком правдиво пояснює це тим, що на Правобережжі шляхта дбала про ці книги, бо ж у них були акти, на які часто-густо доводилося посилатися на доказ своїх тих чи інших прав. На Лівобережжі козацькій старшині, що виросла з революції 1648 року, на ці акти посилатися не доводилося.

свого часу подав відповідну записку до Першого Відділу Української Академії Наук⁶. У цій своїй записці В. Модзалевський подав повний список досі вже виданих актових книг Лівобережжя і відзначав надзвичайно малу кількість виданих книг, а до того ж іще деяка частина видана цілком ненауково⁷.

В. Модзалевський підкреслював вагу цих матеріалів і вказував на те, що йому відома низка актових книг Лівобережжя, що переховуються по архівосховищах як українських, так і позаукраїнських. Свого часу і О. Левицький заявляв, що серед матеріалів Архіву Міністерства Юстиції,

⁶ Цю доповідну записку розглянув відділ на засіданні другого січня 1919 року, де брав участь і О. Левицький. Тоді визнана була конечна потреба дальшого збирання та видання актових книг Лівобережжя. Див. Записки істор.-філол. від. Ак. Наук, т. II-III, стор. 3—6.

⁷ Для Лівобережної України досі видано тільки:

1. «Протокул до записовання справ поточних на рік 1690» („Черниговские губернские ведомости" з 1862 року — це Стародубська актова книга).
2. „Протокул справ поточних 1683 року" («Черниговские губернские ведомости» з 1857 року — Стародубська актова книга). Обидва ці видання з наукового боку не задовольняють. Видано їх з чималими помилками.
3. «Отрывки из Стародубской меской книги за 1664 — 1673 годы» (8-й вып. «Трудов Черниговской губернской ученой архивной комиссии»). До друку підготував В. Модзалевський.
4. «Стародубського магістрата книга справ поточних» 1690 — 1722. Уривки видані в „Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества» вип. 6-й.
5. «Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года». Чернігів, 1914 рік. До друку підготував В. Модзалевський.
6. «Местечко Борисполь в XVII веке. Акти військового уряда 1612 — 1699 годов». Київ, 1892 рік. Видання неповне, з 878 актів узято тільки 136.
7. У виданні «Стороженки. Фамильный архив», том VI, Київ, 1908 року, видрукувано Пирятинські актові книги 1683—1719 років. Видання малоприсутнє.
8. «Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века, выпуск первый, sprawy поточныя 1664—1671 годов». Чернігів, 1912 рік. Выпуск второй «Справы вечистыя» 1664—1671 годов. Чернігів, 1912. Выпуск третий «Справы вечистыя» 1672—1680 годов. Чернігів, 1914 рік. Усі ці випуски вийшли за редакцією та з примітками В. Л. Модзалевського.
9. «Отрывки из Нежинских магистратских книг 1657—1674», їх видав О. Лазаревський в «Черниговских губернских ведомостях» 1887 року.

куди передано силу архівних матеріалів з України, мають бути актові книги Лівобережжя. Він писав: «На одном из заседаний Киевского археологического съезда мы слышали признание из уст управляющего архива министерства юстиции, что дела закрытых судов со всей империи поступили в архив в таком колоссальном количестве, что у чиновников архива не было сил и возможности приступить к их разбору и они доселе хранятся там по большей части нераспакованными. Будем надеяться, что в этих еще не распакованных тюках найдутся и остатки малороссийских актовых книг»⁸.

Припущення О. Левицького справдилися цілком. Коли 1925 року з «Древлехранилища» РСФРР передавали Українській Центр. Арх. Управі низку архівних матеріалів, то серед фондів старої Гетьманщини знайдено кілька актових книг Лівобережжя.

Серед цих актових книг найцінніша Остерська актова книга, що про неї досі не було ніяких відомостей. Починається вона з 1626 року. Писана вона до революції 1648 року польською, а після революції — староукраїнською актовою мовою. Місто Остер у XVII віці в економіці України багато важило, і ця книга, що охоплює кілька десятиріч, являє собою дорогоцінне джерело для вивчення життя тогочасного міста. Цю книгу з ухвали Центральної Архівної Управи УСРР нині готують до друку. Отже, тепер джерела до історії лівобережного міста набагато поповнюються.

За тих часів, коли О. І. Левицький писав свої «Очерки», цих джерел було просто відомо, не то що видано, куди менше. Але він спромігся навіть із того матеріалу вибрати яскравіший, оживити його та подати читачам, що більшість із них, звичайна річ, ніколи б не читала актових книг.

Сам О. І. Левицький підкреслює, що подані ним нариси, написані на підставі актових книг, в цілому охоплюють найрізноманітніші сторони та прояви тогочасного життя. «В цілому — це низка ніби стенографічних

⁸ О. Левицький: „Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-западного края и Малороссии». Труды XI археологического съезда, том II, Москва, 1902, стр. 81.

звітів, тільки коротших. Писар не переказує своїми словами змісту скарги або свідчення свідків, а буквально відтворює промови учасників

Процесу, зберігаючи всі характеристичні особливості живого слова, з різними іноді наївностями, записуючи навіть різноманітні форми звертання до суду позивача, підсудного або свідків.

Через такий спосіб викладу, актові книги козацьких судів мають надзвичайну силу захоплювати: ними просто таки можна зачитуватися, як реально-художнім твором. Перед вами проходять наче живі люди XVII століття; наче з фонографа, ви чуєте їхню справжню мову, відчуваєте ніби подих давно минулої старовини. І кого тільки нема в цій чарівній панорамі. Через єдність суду, перед вами проходять живі тіні з різних верств тогочасного безстанового суспільства»⁹.

У цій книжці ми подаємо тільки вибрані нариси з „Очерков" Левицького. Вибираючи ці нариси, ми намагалися в основному взяти ті, де ясно й яскраво можна бачити тогочасне суспільство в його клясо-вих взаєминах, в його клясових сутичках, не про-стр милуючися з усього, що діялось у давній давнині. Так само в цій книжці змінено цілу низку приміток, перероблено деякі вступи до нарисів і цілком змінено передмову. Для сучасного читача цілком зрозуміло буде, що деякі пояснення авторові здавалися б тепер наївними та анахроністичними. Ак. Василенко в своїй роботі, в своєму широкому некролозі про О. І. Левицького теж визнає це. Отже, підходячи обережно до цього твору О. Левицького, автор цієї передмови мусів поробити всі ті зміни.

О. І. Левицький своїми поглядами належав до крайньої правої частини «Старої громади». Вихований у Київському університеті під впливом В. Антоновича, цього яскравого й видатного ідеолога дрібнобуржуазної української інтелігенції, О. Левицький ніколи не дорівнювався до свого вчителя своїм політичним темпераментом. Тогочасні обставини, подув страшенної реакції поклали виразний відбиток на всю діяльність О. Левицького. Він був щонайяскравіший представник аполітичного культурництва, культурницького етнографізму. Будь-яка політична діяльність, щонайменший прояв її,

⁹ «Киевская Старина», 1901, січень, стор. 9—10. Переклад наш, як і в інших посиланнях на «Киевск. Старину».

лякали Левицького, льяольного громадянина Російської імперії.

Він сам писав у листі до В. Яценка 6 березня 1886 року: «Я й за дитинства лякався усякого брязкоту зброї і ніколи не поклонявся богіві брані. Та й поводився я завсігди відповідно до своєї вдачі. А втім знайшовся ж якийсь дурень, що прийняв мене за «небезпечну людину». О, непорозуміння»¹⁰.

Те, що для О. Левицького здавалося непорозумінням, цілком логічно впливало з усього тодішнього стану. В своєму наступі російський уряд намагався змітати геть чисто все сумнівне й підозріле, неосвячене, недозволене цілком. Отже, навіть українофільство, невиразне, бліде, навіть воно за небезпечного ворога здавалося урядові, наляканому боротьбою з революційним рухом, із першими громами широких робітничих рухів.

Даремне і Левицький, і навіть лівіші за нього „громадяни" маніфестували свою аполітичність. Все одно всі вони на собі відчували всемогутню на той час руку царського самодержавства. Сам О. Левицький довгий час навіть не знав, що він, смиренний урядовець, перебуває під негласним доглядом поліції. На нього, мов грім з ясного неба, ударила зовсім непередбачена пригода: 3 серпня 1885 року, коли до Києва мав приїхати Олександр III, з О. Левицького взято підпис, що він на час перебування царя в Києві, як підозріла людина, має виїхати з міста. Це на смерть перелякало О. Левицького. Тепер він знову намагався навіть у найдрібніших своїх вчинках додержувати щонайбільшої льяольности. Він скрізь, на кожному кроці намагався виявити себе цілком благонадійною, з погляду уряду, особою. Зокрема він заборонив із цього часу користатися з його адреси і скрізь вимагав, щоб йому писали «по-русски, а не по-мало-русски»¹¹.

Коли 1897 року він підшукував учительку для своїх дітей, то раніше дуже пильно збирав відомості про її політичну благонадійність і тільки тоді взяв кандидатку, коли переконався, що вона з політичного погляду цілком «невинна», цілком благонадійна.

Навіть свої зв'язки з українськими колами О. Левицький намагався не афішувати, не показувати. Проте О. Левицького весь час тягло до тієї

¹⁰ Розвідка ак. Василенка, сторінка LXXII. В. Яценко — це тесть О. Левицького.

¹¹ Згадана робота, сторінка LXXI.

роботи, яку, здавалось би, уряд не розцінював як революційне - неблагоннадійну, яка, з другого боку, мала проходити на ґрунті розробки української історії.

Геть від політичної боротьби, треба науковою працею творити підвалини для відродження українського народу, треба бути мудрим і лукавим, щоб зберегти своє життя звичайне, свою посаду, та одночасно треба й не кидати роботи там, де вона може дати користь широким колам народнім — таке гасло всього життя О. Левицького. Неборець, а політичний культурник, він, проте, близький зв'язок тримає з українськими науковими організаціями, просвітніми закладами, як от із «Киевской Стариной» тощо.

В обставинах наступу поміщицько-кріпацьких верхів усяка діяльність, навіть найскромніша, навіть найльотьяльніша, як от у Левицького, викликала підозру, нагінки. І Левицькому часто-густо доводилося задумуватися над своїм майбутнім. Навіть для нього, нереволюціонера, тяжка неймовірно здавалася атмосфера царської Росії. Тим то й недивно, що з таким замилюванням погляди Левицького йшли в минуле, туди, де він міг знайти принадні для себе картини. Його цікавлять широкі рухи, цікавить життя широких мас, але скрізь і в усьому він застається народником, що не може з клясової суті своєї викрити ясно, й яскраво рушійні сили революційних рухів, не може ясно й яскраво показати клясової боротьби минулого; окремі сторінки з його робіт своїм добром матеріялу та освітленням указують і яскраво підкреслюють народницькі тенденції автора. Так само як у всіх своїх працях, так і в «Очерках» у своїй передмові та поясненнях О. Левицький виступає перед нами, як виразний народник, з усіма його помилками. От саме через те й мусимо замінити його передмову, переробити деякі примітки, інакше оформити деякі нариси. Як можна розцінювати тепер хоч би такі місця з його передмови: «Історія Малоросії більше, ніж якась інша, є історія народня. За найблискучіший та найцікавіший її період справедливо вважається XVII вік, коли український народ виявив найвище напруження своїх духовних сил і, хоч на короткий час, улаштував своє життя за своїми одвічними ідеалами, коли, за образним виразом поета, «Братерська наша воля, Без холопа і без пана, Сама собі, у жупані, Розвернулася весела».

Тут ми маємо справжнісінький букет: одвічні ідеали українського народу (хоч таких ідеалів, звичайна річ, ніколи не існувало, а існували вони в уяві українських народників), тут ми маємо й український народ, як щось єдине ціле, маємо і «найвище напруження духовних сил» — одне слово,

одного цього прикладу досить, щоб зрозуміти, що О. Левицький і своїм світоглядом, і тим, як він виявляв цей свій світогляд у своїх працях, є народник. Звичайно, таке освітлення занадто наївне.

Отже, узявши нариси Левицького, вибравши з них найяскравіші, ті, що найбільше освітлюють життя Гетьманщини другої половини XVII віку, ми в дальшій своїй передмові намагатимемося змалювати, як ці оживлені О. Левицьким актові документи самі говорять за себе, як вони яскраво змальовують клясове суспільство тих часів.

Треба відзначити попереду, що Левицький, подаючи й обробляючи актові документи, додержувався таких вимог: «Щоб зберегти в нашому переказі,— пише він,— те враження живої безпосередности, що його справляє читання справжніх книг, ми, йдучи за способами тодішніх писарів, подаємо промови дійових осіб текстуальне, як їх запроTOCOLьовано, але, щоб не утрудняти нефілологів, дозволяємо незначні текстуальні зміни, саме — усуваємо небагато явно книжних висловів і форм (переконані, що вони належать писареві, а не записані з народніх уст) та заміняємо тодішній безсистемний правопис близьким до сучасного.

Через це подані від нас численні зразки тодішньої мови з боку форм та написів не задовольнять суворих вимог філолога, — його ми радимо звернутися до автентичних актів, але з погляду лексичного вони цілком відповідають оригіналам»¹².

У нашому перекладі цей основний напрям О. Левицького збережено. Промови дійових осіб дано сучасним українським правописом; він набагато більше надається, щоб відтворити оригінали XVII віку, ніж старий російський правопис.

Ак. Василеико відзначає, що «Очерки» набувають значення для історії українського права взагалі й для звичаєвого права зокрема й переважно»¹³.

Справді «Очерки народной жизни Малороссии» О. Левицького після свого виходу в світ стали за джерело як для дослідників істориків-юристів, так і просто для дослідників історії України. На них посилаються геть чисто в усіх, хоч і нечисленних працях з історії українського права. Щоправда, після виходу в світ кількох актових книг, вигідніше стало для дослідника вдаватися безпосередньо до актових книг, аніж до художньої обробки їх.

¹² «Киевская Старина», 1901 р. січень, стор. 10-11

¹³ Згадана праця, стор. ХСІ.

Але для ширших кіл читачів ця праця Левицького має досі своє значення. Не одсилати ж їх до актових книг. Через це й ми спинимося трохи на тих даних, що їх подають нариси О. Левицького до історії судівництва на Україні XVII віку.

Ак. Покровський відзначає: «В класовому суспільстві суд є найбезпосередніше знаряддя класового пригноблення — в революційній епохи, коли низ стає верхом, він править за найбезпосередніше знаряддя класової самооборони від спроб відновити пригноблення»¹⁴.

Отже, пам'ятаючи про цю думку, пам'ятаючи загалом марксистські характеристики ваги суду в класовому суспільстві, ми й повинні підходити до оцінки судівництва Гетьманщини другої половини XVII віку.

Щодо судоустрою другої половини XVII віку та початків XVIII, — в основному маємо такі інстанції¹⁵:

1) Сільський суд — до складу його ввійшли по козацьких селах отаман та 2-3 чоловіка з товариства, по селах із поспільством¹⁶ до суду ввійшов вїйт та «люди», «жителі». Іноді бере участь і місцеве духівництво й панські прикажчики. Коли справу провадили по селах із мішаним населенням із козаків і посполитих, то збирався «зуполний уряд», спільно засідали і вїйт, і отаман.

Сільський суд розглядав дрібніші справи, як кримінальні, так і цивільні, ухвалюючи на них свої вироки. У важливих справах сільський суд часто-густо тільки проводить початкове слідство, а вже саму справу розглядає дальша інстанція. Велику участь у сільському суді брала вся громада, всі «козаки й мужики».

Сільський суд мав і функції нотаріату: він записував всілякі акти: тестаменти, купчі, дарчі, всякі заяви та угоди.

2) Сотенний суд — на цю інстанцію натрапляємо в нарисах О.

¹⁴ М. Покровский: «Очерк ист. русск. культ.» Ч. I, 1925, стр. 158

А. Лазаревский: «Замечания на истор. моногр. Д. П. Миллера о малорусском дворянстве й о статутowych судах. Отчет Комит. по присужд. премий, учрежд. Харьк. Зем. Банком». Харків, 1898 р.

М. С л а б ч е н к о: „Опыты по истории права Малорос. XVII й XVIII в. Одеса, 1911 р.

Матеріали до історії укр. права, т. I, зібрав ак. Василенко, Київ, 1929 рік.

І. Черкаський: «Звідомлення про відрядження до Харкова» Праці Ком. для вивч. зах.-русського та укр. права. Вип. VI. 1929 р.

¹⁵ Див. Д. Миллер: «Очерки из истории й юридич. быта старой Малороссии. I. Суды земские, гродские й подкоморские в XVIII в.» Харків, 1895 р.

¹⁶ Посполиті— панські піддані, що володіли ще правом вільного переходу. Проте, поспільством за цихчасів звали й міщан.

Левицького. До складу його ввіходили представники і від козацького, і від міського уряду, отож у ньому беруть участь сотник, отаман, вїт із бурмістрами. Як значніші козаки, так само і міщани беруть участь у роботі суду. Іноді в цьому суді беруть участь особи, надіслані від полковника чи гетьмана. Сотенний суд розглядає справи, що траплялись не тільки в місті й містечку, але загалом до цього суду вдавались, обминаючи сільський. До сотенного суду на апеляцію надходили справи з сільського. Компетенція сотенного суду загалом була в XVII віці дуже велика. Він міг ухвалювати й смертні присуди. Виконував він так само й нотаріальні функції. В його роботі велику вагу мала громада¹⁷ — козаки й поспільство.

Сотенний суд міг надсилати нерозв'язані важливі справи безпосередньо до Генерального суду, обминаючи третю інстанцію — полковий суд.

3) Полковий суд — до складу ввіходить і козацька старшина (полковник, полковий обозний, полковий суддя, сотник полкового міста, отаман городовий та інші), і міський уряд — вїт із бурмістрами та іншими виборними людьми. Коли мова йшла про духовну особу, то запрохували до суду й представників від місцевого духівництва.

Велику вагу мала громада. У низці дальших нарисів видно її участь. Полковий суд був як апеляційна інстанція, так і суд першого ступеня з широкою компетенцією.

У XVII віці полковий суд засуджував і на смерть, і ці присуди виконували, не подаючи на затвердження вищих інстанцій.

Полковий суд розглядав усі карні й цивільні справи всього населення полку, крім осіб, узятих гетьманом «в особливу протекцію й оборону»: бунчукових товаришів, полковників і генеральної старшини, що їх судив Генеральний суд.

У справах, що їх розглядав полковий суд, початкове слідство часто-густо провадив на місці місцевий уряд, іноді ж від полкового уряду чи суду на місце надсилалося спеціально в тій чи іншій справі так званих «розищиків». Особливо часто це практикувалося в суперечках за межі та землі, коли неодмінно треба було справу провадити на місці.

4) Генеральний суд — найвищий суд Гетьманщини. В XVII віці Генеральний суд не мав виразних організаційних форм. Складався він здебільша з двох генеральних суддів. Іноді разом із ними в розв'язанні

¹⁷ Н. Ю. Мірза - Авак'янц: «Нариси з історії суду на Лівобережній Україні в другій половині XVII століття. I. Роль громади в судовій практиці». Наук, збірн. Харк. кат. іст. укр. культури ч. 2-3.

справ брали участь інші особи з генеральної, полкової старшини або загалом із значної козацької старшини.

5) Гетьман — зверхній суддя. Здебільша гетьман у судових справах спирається на Генеральний суд. Він стверджує вироки і Генерального суду, і нижчих інстанцій, інструктує нижчі суди, стежить за розв'язанням судових справ по всіх інстанціях тощо.

Такі були судові інстанції Гетьманщини.

Дослідники, вказуючи на переваги козацьких судів проти попередніх, говорять не тільки про простоту та відсутність формалізму, але найбільше підкреслюють, що це були «безстанові» суди.

Суть, звичайна річ, не в цьому, а в тому, в руках якої класи був суд Гетьманщини XVII віку. Коли ми виразно можемо схарактеризувати й дати відповідь на це питання щодо XVIII віку, щодо судів дореформної й пореформної Росії, то для другої половини XVII віку в історії України щодо судівництва її дати цю характеристику важче.

Треба згадати, що друга половина XVII віку в історії України — переходова доба. Революція 1648 року, так звана Хмельниччина, поклала край пануванню великого магната, здебільша поляка чи походженням, чи культурою, на Лівобережжі. Друга половина XVII віку — час, коли на місце вигнаного великого магната — польського пана — стає козацький старшина — заможний козак чи заможний міщанин. Диктатура невпинно переходить у руки заможного козака — хуторянина-землевласника. «Козацька Україна Хмельницького за сто років устигла стати такою ж дворянською країною, якою була Московська держава XVIII віку»¹⁸.

Перші десятки років по революції не усталились остаточно межі між верхами української міської буржуазії та верхами козацтва. Сьогоднішній багатий крамар давав початок старшинському роду, а значний козацький старшина провадив широкі торговельні операції. Отож у руках саме цих двох груп опинився тогочасний суд. Нариси О. Левицького й показують у цілій низці прикладів це єднання козацького старшини та заможного міщанина — купця чи ремісника.

Дослідники чимало зусиль поклали, щоб з'ясувати характер суду, особливо спиняючись на питанні про взаємини козачого й міського уряду. Дослідників сплутувало те, що не можна знайти виразної лінії, виразних норм щодо представництва в суді. У суді брав участь і козацький уряд і міський; козацькі суди відбувалися в ратушах, отже, в осередку міського життя. Козацький суд не був відокремлений від міського. Суть

¹⁸ М. Покровский: «Русская история», т. II, стр. 213

була в тому, що верхи козацтва і верхи міщанства тісно були в цю добу, за цих часів, зв'язані між собою, через те й не доходило до суперечок за представництво в суді, бо це не мало великої ваги. Щодо другої сторони, яка брала участь у суді, що її побачимо в низці нарисів, — громади, — то до неї ввійшли однаково і козаки й міщани. Не видно будь-якої переваги тому чи іншому елементові на суді.

Суд у Гетьманщині за цих часів однаково добре обороняв інтереси статечних людей — інтереси заможного козака та заможного міщанина, через це, як справедливо відзначає Н. Мірза-Авак'янц, суд звертав увагу не тільки на те, який злочин зроблено, а ще й хто саме зробив¹⁹. Заможного хазяїна каралося легше, ніж наймита — вівчаря, скотаря, винника. Отже, суд у Гетьманщині XVII віку був виразно клясовий. Суд був знаряддям боротьби заможного козацтва та міщанства проти широких селянсько-міщанських мас. У цьому була його вага.

За невеликі, іноді випадкові, злочини суд тяжко карав учасників злочинів, коли вони виходили з робітництва тогочасного чи загалом із тодішніх низів населення (див. справу № 1), рішуче розправлявся суд із наймитами, яких голод заганяв до злодійських ватаг (справа 2). Одночасно той таки суд і той таки уряд давали чималі пільги, а іноді просто за викуп випускали на волю злочинців, коли тільки вони були заможні.

Коли проти убогого міщанина чи селянина стояв чи заможний козак чи міщанин, чи чернець чи піп, то добитися будь-якої справедливості в суді для того вбогого не можна було. Нарис № 5 яскраво показує, як попавбивцю вигородив духовний суд разом із козацьким судом та як той таки суд покарав не знати за що батька забитого. Ціла низка справ, де доходило до конфліктів між господарями і наймитами, теж показує, як на оборону інтересів господаря рішуче ставав суд. Навіть під час слідства заможному удавалося уникнути тортур, тим часом підсудний-наймит завжди зазнавав катування. У нарисі дев'ятому ми бачимо, як до смерти закатавав полковий суд під час слідства наймичку Каську, що обікрала свого пана Леонтія Черняка. Перед нами повстає ціла низка батьків і родичів найминок і наймитів, які мусять іти на згоду з господарями навіть тоді, коли тії до смерти припровадили їхніх синів та дочок. Господар завжди одкупався, і тільки невелика частина цих грошей припадала безпосередньо як головщизна родичам. Із нарисів О. Левицького постає виразно й яскраво образ того суду в Гетьманщині,

¹⁹ Згадана праця, ст. 82.

суду заможного козака та міщанина.

Заможний козак і міщанин у своєму судочинстві виходив із тих правових норм, до яких призвичаїло його попереднє життя під Польською державою.

У судах тогочасних правним кодексом (збіркою законів) був Литовський Статут та Магдебурзьке право.

На Литовський Статут та Магдебурзьке право посилаються на кожному кроці тогочасні суди. У кожній справі завжди судді підбирають відповідні артикули з тих кодексів. Виходить, що революція не скасувала кодексів, створених у шляхетській Литовсько-Польській державі. Литовський Статут — збірка законів Литовської держави — цілком відбиває прагнення шляхетські XVI віку. Шляхетство перемагає великих землевласників — фєвдальну аристократію — і йде в рішучий наступ на широкі селянські маси. XVI вік в історії українських земель — доба великого економічного перелому, великого перевороту. Це доба, коли гостро позначається перехід усього господарства на нові рейки, це доба, коли підупадає натуральне господарство, розвивається грошове²⁰. На перше місце стає в економіці країни рільництво. Відбуваються величезні зміни в соціальних взаєминах. Шляхтич стає диктатором у країні, і його диктатуру цілком відбито в збірках законів тогочасних, у Литовському Статуті.

На самому початку XVI віку вперше в Литовській державі маємо уніфікацію давнього права, різноманітного, неоднакового по різних краях держави. З шляхетської ініціативи й складено перший Литовський Статут 1529 р. Життя, дальший розвій шляхетства потребують доповнень, деякої переробки першої збірки законів. Отож маємо ще дві редакції 1566 та 1588 року; це справжні шляхетські кодекси. Усі пакти перейняті обороною шляхетських прав, пільг і привілеїв. За голову шляхтича встановлено штраф у десять разів більший, ніж за вбивство «мужика тяглого». Коли шляхтич поб'є селянина, то має тільки певний штраф заплатити. Коли ж шляхтича вдарить нешляхтич, то за це кара куди суворіша: винному одрубували руку. Коли нешляхтич зганьбить шляхтича, то за таку образу платився жорстоко: за таку провину одрізали язика. Шляхта — нарід шляхетський, ось чий інтереси забезпечені були в Литовському Статуті²¹. На кожному пакті бачимо це.

²⁰ Див. М. Грушевський: «Економічний і соціальний перелім XV — XVII вв. Студії в економ, іст. України».

²¹ Про Литовський Статут існує величезна література. Старішу позначено у Грушевського М. т. 5 «Історії України-Руси», в примітках, новішу — у Kutrzev'и.

Усі три редакції Статуту писані були мовою західньо-руською (польські історики називають її просто руською) — білоруською в основі з величезною домішкою українізмів. Третя редакція вийшла друком зараз же, як її ухвалили. Перший переклад, польською мовою друкований, вийшов тільки 1614 року. Між дослідниками були довгі суперечки — саме, яка редакція — чи польська, чи західньо-руська — znana була по судах українських XVII-XVIII віку²². Правдивіше погодитися, що обидві редакції Статуту в XVII віці знані були на Україні, як де яка дійшла. Революція 1648 року, знищивши шляхетське панування, скасувавши диктатуру пана-шляхтича, не знищила тих законів, що їх, охороняючи свою диктатуру, запровадила шляхта.

Та Литовський Статут був не єдине джерело для українських суддів. Від передреволюційних часів збереглися ще й інші кодекси, занесені на Україну через Польщу, що теж виростили в обставинах, цілком далеких від перших післяреволюційних десятиріч на Україні.

На внутрішній устрій так польського, як і українського міста великий вплив справили західноєвропейські німецькі взірці. Німецьке місто виростало в обставинах дужої боротьби проти феодалів, виборюючи собі незалежність. У цій боротьбі виробився певний устрій німецького міста. Особливої слави набуло місто Магдебург. Магдебурзьке право раз-у-раз згадується по судах українських. Про Магдебурзьке право, як загалом про німецьке право, існує чимала література, але найменше зачеплено саме питання про німецьке право по містах Лівобережної України²³.

Німецьке право перенесено на польський, а далі й український ґрунт разом із тією силою колоністів, що ще від XII віку переселяються до Польщі та пізніше до західніх українських земель. Ми не спинятимемося на питаннях устрою міста за Магдебурзьким правом. Спинимося тільки на тих кодексах, що їх раз-у-раз згадується в поданих далі нарисах.

Кодекс, що вживався в Магдебурзі, мав назву Саксонське Зерцало (Sachsenspiegel). Первісний текст латинською мовою не дійшов до нас, зате зберігся текст німецький.

Складене було Саксонське Зерцало в першій половині XIII віку.

²² Див. передмову Кістяковського до «Права, по которим судитися малоросійській народ». Київ, 1879 р.

²³ Старішу літературу див. у прим. М. Грушевського до т. 5 «Історії України-Руси», новішу — у згад. праці Кутрзев'ї. Див. Д. Багалій: «Магдебурзьке право в Лівобережній Україні». Руська Істор. Бібліотека, т. XXIII—IV та кілька інших його ж праць на цю тему.

Саксонське Зерцало суттю своєю є приватний список звичаєвого східньо саксонського права.

Протягом дальших віків Саксонське Зерцало користалося з великого успіху й зазнало чимало доповнень та переробок.

На Україні з Саксонського Зерцала користалися в його польських виданнях.

Перша така славнозвісна переробка в Польщі латинською мовою припадає на 1535 рік (щоправда й перше видання Саксонського Зерцала в Польщі припадає на 1506 рік, але видання пізніше цілком його заступило). Мало воно назву «*Juris provincialis quod Speculum saxonum vulgo nuncupatur libri tres*» (передруковане ще раз на початку XVII віку). Це видання на Україні не було так поширене, як польська переробка 1581 року львов'янина Павла Щербича під назвою «*Speculum Saxonum albo prawo saskie i majdeburskie porzadkiem abecadla z lacinskich i niemieckich exemplarzow zebrane i na polski jezyk przelozone*». Цю працю передруковували в XVII віці двічі, і на неї ото весь час і посилаються українські судді. Не треба відзначати, як давнє саксонське звичаєве право XIII віку, хоч би і в переробках, відповідало українській дійсності XVII віку.

Крім Саксонського Зерцала найважлишою збіркою приписів Магдебурзького права було *Jus municipale* — виклад Магдебурзького права. На Україні знову таки були знані його переробки, насамперед Щербича.

Але найпоширеніша по судах Гетьманщини була третя збірка²⁴; це т. зв. «Порядок «*Porzadek sadow i spraw miejskich*».

Це вже обробка систематична приписів Магдебурзького права, що належить видатному польському правникові XVI віку, Троїцькому Вартоломею, йому ж належить кілька інших обробок права Магдебурзького, широко популярних у Польщі.

«Порядок» розподіляється на чотири частини.

У першій говориться загалом, що таке право, що за обов'язки судді, про міських виборних осіб тощо у другій частині говориться про різні суди міські, про форми суду, у третій — про порядок судочинства, у четвертій — про кари злочинців та зокрема про тортури.

Як відзначають дослідники, саме «Порядок» Троїцького та Саксон Щербича були найпоширеніші по судах Гетьманщини. З наведених вище

²⁴ Див. Василенко: «Матеріяли до істор. укр. Права». I, XXXVII. Кістяковський, згад. праця, ст. 70-71.

суто фактичних даних про походження цих збірок законів зрозуміло стає, що вони не могли цілком відповідати новим обставинам. Анахроністичність цих збірок, невідповідність їх новим вимогам визнавали навіть польські юристи XVI віку. Що ж говорити про Гетьманщину?

Для другої половини XVII віку, для Гетьманщини ці збірки деякими частинами просто ставали анахронізмом, дуже застарілими²⁵, деякими частинами просто цілковито не відповідали новим класовим ще неоформленим взаєминам на Гетьманщині. Проте, судді — представники і козацького, і міського уряду — вперто в кожному присуді посилаються саме на ці кодекси. В чому річ? Пояснення можна дати просте: козацький старшина, що намагався перетворитися в шляхтича, дбав про затримання й тих кодексів, що їх створило шляхетство. Недаремно вже в XVIII віці українське панство Литовський Статут прокламувало, як «малороссийские права» — в протилежність до великоросійських указів.

Козацький старшина, зберігаючи для себе Литовський Статут, як чинний кодекс, тим самим ще раз підкреслював своє намагання стати на місці шляхтича. Так само й верхи міської буржуазії, що керували життям українського міста і до революції 1648 року, міцно й цупко трималися за тії перенесені з Німеччини кодекси, що давали змогу українській буржуазії оформлювати своє самоврядування. Литовський Статут і збірки німецьких прав для другої половини XVII віку були тими кодексами, про які раз-у-раз нагадувалося, але їхніх норм не додержувалося. Юридичне ще ж не було саме тієї кляси, що створила Литовський Статут, — козацька старшина ще не встигла перетворитися в українську шляхту.

Особливо анахроністичні були артикули тих прав щодо кар. Отож, майже на кожному кроці, як це подають і наші нариси, доводилося ці карі замінити на інші. Приміром, судячи гурт нетяг, що чинили грабїжки восени 1699 року в Велико-Будиській сотні (справа № 2),

²⁵ Про плутанину в уживанні цих збірок законів див. Г е л и ч е н к о: «Очерк кодификации малорос. права до введения свода законов» («Киевск. Старина», 1888 р., вересень, ст. 416-417).

суд удався спершу до права Магдебурзького, до книги «Порядок», де на аркуші 222 знайдено таку кару, що злочинець має бути колесований. Кара ця була мало поширена, через те судді вдалися до Литовського Статуту, за яким такого злодія мали повісити. Але й цей присуд судді замінили для одного, бо той заграбовану здобич повернув скривдженому. Щоправда двох його товаришів повішено, але в основному виступає одна риса: коли скривдженому відшкодовано за заподіяну шкоду, то

26 суд суворі приписи Литовського Статуту змінює на м'якші.

Так само й у справі про жорстоку жінку Денисіху, що вбила свого чоловіка, суд, удавшись до Литовського Статуту, знайшов надзвичайну кару, а саме: треба було карати так: «по ринку волочачи, кліщами тіло торгати, а потому, в міх скуряний всадивши до нього пса, кура, ужа і кішку, зашити» і втопити в глибокій воді. Судді сами зазначили, що «в нас того обичаю не заховують» і змінили цю кару, щоправда, теж на дуже сувору.

Часто до зміни присуду спричинювались прохання родичів чи знайомих підсудного. Тоді суд майже завжди зважав на ці прохання й суворі присуди Литовського Статуту чи Магдебурзьких прав, де навіть за дрібні злочини встановлена була кара на горло, замінював на інші, легші, дуже часто грошові. Замінювали кару на горло судді, звичайна річ, не з тих причин, що вони були милосердні, а там, де мова йшла про такого ж, як і вони, заможного козака й міщанина або там, де за підсудного — наймита чи підданого — заступалися значні особи. Заступалися вони, звичайно, на свою користь, бо такого визволеного від кари брали собі в беззаплатні наймити. Наприклад, хуторянина Леська Матієнка за вбивство суд, згідно з Саксоном і Статутом, присудив до смерти та виплати головщини родичам забитого. Але на прохання присутніх суд змінив кару на відповідні грошові штрафи та головщину.

У справі про чужоложство (справа № 14) судді, на підставі книги «Порядок», були присудили підсудного Григора до смерти, але на прохання «людей зацних» Григорові смерть замінено на вигнання. У справі № 15 про чужоложство суд присудив, за відповідним приписом

«Порядку», до смертної кари підсудного Панченка, а його спільницю Панасиху ухвалив бити біля ганебного стовпа та розв'язати шлюб. Але, коли чоловік Панасишин заявив, що він приймає до себе її за жінку, а далі те ж саме й жінка Панченкова про свого чоловіка, то суд просто зараз же скасував свій присуд і зараз же ухвалив інший про відповідні грошові штрафи. Так само в цілій низці справ про перелюбства маємо заміни приписів чинних у той час кодексів на інші. Те ж саме маємо ми і в цілій низці інших справ. Чимала частина наших нарисів увесь час показує й подає дані про те, що по козацьких судах увесь час приписи Литовського Статуту й Магдебурзького права виправлялося неписаним звичаєвим правом.

Неписане звичаєве право більше відповідало тогочасній структурі суспільства, дарма що верхи його проторювали собі стежку до шляхетства. В наших матеріалах є дуже яскраві моменти, коли звичаєве право кладе свій слід як на переведенні слідства, так і на всьому перебігові судочинства. Досить згадати про нарис сьомий, де говориться про страшний звичай приковувати убивцю до труни жертви. На ніч цю труну ставили в церкві, лишаючи таким чином наодинці убивцю з забитим. Звичаєве право відбилося в цілій низці процесів, зв'язаних із розлукою, із розв'язанням шлюбу. Зокрема цілком впливає з звичаєвого права поширений спосіб доводити правдивість обвинувачень у чужоложстві личкуванням перелюбників. Захопленим на чужоложстві за тогочасним звичаєм одрізували поли, і це був найбільший доказ їхньої провини.

Щодо кар, то для другої половини XVII віку звичаєве право мало найбільшу вагу.

Дальший процес судівництва в Гетьманщині XVII-XVIII віку вів до витіснення як звичаєвого права, так і норм Литовського Статуту, хоч як за них чіплялося українське панство, великоросійськими законами. У судочинстві XVII віку широких впливів великоросійського права непомітно, за винятком одиноких випадків, особливо коли справа стосувалася так чи інакше великоросіянина.

На самому перебігові судочинства ми не будемо спинятися в

передмові, бо кожен нарис дає яскраві, виразні сторінки про це. Спинимося лишень ще на одній стороні тогочасного судівництва, цікавій як показчик того, як суд у Гетьманщині XVII віку ставав за один із способів швидшого перетворення козацького старшини - хуторянина на українського пана-поміщика.

Як відзначають дослідники соціальної історії України XVII віку, за велике джерело прибутків сотенної, полкової й генеральної старшини був суд. Судівництво в руках козацької старшини й верхів міської буржуазії перетворювалося в надзвичайно легкий спосіб збагачування.

У цілій низці нарисів, що їх подає Левицький, ми побачимо, як кожна судова справа, хоч який був ухвалений присуд, закінчувалася тим, що і судді, і сам полковник одержували на свою користь великі судові штрафи, «належиту вряду і панську вину». Приміром, у справі № 3 ми бачимо, як два молоді куркулі Харко й Семен, сини багатій вдови-козачки Марії Педорчихи відкупались не один раз за крадіжки. Кілька разів полтавський полковник Іван Іскра визволяв їх від кари і щоразу брав собі за це якийсь ґрунт із їхніх маєтків. Ні в якій справі судді не забували себе й полковника, хоч би справа закінчувалася навіть миром між обома сторонами. У справі № 215, приміром, коли обидві сторони помирилися, то судді, звільнивши винних у перелюбстві чоловіка й жінку, що їх простили їхні дружини, наказали проте: «сднак вину панську й вряду за проступство мають платити».

Ми маємо цілі реєстри речей і маєтків, забраних, як штраф, на полковника та суддів. Ось такий реєстр: «Напрод його милості, пану полковникові Федору Івановичу Жученку за тую вину (справа № XXVII про крадіжку на ярмарку) панську достался хутір... з хатою, з винницею і зо всіма вгоддями і з трьома казанами, крім збожжа в стогах будучого і молоченого, а до того ж узято хату, стоячую за містом, з двором і бджол тридцятеро і четверо і дві пари волів, з котрої одібраної злодійської вини його милость пан полковник старшині полковій оддає двор за містом, стоячий з хатою, а на вряд городовий полтавський (тобто війтові з

бурмістрами) бджол двадцяттеро і четверо і дві пари волів. А зверх того, ясновельможному милостивому добродію пану гетьману бджол тих же пнів десятеро до пасіки панської одставлено».

Усякий заможний козак, чи міщанин, чи селянин, чи духовна особа, як це ми бачимо геть чисто з усіх поданих нарисів, здебільша міг відкупитися від кари, давши відповідний штраф. Розміри цього штрафу ніколи не були точно визначені і залежали вони цілковито від бажання суду й полковника та від заможности підсудного. Коли ж у підсудного не було чим платити штрафу, то там уже ніякого милосердя не було, і підсудні зазнавали кари іноді на горло.

Штрафи бралися різноманітні. Це так само залежало від того, що міг дати підсудний. Були в нього гроші, — брав суд гроші, не було грошей, — брали худобу, землю, млини, одежу, зброю. Нічим не гребував суд, до дрібних речей включно. Наприклад, 1683 року (справа № XXV) полтавський суд судив старого шинкаря Василя Собка за спробу звалтувати вже стару Настю Гноїху. Суд виявив, що Собка вже не один раз суджено за такі ж злочини, але він щоразу відкупався, та й тепер спромігся відкупитися, бо судді зважали на його «у подейшлих літах старість». На суді виявилася цікава подробиця: колись раніше Собка спіймано на скотоложстві з шкапою. І він заплатив за це штраф судові, а тодішній пан полковник за штраф забрав собі ту шкапу, таким способом покаравши Собка.

Іноді на суді відбувалися цікаві сцени: підсудний не мав чим платити штрафу, тоді він звертався до суддів з проханням, щоб вони позичили йому грошей, а за це забрали його ґрунт. Приміром (справа № 11), 1689 року заможний хуторянин Лесько Матієнко, коли йому зачитано присуда, де сказано, що він має заплатити чималий штраф грошовий, заявив, удавшись до суддів:

— А що ж, панове, не мію чим то оплатити, а хіба ґрунтики комусь продам, котрі я маю.

А потім удався просто до голови суду, полковника Федора Жученка:

— Добродію мій, зарятуй мя грішми, а я тобі за тії гроші вічисте пущаю той мій хуторець з виноградом.

Звичайно судді згодились, але виявилось, що ґрунтів Матієнка не могло стати, щоб виплатити всі штрафи. Отож, суд і полковник забрали собі чисто все майно підсудного, а Матієнко мусів ще десь відшукувати собі грошей.

Судді не обминали ніколи нагоди хоч із якої сторони здерти собі той чи інший штраф. Судові прибутки надзвичайно збагачували верхи козацької старшини та верхи міської буржуазії, що в їхніх руках був провід на суді.

Як бачимо з наведеного вище прикладу, судові штрафи часто цілком підривали господарство підсудного. Судді не знали впину в своїх вимогах, і ніхто їх не міг обмежити.

Ми не будемо подавати далі прикладів, бо з кожного поданого нижче нарисувати кожен побачить, саме цю рису тогочасного судівництва. Намагалася брати штрафи на свою користь і генеральна старшина, з гетьмана почавши, і полкова, і сотенна, і сільська. Нариси, подані в цій книжці, дають найбільше даних про діяльність щодо цього полкової старшини та міських урядів. Деякі нариси показують конфлікти між генеральною старшиною та полковою. Полкова старшина чи сотенна намагалася справу розв'язати на місці і по змозі не доводити її до вищого уряду, але вищий уряд іноді надсилав своїх ревізорів до судів, іноді ж — справи заплутані — мусів розв'язувати сам. Тоді вищий уряд, звичайна річ, стягав штраф на свою користь, іноді боронячи підсудного від зазіхань нижчої інстанції (див. справу № 8).

Можливість брати безкарно штрафи створювала ґрунт для цілої низки величезних зловживань. Суд перетворився в місце, де багатий завжди міг відкупатися, хоч іноді й дорогою ціною, зате бідняк на суді втрачав чисто все, іноді навіть життя своє.

Між окремими представниками місцевої старшини виникали конфлікти за розподіл цих штрафів. Тоді конкуренти змальовували сами судівництво дуже непривабливими фарбами: «А хто казак или мужик упадет хотя в малую вину, — так характеризував 1667 року полтавський полковий суддя вчинки місцевого полковника Вітязенка, — й он, полковник, того человека животи все й лошади й животину емлет на себя... а приводит его, полковника, на всякое злое дело й на користь й на

грабление жена его полковника да писарь его полковой, а он, писарь, й пуще полковника корытується й людей невинно грабит без остатка»²⁶.

Так виявляв здирство своїх собратів полковий суддя, який, звичайна річ, теж не пас задніх.

Коли ж у підсудного не було ані грошей, ані худоби, ані якого майна, то судді абож полковник, і тут знаходили нагоду так чи інакше якусь користь для себе зискати. 1700 року, приміром, у Полтаві судили за вбивство Тимка Гаптаря, сина бідної полтавської міщанки Кузьмихи. Цей Тимко забив, будши п'яний, свою коханку, полтавську шинкарку Гапку. Коли суд ухвалив покарати Тимка на смерть, то від полковника надійшов наказ, що він, мовляв, зглянувшись на «усиловні кривавосльозні» прохання матері, тещі й жінки Тимкової, дарує його горлом, але зате Тимко мусить виплатити відповідний штраф на користь суддів, так звану «вину вряду», заплатити поголозщину сестрі забитої та відправити відповідні відправи за душу забитої. Що ж до «вини панської», то полковник Іван Іскра, звичайно, свого не проминув: із указу його видно, чому це саме змилосердився полковник Тимко — «во вічніє й неуставаючие роди з жоною своєю поручил себе доживотною дому йому панському службу», — тобто зобов'язався на віки-вічні і за себе, і за нащадків своїх служити панові.

Коли навіть злочинця віддавали на кару на горло, то й тоді судді та уряд брали на свою користь величезні штрафи.

З поданих нарисів і повстає надзвичайно яскрава картина того, як так званий козацький суд у Гетьманщині XVII віку був певне джерело для збагачування так суддів, як і уряду, що виходили з лав козацької старшини та верхів міщанства.

До цього джерела тягло руки й духівництво. Духовні суди так само з суду творили джерело для свого збагачування. Іноді між духівництвом та представниками козацької старшини справа доходила до конфліктів. Наприклад, 1719 року прилуцький полковий суддя

²⁶ Акти Ю. З. Р. VI, № 62, VII, сс. 195-6.

Маркевич скаржився гетьманові Скоропадському на духівництво за те, що воно втручається в справи про вбивства та перелюбство і бере на свою користь великі штрафи, «чого некогда в полку нашем не бывало, ибо, в том не труждаючися, неприлично и брати». Маркевич прохав, «чтобы з сану духовного в такие дела не интересовался никто... бо, если бы мела духовная власть тие себе неналежные подгорнуті приходи, то з чого будет и власть светская жити, разве з того, что бы тилко градские порядки устроевати й всякие трудности одбувати дармо»²⁷.

Та «Нариси» Левицького цікаві не тим тільки, що вони подають дані про тогочасне судівництво, їхня вага є ще в тому, що в своїх нарисах Левицький подає низку яскравих побутових малюнків. Він сам у своїй передмові відзначає: «через єдність суду перед вами проходять живі тіні з різних верств тодішнього безстанового суспільства. Тут уся Малоросія часів Самойловича й Мазепи, — щоправда, переважно в особі своїх порочних громадян; але й самі їхні пороки та злочини нерідко такі своєрідні, так різко віддзеркалюють характер того оригінального побуту та віку.

«І нам здавалось, що ніщо не зможе так безпосередньо ввести читача до тієї доби, як простий нехитрий переказ характеристичніших процесів, з потрібними тільки історико-побутовими поясненнями.

«Ми намагалися вибрати такі справи, де розгортаються по змозі різні боки та прояви тодішнього життя»²⁸.

Справді, в нарисах перед нами проходять найрізноманітніші кола тогочасного суспільства. Бачимо тут і заможного пана, і бундючного багатого міщанина, і вбогого козака, і монастирського підданого, і наймита-бурлаку, і грішного ченця. Перед нами проходять живі люди на ярмарках, на бенкетах, у чумацьких дорогах, у приятельських бесідах, у сварках та бійках.

²⁷ Лазаревский — Описание старой Малороссии, т. III, стр. 115-116. В. Мякотин — Очерки социальной истории Украины в XVII — XVIII веке, т. № 1, выпуск 1, стр. 112. Прага, 1924 г.

²⁸ Згадана передмова, стор. 10.

Бачимо, як тогочасне життя викидає цілу масу збезземелених козаків і селян, бачимо, як шукають вони собі притулку, шукають собі роботи, як по хуторах, по пасіках, по монастирях шукають вони собі пристановища.

Життя невеличкого міста, містечка проходить перед нами.

Бачимо дрібне буденне життя, щоденні справи, та іноді в цей будень, порушуючи його спокій, вриваються події—вбивства, грабунки, гвалти.

Проходить перед нами і своєрідний сімейний побут.

Постають перед нами, мов живі, тогочасні школи — осередки немудрої освіти і разом притулки всякого непевного люду.

Повстають перед нами й шинки з їхнім бурхливим, буйним населенням.

Бачимо й дрібненького злочинця, бачимо й чарівниць, а за ними всіма бачимо постать козацького старшини, що з суду зробив собі джерело для прибутків.

Життя, як воно є, мов стрімка річка, летиться перед нами. Оживають давні далекі віки, оживають давні далекі люди з їхніми радощами, з їхніми болями, з їхніми стражданнями.

О. Левицький зумів оживити сухі архівні сторінки, і кожен читач, перечитуючи його нариси, відчуватиме ясно й яскраво ту добу, коли ще не згасли вогні великої революції 1648 року, а вже нове панство «йшло в рішучий наступ на широкі козацько-селянські маси.

Читач побачить, що в тій державі — Гетьманщині — вже на другий день після революції широкі маси козацько-селянські опинилися в руках нового панства; побачить він і трьох друзів: заможного козака, заможного міщанина й ченця. Побачить він, як суд став справжнім знаряддям в руках цих друзів пригноблювати широкі маси. Нариси Левицького дають яскравий образ тогочасного суспільства. Ми тут не маємо сторінок бурхливих класових сутичок, ми маємо тут буденне, звичайне, щоденне життя, але в проявах того життя на кожному кроці бачимо затаєну жорстоку класову боротьбу.

М и к. Горбань

По судах Гетьманщини

І. ПРИБИШІ

У серпні 1688 року якийсь Прокіп Столчанин, житель полтавський, будучи в Решетилівці, звернув увагу місцевої старшини на одного дуже бундючного гуляку, який «марне копійками й іншими грішми шафує і под час калі в сап'янових чоботіх в грязі ходить». Він запропонував затримати цього парубка, «на вивод щоби він мів бути».

Місцева старшина так і зробила, і виявилось, що це Процик Стадниченко; він і раніше колись бував у Решетилівці, був тут за шинкаря, а потім зник і лишив по собі пам'ять, як людина непевна. Запитали Процика, з чого він тепер живе і де здобув отії гроші, якими так «марне шафує», але на це питання Процик не дав як слід відповіді. Отож сотник вирішив вирядити його, як підозрілу людину до Полтави, де в той час відбувалося слідство й сидів цілий гурт заарештованих по різних місцях прибишів (розбишак). Може ж, і Процик був з тієї компанії.

Сотник не помилився. Там у Полтаві в полковій тюрмі справді таки серед арештантів були старі знайомі Процикові, що радо привітали його, але сам Процик уперто заперечував не то що яку свою провину, ба навіть знайомство з ними.

Настав день розгляду цієї справи в полковому суді. Потягли на допит і Процика, та він і на суді заперечував усяку свою провину, удавав із себе цілком неповинну людину, що її так ганебно скривдили, обвинувачуючи в тяжких злочинах. Але в цей час із юрби, що зібралася послухати цікавої справи, виступив заможний козак «пан» Тиміш Гаєвський:

— Панове, я зараз пізнав того неробочого, прибиша Процика. Хіба ж я, — провадив він, звертаючись до підсудного — не відаю досконале о твоїх нецнотах? Як був я висланий од бувшого

полковника Семеновича в Новім Санджарі, а ти самочварт (вчотирьох) з прибишами в купця Краснокутського оріхи з воза викралисте і оріхи тії волоській міхом носилисте в Старий Санджар, продаючи чумакові, і того чумака, як злодія, за тії оріхи карано, і шкуру вазовую порізалисте, явний злодію. Я ж тебе хотів за те карати, а ти просився і подіймувався добрим бути, і за упрощенням твоїм дав я тобі кобеняк, убрання і шапку. І ти, нецноту (нечесна людина), зрадив мене: побравши мою одіжку, знов у тім же еси прибивстві. Де ж ти, нецноту, грошей тільки мів набрати? Ти явний злодій.

Нічого не міг відповісти на це обвинувачення Процик. Хто його знає, які взаємини були в нього з значним товаришем паном Гаєвським. Певне, за тої старої зустрічі не просто так собі змилосердився пан Гаєвський над Проциком, бо ж, будши висланий від Полтавського полковника, Гаєвський, очевидно, не один штраф судовий на полковника й на себе загарбав. Мабуть, ото й Процикові довелося відкупатися від цього полковникового посланця.

Та на цьому не стало. До столу підійшов полтавський міщанин Марко Тесля, «зацная персона», і так повідав:

— Панове, того запам'яталого різуна людського, прибита, Процика Стадниченка новосанджарівського, а гріхом вам його живити (лишати живим) для великих шкод, які він плодить по різних місцях, по ріках, у лісах, людей мордюючи. От і пришлого року під час походу військового в сторожів, у пасіці чернецькій мноство він з прибишами людей руських²⁹ порізали, тільки копійки і оружжа доброе одбираючи. А в монастиру часто бувають зимою³⁰, бо з

²⁹ Мова йде про перший голіцинський похід до Криму 1687 року. Голіцин, коханець царевни Софії, сестри Петра I, закінчив цей похід дуже нещасливо. Це одна із спроб московського торговельного капіталу пробитися та опанувати береги Чорного моря—завдання, що його здійснила тільки кріпосницька Росія майже через 100 років після цього походу. Росіян, як бачимо з цієї вказівки, і за тих часів називали на Україні руськими.

³⁰ Монастирі за тих часів часто були за притулок для всілякого непевного

Паськом шинкарем товариство міли. А як Процик з в'язення полтавського втік, много він в ровнях (по степах), в ріках людей невинних помучили з Киктем і з Чутом, которі Кикот і Чуть і тепер з прибишамп самочварт в стінці (гора, поросла лісом) Білицькій, зостають, а цей Процик, товариш Киктів і Чутів для слави будто в торгівлю кинувся, шафуючи скарбом людським, которого скарбу прибиством, людей невинних різучи добули. Увесь Подол наш під монастирем досконале о том свідом. Той же Процик уже три рази в містра (ката) в руках бував, а все з в'язення тікає. Більших злостей Пасинкових не можна вповісти. Тое вам істотно повідаю. Знає ж Процика і брат Паськів рідний Самійло (один з підсудних), бо вони з тим Самійлом із в'язення полтавського втікли, а напотім чоловіка зарізавши, коні й вози побрали. Я ж сам і піймав цього Процика, злодія з конем і з возом, і з хомутом і дав у двір його милості панові полковникові в Полтаві. А після того знову вони в річках, порожніх місцях, людей розбиваючи, шкоди строїли.

Далі обіззався Левко Хлібенко, козак полтавський і, так звертаючись до Процика мовив:

— Азаж (хіба ж) ти, злодію, з прибишами не приходив під мою кімнату, хтячи кімкатное окно одкрутити, а мене сторож дворовий остеріг, так я вибіг на мій двір, аж ти і твоє товариство, втікаючи через перелаз одбігли сокирку, которая і тепер при мені зостав, а тебе, злодію, піймав я в тіні місячній під кімнатою, і ти з рук моїх утік. Оповідзав я твою злость сусідам і приятелем (родичом) моїм Іваном Красноперичем.

Нарешті виступила якась Палажка Кунтушівна і «доброволне сама на себе тоє визнала»:

А що ж, панове, як шинкувала я в пана Якова Перехрести, добре ся знала з прибишами, а з цим Проциком прибишем і дитину собі

елементу, різних злодіїв, розбишак. Ченці мало цікавилися, звідки хто прийшов і хто він є, аби тільки працював на монастирській роботі.

приплодила, которое дитя вмерло.

Де ж було Процикові далі таїтися. Мусів він признатися в своїх провинах і так «доброволне (тобто без катування) сам на себе визнав»:

— А що ж, панове, рік тому буде, о святій Покрові, як я на ярмарку в Ніжені вкрав в купця московського шість сот золотих і тиї гроші марне пошафував, пустившия до чумацтва, хтів горілкою шинкувати, і дім купив був собі у Решетилівці; а що ся грошенят зостало, позичив Савці Литвинові Орлянському³¹ копійок десять золотих, чехів 7 коп. і ножни на саф'яні під сребром і з ланцюжком срібним, дав Савці до спряти, але Савка о моїх злостях не відає. Для того купив я дьогтю півтори бочки і риби в'ялої пів-п'яти голови і ще в Савки моїх три міхи борошна пшеничного і житного міхів два. Остатнюю вам правду повідаю, хоч уже й на той світ іду. Перейшли до інших обвинувачуваних. Почали допитувати Самійла, товариша Процикового. Проти нього виступив, як обвинувач, не хто інший, а брат його, Пасько, кажучи так:

— Панове, маю певніи відомості, що Самійло, рожоний брат мій, з прибишами туляючися по розних місцях, чигає (пильнує) приправити мене о смерть, і всю домівку мою розшарпати. Оповідав я тоє непеоднокротне паном Іваном Красноперичем (Красноперич був тоді за отамана городского в Полтаві), що на мое здоров'я рожоний брат мій неприятельсько наступує. А в тім мене остеріг Борис, такий же прибиш, товариш Самойлів.

Самійло не визнавав своєї провини, але проти нього «обізвався» той таки Борис, що на нього послався Пасько:

— Чогося, Самойло, таїш, а ж ти вправді тую злость хтів над братом твоїм поповнити. Я твій товариш, і з тобою кралисьмо коней трое на броду Буцького, на Коломаку, і з того броду привелисьмо тиї коні на Рудное три нас. Дальші три злочинці Нечипір Мірошник, Яків Шабатура і Павло

³¹ Тобто мешканцеві міста Орла — тепер містечко Орлик над Дніпром.

«прибиш» «сами злосьть свою доброволно визнали». Говорив за них усіх Нечипір:

— А що ж, панове, був і я при товариству, як матку Матвієву мучено, допитуючи сукна і грошей; я до тої злости і причинцею був. А направляла нас

на тоє Каська шинкарка: «Тепер, мовит, батька Матвієвого нема, пішов до Києва, а сам Матвій у війську— там тепер добудетесья», і на її повість тую

злосьть справилисьмо. Вправді нічогосьмо в неї не пропили.

Далі з'ясувалося, що двоє з компанії вже побували в «руках місткових». В одного не було вуха. Коли його запитали, де він вуха позбувся, він щиро відповів:

— Я вуха лівого позбув за московськіє коні³².

Судді визнали, що провину «тих явних зброднів, розбійників і прибишів» цілком доведено і вона «болших оводів не потребує», отже, й ухвалили такого декрета: «Не допускаючи злим на світі жити і запобігаючи тому, аби ся тая злосьть з городі й по селах ке діяла», застосувати до підсудних артикул Магдебурзького права, який казав «по квестії (після допиту з катуванням) злодій має биті обвішан».

Коли засуджених узяли на катування — три рази катували їх «сродзе (дуже) розпаленим» залізом — вони почали викривати всіх своїх передержувачів. Процик «волат (уголос кричав): у отця мого єсть дві бляси срібра і глек³³ грошей, поділилисьмо з ним; в Кобеляці, в Миколая Мирного жупан фаленбишовий (дуже поширене за тих часів серед заможних кіл вбрання) і бочка борошна; з Афанасієм чернцем в Коломаку сховалисьмо під коморним помостом, по праві?! боку од пекарні, саблю під срібром яничарську, в Яська Бабенченка

³² Один із способів кари — личкування, коли надрізали чи носа, чи вуха.

³³ За тих часів гроші часто переховували в глечиках, які заможні козаки часто закопували в землю на схов. Бувало не раз і так, хто навіть і той, хто закопав гроші в землю, забував, де саме, або ж помирав, не зоставивши ніяких відомостей.

— саблю під ящуром³⁴. Хоч і на той світ піду, останню вам правду повідаю».

Деякі з засуджених на тортурах, бачачи свою загибель, намагалися визволити від кари тих, кого вони раніше обмовляли, як своїх помічників і передержувачів: «Дмитро Козубенко, — «воляли» вони, — зацний (чесний) чоловік: він того злого діла нічого не відає, дарма на нього безчестя наволокли були, а тепер його не хочем дарма каляти».

Коли, після тортур, засуджених уже повели на шибеницю, суд двом із них зменшив кару: замість шибениці, наказав: «Тим розбойником кожному по одній руці й по нозі втяти (одрубати), абкся тая злость не множила».

Так урятувалося двоє з усієї компанії. Не знати, чи zostалися вони живі після тієї «легкої» кари.

Лиха доля спіткала 1700 року п'ятьох прибишів, спійманих на злих учинках. Суд ухвалив скарати їх страшною карою — четвертуванням³⁵.

І цієї суворої кари зазнали вони, як сказати, не дуже за великий злочин. Три з них заскочило на пасіку, на Коломаці. Там застукали вони старого пасічника. Почали допитуватися в нього грошей, а що пасічник не відповідав, то почали його пекти розпаленим заступом. Мусів старий дід заговорити й вказати все, що в нього було цінного. Отже, товариство забрало в нього 70 золотих, дві рушніці, кілька кругів воску, одержу й пішли, зоставивши діда напівживого.

Другого разу вони вночі заскочили на хутір полтавського козака Отецька Сергієнка, про якого чували, «що в нього грошей много».

³⁴ Яничарська шабля — це крива шабля, що на них великий попит був за тих часів. Яничарки — здебільша були з дамаської сталі і славилися тоді на всю Європу. Шабля під ящуром — це шабля з піхвами, що нагадували ящірку.

³⁵ Четвертування — це була одна з найжахливіших кар. Людині одрубували праву руку, потім ліву ногу, потім ліву руку і праву ногу, а вже потім одрубували голову. Таку кару розтягали іноді па кілька день.

Сергієнко був завзята людина. Скільки його не пекли, він твердив одне: «Мої гроші по людях (тобто Сергієнко позичав, звичайно, під великі відсотки, свої гроші), люди моїми грішми орудують».

Так нічого й не добилися, хоч замучили його на смерть.

Тільки й того було що, йдучи від Сергієнка, взяли шкіру волячу й порізали собі на постолі.

Суд ухвалив, як ми сказали, для них сувору кару, мотивуючи її так:

«Поневаж (через те) вони, не пам'ятаючи на господа бога, на право посполітоє і на карність строгию, і не маючи літости (жалю) над чоловіком невинним, без уваги оного мордували і до смерти спекли, не мають нині і сами у суду милосердя міти».

Тільки одного з них в останню хвилину помилував суд і то вважаючи «на плачливу прозьбу чесної госпожі ігуменї монастиря дівочого полтавського». Певна річ, цей помилуваний все своє життя мусів одробляти тій «милосердній» ігумені.

Іноді четвертування зазнавали за злочини не дуже великі й навіть випадкові. Два прибиші їхало до Чигрин-Дуброви й спинилися ночувати на чужому безлюдному хуторі. На своє нещастя туди ж заїхав ночувати якийсь подорожник, і ось вони його сонного застрелили, та й зняли з забитого жупана «тузинкового» (недорогого сукна), кожух, шаблю, взяли коня з кульбакою, трохи грошей, а тіло забитого «за хоромами положивши, очеретовими дверми накрили». А далі шлях звичайний—суд, присуд і смерть у страшних муках.

II. НЕТЯГИ

Гірке й безпорадне було становище тогочасного наймита. Надмірна праця, страшний визиск, напівголодне життя — всього цього доводилося зазнавати вчорашньому козакові чи посполітому, що його наступ панський примушував кидати свою оселю, своє село і йти в мандри, продаючи єдине, що зосталось, — свою силу.

Часто бувало й так, що ніде було притулитися такому бурлаці, особливо в голодні роки, коли хазяїни — заможнє козацтво та селянство, — проганяли своїх наймитів світ - заочі. Єдине лишалося — іти в ліс із

такими, як і сам, голодними «нетягами», починати розбишацтво по битих шляхах, по лісах, на перевозах. На справжнє розбишацтво ці зголоднілі люди часто не наважувалися, хіба що їм щастило знайти відважного й сміливого ватажка із справжніх прибишів.

Восени 1699 року у Великобудиській сотні тільки й чути було, що того обікрали, того на дорозі спинили та все забрали, у того на хутір, далекий від сотенного містечка, заскочили та забрали харчі. Про вбивства, про справжнє, велике розбишацтво, проте, не чути було. З усього видно було, що це орудують не справжні прибиші, а голодні «нетяги».

Узялося заможне козацтво розшукувати цих злочинців, і в кінці жовтня місцевому сотникові вдалося застукати ватагу «нетяг»... і де б ви думали? На хуторі Будиського жіночого монастиря... І в кого ж?

В господі місцевого отамана³⁶, де в них була складка здобичі (місце для переховування награбованого).

У ватазі було шість чоловік, але сотникові пощастило спіймати тільки трьох: решта, з ватажком на чолі, устигла вислизнути з рук сотникових. З майна сотник захопив тільки коняку, рушницю й кожуха, що належали ватажкові.

Спійманих нетяг припровадили до Полтави й передали полковому судові. Тут виступила проти них «акторська» або «укривмонная сторона». Якийсь Панас, коваль із села Петрівки, скаржився, що йому бід ти нетяг «вчинився погром на шляху доброволном будяньском»: його обібрали цілком і зняли з чересом (що 40 золотих та в капшуді на шиї золотих «полсема шість з половиною»). Козак Хведір Шаравка — з села Рибців, скаржився «о викраденню з комори всеї зложеної худоби» (речей). Ігумен Полтавського монастиря прислав двох ченців із скаргою, що в хуторі їх «на Говтві од тих нетяг многі пакости почилися худобі, і що там було для робітників солонини, сала й пшона — все забрано, і ще на законника (ченця) будучого там на послушанії, засідають, хотят його вбити».

Вислухавши ці скарги, суд узяв підсудних на допит. Запитали першого з них, Хведора Василенка:

— З якого ти города і якеє єсть діло твоє і житіє?

І той, «без жадного примусу і страху, і каранья» розказав:

— Я з Багачки. Цього літа до черниці пристав. Казали мені, що по Димитрії (26 жовтня) будеш овець пасти, а стало так, що овець не дано

³⁶ Отаман — виборна людина по селах та хуторах із козацьким населенням. Він мав виконувати всі розпорядження сотенного уряду.

пасти³⁷.

Тоді я з нетягами знайшовшися, добувалися на шляху, і цього коваля потрусили і щось грошей в нього було в капшущі, поділилися, і іншої речі а воза і з нього позабирали, а отих грошей, які, він говорить — були в чересі, не знаю. А потім і другого чоловіка на тій же дорозі, що їхав із крейдою, розгромили, і борошна чотири міхи взяли, а його самого пустили. Поти моєї повісти.

Після цієї «іспитки» запитали другого «нетягу Василя», що навіть прізвища не мав. І він дав таке свідчення:

— Родом я з Харкова. До Будищ прийшов того року, як сарана йшла (тобто 1690 року), а житіє моє таке: в людей служив, а тепер, недавно знявшись з нетягами, тому має бути неділь дві, як пробуваемо в лісі, і то шишуючи, знайшов на шляху якогось Максима з Тахтаулова, з возом драбинчастим і з конем рижим, та в возі було вузд 4, хомут зайвий і діжечка липовая з вічком з водою; і там той Максим на дорозі безпечно огонь розкладав, которого я запитав: «Чому ти тут на шкодливім місці став? Десь ти не маєш бути певний, бо добрий би чоловік не ставав тут». І він мені одказав так: «Бачиш, пане брате, який я, такий же, як і ти, нетяга. Мене Іван Черняченко, сотник полтавський, у в'язенні кілька неділь держав і бив і я ледве викрутився од нього. Уже мені в Полтаву і в Тахтаулів не видно, бо зловлять, і вже не відаю, як попаду, чи вийду знову відтіль. От уже буду з нетягами пробувати, бо і тепер я в попа якогось яблук накрав і то возив в Рублівку і в Будища продавати». І став раїти мені, щоб я з товариством своїм прийшов до нього на шлях, «бо я, мовит, їдучи з города, глядів, хто буде за мною їхати: матимем добичу добру. Я, послухавши його, пішов і привів з собою чотирьох чоловіка нетяг: цих двох, що тут піймані, і других двох, що повтікали з тим Ватажком Максимом, — я і ймення їх не знаю? бо не казали свого імення³⁸. І не забарившись, того ж часу цього коваля за його (Максимовим) приводом погромили і другого за тим, у которого борошна чотири міхи взяли; тільки ж до грошей, що, мовит коваль, в чересі мали бути, не знаю і не бачив. І до сеї шкоди, що ченці жалуються,

³⁷ Як бачимо, Василенко не міг собі знайти жадної роботи. Іноді такі наймити примушені були працювати цілими роками, не дістаючи жадної платні, тільки за харчі.

³⁸ Це неможлива річ. Тії нетяги могли, звичайно, сказати якесь прибране ім'я і прізвище, а так, щоб вони мандрували і не знали навіть як одному до одного звертатися, це річ неймовірна.

я признаюся: ми взяли в їх хуторі сало, полоть солонини і сорочку чорную, в якую сорочку пшоно зав'язали, — було із підситок, і теє все в схованню остається у отамана чернечого в Будищах у погребі, а о інших речах не знаю. Воля, панове, ваша зо мною куди хотіти повернути.

Третій нетяга Василь Грудзиченко зробив таке «признаття».

— Я з Будищ, у чернечого плугу всю осінь погонив³⁹. І, одставши од плуга, пристав до цих же гультяїв також недавно, перед Димитрієм. Я, панове, без биття признаюся вам по правді, що того ватажка Тахтаулівського ми всі слухали і за його приводом увечір, на Дмитрія святого, цього коваля розбили, і що в його було на возі і на нєм, побрали, об чім всі знають, о всіх речах, де що поділося, тільки тих грошей, які на ковалеві були, вони не знають, бо я сам з нього, як шарпали одержу, ухватив черес із грішми і там свою пайку і тую, що з капшука, поділилися, укинув і закопав потай товариства під пня, недалеко од монастиря. Я ті гроші знайду, коли ізвелите туди мене повести,— всі цілі. Та й казанок його покинув у келарні. По тій шкоді другого чоловіка шарпали і я притомним (при тому) був, в которого борошно одняли, а більше не відаю. Над цим нас піймано трьох, а три з того погрому втекли. А того нашого ватажка кінь в сотника Будиського і рушниця, а кожух у осаула; а складка наша в отамана маєтности чернечої. Поти моєї повісти.

Суд визнав «таких неробочих людей» за винних у крадіжці й розбишацтві і, зрозуміла річ, не звернув жадної уваги, що саме погнало цих нетяг на розбишацтво. Де ж було судові з заможної старшини та міщанства зглянутися на наймитів-робітників, що їх лиха недоля загнала до розбишацької ватаги?

Суд вирішив покарати їх по заслугі. У Праві Магдебурзькому, в книзі «Порядок» на арк. 221 знайшли судді таку кару: «зрайцу розбійника лупежцю (грабіжника) в коло вплести (колесувати)». Але ця кара була незвичайна, і судді визнали за кращу кару, що її давав Литовський Статут: «злодій приведений з лицем і правом переконаний, по квестії⁴⁰ і має бути повішен». Але Василя Грудзиченка, «которий свою добич до рук господареві тому, кого розбили, оддав», судді помилювали, «пустили на покаяніє», а тих двох, «по квестії, велено на шибеницю видати, поручаючи їх душі судові божому».

³⁹ Був за наймита - погонича в монастирській маєтности.

⁴⁰ Після тортур

III. ЗЛОДІЙСЬКА СКЛАДКА

В кінці 1696 року в селі Мачухах, поблизу від Полтави, в бідної вдови - паламарки Гапки Яцихи злодії обікрали комору. Довго не вдавалося знайти винних, та вже згодом у селі Супрунівці спіймано вівчаря Кліма, як він крав чужі вівці. Його потрусили й раптом знайшли вкрадену паламарчину плахту. Зрозуміла річ, що Кліма почали винувати в тій крадіжці. Але він уперто заперечував свою провину, хоч і не потаював, що знає, хто саме це зробив: за його словами, це було діло цілої компанії злодіїв, а саме: удови-козачки Марії Педорчихи, її сина Харка, зятя Йосипа Хведченка й якогось Гаврила Вівчаря, що кого незадовго перед арештом Кліма повішено за крадіжку овець. У цього Гаврила Клим ніби й купив паламарчину плахту.

Там, у невеличкому сільці Хведорках (поблизу Мачух), на пасіці Педорчишиній була злодійська складка і притулок потайний прибишів, з якими її син та зять разом ходили на здобич. Розшукали й привели до полкового суду Педорчиху та її сина Харка, зятеві ж пощастило зникнути. На допиті вони спершу цілком спростовували всякі заяви Климові. Але Клим увесь час настирливо викривав їх:

— Чого ся, Педорчихо, таїш, досконале о тім відаєш, що я тобі очне (в вічі) повідаю, що в пасіці вашій син твій Харко, маючи складку злодійську, передержував прибишів. Юж (уже) того не можеш ся таїти.

На це Педорчиха «жадної відповіді не дала, тільки таїлася, що якоби о том не відаю».

Але Клим і вдруге, і втретє заявляв:

— Хіба ж то неправда, Педорчихо, що зять твій у твоїх же добрах добич злодійською і самих прибишів передержував, о чім еси добре відала, бо з твого дому й їсти їм ношено.

Але Педорчиха твердила своє:

— Не знаю я о тім нічого, не відаю.

Тоді Клим звернувся до її сина:

Запам'яталий Харку, чого ся таїш? Передержував ти в пасіці своїй прибишів і всі ххладки злодійські, о чім. і матка твоя відає. Хоч на той світ піду, остаточно вам правду повідаю.

Коли б Педорчиха й справді була невинна, то вона, «зносячи з себе потвар» (безчестя), повинна була б покласти на стіл суданський шостака — платню катові — та вимагати, щоб Кліма, як явного «злодія», що не заслуговує на довір'я, негайно взяли на муки. Проте Педорчиха цього не зробила. Тоді суд, із власного почину, наказав Кліма «на квестію дати»,

бажаючи допитатися, «як власне, тих покрадених речей лице (речовий доказ) — плахта — йому до рук дісталася».

Покликали ката, і він уже почав був в'язати Кликові руки, щоб вести його на катування, але Клим почав «волати, мовлячи»:

Що хочете зо мною, панове, чинить, а я вам одно повідаю, що Харко, Педорчишин син, Йосип Хведченко, зять Педорчишин і Гаврило вівчар, которого за будиські вівці обвішано, — а мене тоді з в'язення пущено і горлом даровано, тії до паламарки викрадати комору ходили. О тім я відаю добре, бо коли я, купуючи в Гаврила тую плахту, за 8 шагів, питав його, де вона єсть добута, тоді мені Гаврило вівчар казав: «Викралисьмо, праві, в Гапки паламарки комору три нас: я, Харко, Педорчишин син і Юсип Хведченко. Самую вам правду, панове, повідаю, хоч і на той світ піду. Більше мя не питайте».

Судді звеліли записати Климове признаття, а його самого, як «приличного злодія» (доведеного), все таки наказали «на пробу попровадити». Педорчиха та її син, яких обмовляв Клим, повинні були стояти при тому катуванні, щоб Клим і на тортурах міг їм повторити свої зізнання абож зректися їх. Але тут Педорчиха, схвилювавшись і перелякавшись на смерть, не витримала і, тремтячи, заговорила:

— Не хочу я, панове, того, аби Клим був мучений: єсть у мене чим покрадені речі з худоби нагородити Гапці паламарці. Як перше просила, щоб той злодій Клим не був на муку виданий, так і тепер о тоє прошю, і не хочу за ним туди іти, де він буде мучений. А щосьмо з сином проступили, повинна я тоє з худоби своєї одбувати (виплатити скривдженім і штрафи на суддів і полковника), і що в хуторі нашому прибишів передержувалисьмо з краденими речами — не таюся я, єсть то самая правда, з которими прибишами син мій Харко і Юсип, зять, хожовали красти в людей різних речей.

Після такого щирого признання не треба було судові провадити дальше слідство. Він просто ухвалив присуд: він визнав, що Педорчиха не тільки не дала знати урядові про прибишів, але й сина свого не стримувала від крадіжок та давала в себе притулок прибишам. Через це суд за Статутом — розд. 14, арт. 14 — визнав, що Харко «годен єсть обвішан бути на шибениці», але суд, «на молодій літа його респект міночи» (вважаючи), дарував його «горлом і назначенням члонков», забов'язавши його з матір'ю виплатити «вину панськую і врядовую», а потерпілу від крадіжки Гапку паламарку «слушне нагородити і во всім успокоїти». Клима ж вівчаря суд наказав «одрізанням носа скаравши, з міста по сторонами (віршовками) вибити». Зрозуміло, чому Клим потерпів

більше, хоч він сам і не крав, а ще навіть злодіїв викрив, у нього ж, не було тієї худоби, що нею він міг відкупитися від кари, як ото Харкова мати та сам Харко.

Місяць згодом до того ж полкового суду з'явиларя Гапка паламарка й заявила:

— Міла я, панове, значніє шкоди у викраденню худоби моєї і вивідалася по самій слушности, що Харко Педорченко тосю ж крадежею бавився. За тое мя Мар'я Педорчиха перед людьми зацними, там же на селі Мачухах, угодила і во всем перепросила і поєднала⁴¹, давши мені готових грошей 40 золотих, о чім і атестацію перед милостями вашими презентую.

А Марія Педорчиха до цього додала:

— Так єсть, панове: угодила я на в сім Яциху, паламарку за проступство сина мого Харка, що милостям вашим нехай відомо буде, їж бисьмо в сім заводі правнім білше не турбувалися!

Суд наказав прочитати «єднального листа», складеного перед обома сторонами в Мачухах перед отаманом, попами та іншими «зацними людми». Там було сказано, що Яциха паламарка надалі «не буде турбувати Марушки Педорчихи» та її сина Харка, а «оная Педорчиха не буде жадних похвалок і посвару з Гапкою паламаркою чинити». Коли ж хто із сторін порушить цю угоду, то має заплатити на уряд городовий полтавський «заруку» 10 талярів.

Полковий суд, з свого боку, наказав сторонам пильно додержувати умови їхньої згоди, а їхню заяву та лист «єднальный» наказав записати до актової книги.

Але згодом цей запис у книжці закреслили. Це пояснював тогочасний писар так: «Сія справа затерта єсть по указу його милости пана Захарія Шийкевича, посланого од його милости вельможного пана гетьмана в Полтаву для феровання (розв'язання) розних справ на той час прилучающихся».

Очевидно, генеральний писар, що приїхав ревізувати до полкового суду його справи, визнав мирову угоду Педорчихи з Гапкою за протизаконну. Чи притягли Харка знову до карної відповідальности, невідомо. Відомо тільки те, що цього Харка, як і його молодшого брата Семена, згодом не одного разу ловили на крадіжках, але тодішній полковник Іван Іскра, великий хабарник і здирщик (це той самий приятель Василя Кочубея, що

⁴¹ Поєднатися — дійти до миру, помиритися.

разом із ним подавав доноса на Мазепу Петрові і разом з ним і загинув), завжди визволяв їх від кари, дістаючи кожного разу в «вічну посесію» (вічне володіння) то лісок, то ґрунтик, то ще що небудь із батьківського їхнього добра. Так і щастило двом молодим куркуленкам урятуватися від кари. Та й полковник був задоволений.

IV. КОЗАЧЕ НАСИЛЬСТВО

Переходи війська на Україні — чи це було чужоземне, чи своє — завжди позначалися в воєнний час величезним насильством. Нема чого згадувати про польських жовнірів, які весь час славилися своєю розбещеністю, своїми здирствами так, що навіть польські пани іноді скаржилися, нарікали гірко на теє військо, що їх же обороняло, їх же захищало від повстань селянських. Дійшла сила документів про страшенні знущання польського жовнірства з мирного беззахисного населення. Під час війни, проходивши по Україні, польське військо вирізувало цілі села й містечка, не жаліючи ані жінок, ані дітей. Та й за мирного часу було не багатого краще. Але не тільки чуже — чи польське, чи московське, чи турецько-татарське військо — чинило величезні кривди. І своє — козацьке військо теж не пасло задніх, теж маємо цілу низку справ про козачі насильства, убивства, грабунки, гвалтування.

1657 року бідна вдова Олена Шовкоплясиха, селянка з села Вишнівки, гірко скаржилася Ніженському полковому судові; що коли козаки з її села виступали в похід, то один із них, Нечипір Яцькович, ні за що, ні про що так побив її сина Мартина, винника (робітника на винниці), що той на другий день помер. Обвинувачуваний на допиті зараз же признався в своєму злочині, а виправдувався тим, що він чинив убивство не навмисне, а через нещасливу «пригоду», бо був тоді п'яний. Як він розказував, справа була так:

— Вийшлисьмо з Вишньовки в дорогу, до війська. Перейнявши нас, другий отаман в тім же селі, Мисько, запросив на горілку. — І ось коли козацтво пиячило в дворі отамана — так, певне, розпочинався всякий похід — «небожчик Мартин, надійшовши проти нас на вулиці, свиснув, за которий свист наш отаман Марко послав небожчика імати (схопити). Межи іншими і я, побігши, хотів його взяти, а коли ж він ся не давав, у посварі тим обухом, з котрим мене отаман послав, невмисне, але з п'янства і пригоди, ударив я Мартина в голову раз, од которого разу аж дня другого ввечір вмер».

Може за інших обставин суд би якось і помилював обвинуваченого, але в

цей час козацтво стільки насильств чинило, що допекло дуже полковому урядові, і через це суд «забігаючи далшому сваволенству, поневаж срогая (жахлива) по кілька крот сваволя з розпусти і п'янства свіжо сказалася і по дорогах розбої значниє починено», вирішив покарати, на приклад іншим, підсудного суворо. І наказав: «Аби Нечипір мечем на горлі скарглшій був, а отаман Марко аби голову щину (грошову віднагороду родичам за голову забитого) і вину на уряд належну, з нагородженням стороні шкод поплатив, і за змерлого душу священника за сорокоуст і столи (поминальне частування) той же Марко повинен погодити, поневаж (бо) за його неосторожним посланням тое ся забойство стало».

Того ж дня Ніженський полковий суд розглянув ще й іншу справу про такий самий лихий учинок, що його вчинили, виступаючи в похід, козаки.

У неділю 31 травня батуринська міщанка Відя Борисиха, разом із своєю сестрою та дочкою, ще молоденькою дівчиною, пішли пішки до сусіднього села Пальчиків. На дорозі їх нагнало три вершники. Побачивши їх, жінки звернули з дороги й пішли хлібами, не слухаючи наказу п'яних козаків спинитися.

Тоді двоє з козаків, Василь Волошин та Мисько Татарченко, зійшли з коней, доручивши подержати їх третьому товаришеві Мусієві Мульченкові, а сами погналися за жінками. Ударом обуха збили врні Вівдю та її дочку з ніг, а сестра Вівдина встигла втекти. Хоч як кричала Вівдя і хоч поблизу були пастухи, але Волошин зараз же звалтував її, а Мисько зірвав із дівчини намисто, «з московчиками» (привісні великоруські монети) ціною близько 10 кіп литовських, та ще відібрав готових грошей щось із три копи. Невідомо, хто і як затримав злочинців, але вже на другий день мусіли вони відповідати судові.

Головний злочинець Василь Волошин, як виявилось, був виросток⁴² гетьманського шуряка, великого пана Василя Золотаренка, колишнього ніженського полковника (він потім теж удруге був тут же в Ніжені за полковника). Волошин на допиті «не признався до учинку і вимовлявся непам'яттю же (що) був п'яний». Його товариш Мульченко був відвертіший. Він так оповідав:

— Ми, самотреть, під Пальчики їхали. Обачивши, що жінки ідуть боком, Волошин, зсівши з коня, а мені давши держати, сам погнався за

⁴² Виростками називали або приймаків-вихованців, абож слуг, що виростили в домі, з малих літ були при пані.

жінками, і Мисько за ним там же бігав, де Василь, Борисиху бивши по челюсті, гвалт їй поповнив.

Мисько Татарченко також „признав очевидно на Василя, що незбожний учинок гвалтом виконав над Борисихою”.

Потім допитали свідків, самовидців злочину.

Старий дід Пилип дав таке пояснення:

— Шукав я шкапи свої в полі і йду до води пити, аж невіста (жінка) бігучи, гвалт волаючи, мене просить, оповідаючи, що її сестрі гвалт Василь Волошин чинить. Я надбігши виділем Василя над тою незістою на гвалтовнім учинку, тільки обавляюся (побоюювався) дати ратунку, бо вони, гвалтівники, при оружі, а я з голими руками.

Другий свідок, пастух Омелько, розказував:

— Виділем Василя Волошина на тім гвалтовнім учинку в полі, як і Пилип, і Миська Татарченка виділем, що ся за дівчиною гонив, і бив нагайкою, якож і мене той Мисько, набігши, бив, аби з чередою преч отогнався і мусілем з боязні далеко одійти, а вони що хотіли там повнили.

Теж ствердив і Федор, чередник батурицький.

Суд, пославшись на відповідні пункти Статуту та Саксона, наказав потерпілій Вівді Борисисі «при свідках поприсягнути», після чого і Василь Волошин і Мисько Татарченко мали бути скарані «на горлі» мечем.

Але тут сталася несподівана пригода. Потерпіла «гвалтовників своїх поприсягать не хотіла», не тому, звичайно, щоб вона мала якийсь сумнів у їхньому злочині, а тому, що їй важко було вести людей на шибеницю. Отже, вона заявила, що дарує їх горлом, і «домовлялася» тільки «шкод нагородження гвалту і викладів» (віднагороди собі й виплати судових витрат).

Але суд не погодився так відпустити без кари обох злочинців і тільки зменшив її. За новим декретом згідно з «Порядком» (карта 132) суд ухвалив: «аби Василеві й Миськові містр по вуху одрізавши, з міста посторонками висвідчив, щоб і в полку тутешнім ні в кого і ніхто їх передержувати не важився, под горловим скаранням; а Мусій Мульченко, при том же гвалтовном учинку будучи, що не дав жодного рятунку, повинен буде Борисисі «почтивою нав'язати ведле її стану (тобто заплатити встановлену Статутом нав'язку — грошову віднагороду за безчестя) шкоди і виклади понагороджати й вину на уряд належитую заплатити».

Так в один день Ніженському судові довелося розглядати дві справи про

козачі насильства. Звичайна річ, таких насильств траплялося чимало і може тільки невелика частина доходила до суду, до кар. Це траплялося в тому разі, коли потерпілі мали змогу так чи інакша вказати, хто саме завдав їм шкоди. Це було в мирний час, а що ж говорити про воєнні часи, коли більшість таких злочинів зоставалась цілком безкарна.

V. ПІП-УБИВЦЯ

9-го лютого 1692 року прийшов із Павленок, нині передмістя Полтави, бідолаха, що навіть не мав власного прізвища, в акті його названо «Процик — Савишин сват» — і заявив перед полковим судом таку плачливу скаргу:

— Панове, мав я сина Семена, кравця, котрий мешкав в монастиру нашім Полтавськім у кравечній⁴³. Цими днями на масниці в четвер небіжчик син мій, будучи на послушанні монастирськім, з отцем Каріоном, дияконом, в селі Петрівці осип⁴⁴ вибирали і заїхали в Сем'янівку. У селі тім, не знати з якої причини, од отця Івана Терпила, священника сем'яновського, в дому чернецькім, син мій збитий зостав тиранське, од которого бою, коли привезено його в п'ятницю до дому мого, третього дня, в неділю рано і господу богу духа оддав. Учора його й поховано.

Надзвичайно пригноблений вигляд Процика, сумний до без краю тон його скарги, а найбільше те, що такий великий злочинець був піп, так здивували суддів, так вразили їх, що вони того ж дня відрядили до Сем'янівки, де сталася подія, двох бурмістрів, «людей віри годних», Петра Юревича та Процика Соляника, щоб вони «подлуг самої слушности тому забойству вивели інквізицію (інквізція — початкове слідство з допитами) і, що належить порядне все казали записати».

Слідчі поїхали спершу в Петрівку, взяли з собою місцевого отамана та двох «зацних людей» як понятих, і хотіли їхати з ними до Сем'янівки. Але їм сказали, що петрівський осавулець⁴⁵ Олихвір Бей, разом із небіжчиком Семеном Проценком був при зборі осипу, сам бачив, як того бив піп і може дати докладні зізнання про всі події. Через те що Бей в цей час був недужий, не міг нікуди з хати своєї вийти, довелося слідчим

⁴³ Майстерня, де працюють кравці.

⁴⁴ Осип — податок хлібом на користь монастиря, бо село Петрівці було тоді монастирським маєтком.

⁴⁵ Осавулець — виконував всілякі поліцейсько-адміністративні обов'язки на селі.

із понятими йти до нього додому. Там вони й записали з його слів таке:

- Панове! Прийшовши в Сем'янівку, небожчик Семен Проценко погнався, жартуючи, за Терпиловою дитиною, а вернувшись, увійшов у корчму чернецьку⁴⁶, де отець Іван Терпило, священник сем'янівський, сидів. Зараз його без жадної причини ухопив отець Іван і став давити за горло й давив його, небожчика Семена, з годину добрую. Потім палицею став бити і палицю всю на нім поламав. А колисьмо почали Семена боронити з Тимошем Ложечником, в тім же разі він, отець Іван, і Ложечникові руку тією ж палицею перебив.

Після цього слідчі вирушили в Сем'янівку. Допитали там спершу Тимоша Ложечника, який «тоє ж признав, як і Олихвір слово в слово». Потім прикликали шинкарку Явдоху Білку, що в її корчмі трапилось «забойство».

«По напомненню їй (як і іншим свідкам) боязні божої», Білка посвідчила так:

- Мої ласкаві панове! Од власних рук Терпилових той Проценко з цього світа пішов: очима своїми бачила, що бив його отець Іван Терпило нещадно, без милости, і за горло з годину давив. Все ж тоє діялося, де я шинкую горілкою, в дому чернецькім, де на той час був при тім бої і Тиміш Ложечник, і що ся там чинило од отця Терпила, все тоє по самій істинній правді перед милостями вашими висвідчаю.

На цьому й закінчилось перше слідство. Допитали трьох свідків - самовидців, а самого попа - злочинця на допит не брали.

Коли бурмістри, виконавши покладене на них доручення, повернулися до Полтави й на відкритому засіданні суду доповіли про наслідки слідства, то їхні повідомлення справили велику сенсацію. Виходило так, що піп розпочав у корчмі бійку з монастирським слугою і побив його на смерть. Такий злочин у тодішній карній хроніці траплявся не так уже часто. І зараз же поставало питання: що ж робити тепер з «забойцею»: не будь він духовна особа, його зараз же «дали б до в'язнення» і судили б у полковому суді, як звичайно.

Але за старими законами духовні особи рішуче в усіх злочинах підлягали виключно духовному судові, світський же уряд, саме гродський суд за часів ще литовсько-польських, мав право тільки приймати скарги на злочинців - духівників та провадити початкове слідство — так звану «скрутенію», тобто мав право провадити розгляд і оцінку доказів, що їх

⁴⁶ По монастирських маєтках корчми чернецькі давали досить добрі прибутки.

подавали в судовому засіданні обидві сторони, після чого сторони, що потерпіла, світський суд видавав формально засвідчений випис судового протоколу. І вже з цим виписом потерпіла сторона йшла до духовного суду. Ці закони зберегли свою силу в Гетьманщині. Тільки замість суда гродського, скасованого разом із шляхетським пануванням, тепер справу провадили полкові суди.

Але б цій справі цей лад порушили, і розгляд пішов зовсім незвичайним шляхом. Полтавське міське духівництво не могло потерпіти, щоб така «шановна» особа, як отець Іван Терпило, та зазнала кари за якогось там Проценка. Коли духівництво ознайомилося з наслідками «інквізиції», що її на місці провадили бурмістри, воно одностайно визнало цю інквізицію за цілком невірну і, «хотячи самої істини дійти», настирливо просило уряд, «аби виведена була» друга «інквізиція» в Полтаві, де б узяли спільну участь уряд світський і духовний. Духівництво домагалось, щоб викликали не тільки тих свідків, кого вже допитали бурмістри, а й інших, «хто тільки був тому бою притомний». Полковий уряд задовольнив бажання духівництва, і друга «інквізиція» відбулася 11 лютого, через два дні після першої.

Не в ратуші — звичайному місці судових засідань, — а в «братерському дворі пречистському», як місці, що більше відповідає гідності попівській, зібрався уряд духовний та світський «для виведення другої інквізиції». Головував, звичайна річ, полтавський протопоп Лука Сімеонович, «при битності чесних отців презвитерів парохіяльних полтавських, з притомністю уряду городского»: наказного полковника та полкового судді і при «многих обчих (сторонніх) персонах». Як бачимо, ні войта, ні бурмістрів уже не було в складі слідчої комісії. Духівництво подбало, щоб усунути їх, бо ж, певна річ, вони б обстоювали дані, здобуті на їхньому слідстві. Збіглося подивитися на слідство чимало люду полтавського, скрізь тільки й мови було, що про попа-злочинця. Тим часом урочисто почало попівство допити. На аналої покладені були євангелія й хрест, щоб приводити свідків до присяги. Першого допитали Олихвіра Бея. Дарма що він був при смерті, дарма що він міг померти дорогою, духівництво домоглося нового його допиту. Олихвірові нагадали, щоб він «пам'ятав на смерть і на суд божий» і говорив правду. Після короткої присяги Олихвір «визнав тими словами»: .

— Вибираючи ми осип з небіжчиком Семеном, прийшлисьмо на Сем'янівці в двір шинковий чернецький, де трапився і син отця Терпила, присланий з пляшкою по горілку. Купивши горілку, він пішов додому, а небіжчик Семен, жартуючи, погнався за ним, а не вдарив його ні разу,

вернувся і пішов до школи, а потім прийшов до воза і поїхалисьмо добирати осипу. Потім другим разом прийшлисьмо в корчму чернецьку горілку пити. На скорім часі прийшов до тієї ж корчми чернецької отець Терпило і став небожчикові мовити: «Для чого ти гнався за мою дитиною?» І, вхопивши Семена за груди, став давити пальцем у горло, аж я мусив їх розвести. Отець Іван Терпило сів на лаві. Мало часу згодивши, другим разом, почав бити його палицею, а б'ючи і кінець тієї палиці уломив. А по тім бою пішов отець Терпило додому і, осідлавши коня, мів їхати до начальника з скаргою на небожчика, а ми збитого небожчика, що не міг о своїй силі йти, взявши, винеслисьмо з хати і в віз вложили. Тут над'їхав отець Терпило і, видячи небожчика барзо збитого, над возом просив його о прощені і попростилися з собою, а небожчик Проценко при прощені т м дав йому й руку. І зараз поїхалисьмо. Були при тім люди зацні, меновите: Тиміш Ложечник, Іван Байрак, Іван Коробочка і шинкарка чернецькая прозвиськом Білка.

Слідчі «веліли Беєві, яко хорому, сісти, а другого свідка призвати».

Прикликали Явдоху-шинкарку. По присязі вона «под сумненням зав'язаним повідала», але не так певне та рішуче, як перед бурмістрами, бо ж уже її, певне, духівництво чимало ляяло, що проти духовної особи свідчить:

- Я, панове, не бачила того, як небожчик Семен за хлопцем отця Терпиловим гонився, тілко тоє мені школярі казали; а що побой стався в чернецькій хаті, де я шинкую, тоє вам по самій істині повідаю, душу мою господу богу ховаючи, що отець Терпило раз тільки всього того змерлого Семена затяв кулаком і то вперед межи ними стався посвар за хлопця, за которим небожчик гонився, хочачи з пляшкою одняти. За тоє гонення і лякання хлопця став отець Терпило небожчика ляяти, а він ще барзі його лаяв, так перед ударенням, як і по ударенню Терпиловім, за що отець Терпило й другим разом хотів небожчика палицею вдарити, але, замахнувши, по сволоку ударив. Ложечник теж Тиміш розважав їх, а так другий удар отець Терпило, замахнувши на небожчика, не хочачи затяв по руці Тимоша, і білш юж бійки не було. Що зась Олихвір, асаулець, мовит, щоб отець Терпило небожчика, взявши за груди, давив за горло, то не єсть правда: свідок тому Іван Коробочка, Тиміш Ложечник і Левко Куць ктитор сем'янівський, которі спілне з отцем Іваном в дому чернецькім сиділи. Могут і тії милостям вашим посвідчити, що такого бою отець Терпило не чинив над змерлим Проценком, як то Олихвір повідає. І не виношено Семена з хати, але сам побіг, насміхаючися з отця Терпила, і лаючи, і похвалки чинячи, за що мів отець Терпило із скаргою

до начальника на того ж Проценка їхати за свою зневагу. Але за впрошенням людей зацних, навіть і сього ж Олихвіра, отець Іван Семена небожчика во всім «простив і вже не їздив із скаргою до началника. З которим то Семеном небожчиком отець Іван по прощеніі, із тими ж людьми, якіі отця Івана за небожчика просили, увійшли знову в хату, і купив їм Олихвір за шаг горілки їднаньщини⁴⁷ і в хаті повторне прощення межі собою взяли. Поклонився той небожчик Проценко отцю Іванові і поцілував в руку.

Сказавши це, Білка «обернулася до Олихвіра і рекла»:

— А чи не так було?

Та Олихвірові, тяжко хворому, було до всього байдуже. Отже, він і відповів цілком спокійним байдужим до всього тоном:

— Правда. По прощеніі булисьмо в хаті і купив я за шаг горілки.

Тут «урядові особи» зауважили Білці:

— «А чому ж ти так перед тим не свідчила, коли виводили інквізицію посланці наші? Тебе там запи сано так, що ти повідала, що од власних рук Терпилових зійшов з світу Семен небожчик і що давив небожчика отець Терпило за горло з годину і бив нещадно.

Білка трохи зніяковіла, але зараз же відповіла:

— Висланії з ратуша, которії туди, на Семянівку, зїздили найбарзій Олихвірової мови слухали і тоє писати — казали, що він повідав. А я того часу самую істиную правду повідати перед ними хотіла, але мені не дали в річі моїй віри, повідаючи: «Не правду ти мовиш — Олихвір правду мовит», а напотім підписали мене, як би і я так посвідчала, як Олихвір, а то єсть неправда.

Покликали третього свідка, Тимоша Ложечника, який так посвідчив.

— Сидів і я, панове, в дому чернецькім з господином⁴⁸ Терпилом і з Іваном Коробочкою і з Левком Куцем, ктитарем. Того ж часу прийшов олихвір і за ним зараз небожчик Проценко Семен. Став мовити тому небожчикові Семенові отець Іван: «Защо ти, праві, мого хлопця бив і гонився за ним» і налаяв його за тоє. А Проценко также отцю Іванові налаяв прикро. Отець Іван вставши, ударив кулаком раз усього, а за горло не давив, як Олихвір повідає, не було того. Барзо ще й на потім межі собою сварилися, і лаяв Проценко отцю Івану, защо хотів його отець Іван палицею вдарити, а я щоб кровопролиття не було, уложився (втрутився) до справи. Тоді він мене ке котячи в той час палицею вдарив

⁴⁷ Їднаньщина — могорич, що його п'ють, як миряться.

⁴⁸ Так у той час іноді зверталися і називали з пошаною осіб духовних. Очевидно, цей титул запозичено з церковного вжитку, коли вгадується «господина нашего єпископа»...

по пальцях. А щоб давив за горло отець Терпило небожчкка Семена то не єсть правда. І не виносив його Олихвір до воза: сам небожчик, ще й похвалки чинячи на отця Івана, з хати к возові пішов. Діялося то на масниці у вівторок. І потім при кас же і попросилися за поворотом з дому отця Терпила.

Далі виступив четвертий свідок Левко Куць, титар семянівський. Він так сказав:

— Я за своєю потребою мимо двір чернецький тоді йшов, а не умислне горілки пити, бо од запуст через увесь піст святий великий горілки ніколи не п'ю, аж до воскресання. Обачивши мене, отець Іван вікном просив до себе, а я відповідав: «Я вам не допомогу, бо горілки не п'ю». А отець Іван рекл: «Та ходи таки, хоч так посидиш, ось щось порадимось». А так я вступив до них.

А в прудкім часі прийшов Олихвір Бей, підпилий, которого отець Терпило запитав: «Чи то й: хлопця мого скуб і гонився за ним?» Одповідав Бети «Я того не знаю».

А в тім часі прийшов і Проценко Семен, небожчик, де став мовити отець Іван до його: «За що ти за моїм дитиною гонив». А він відповідав: «То що ж, що гонився?» А отець Терпило, тими словами уразившись, наляав йому, а Проценко ще гірший з лайбою одозвався. Повставши тоді, отець Іван пхнув його у груди разу сього кулаком, а коли він не переставав лаяти отця Терпила, отець Терпило хотів його палицею ударити, але по сволоку ударив, а другий раз замахнувши, ударив по руці Тимоша Ложечника, а палиці трохи не злавав. Тільки було всього тієї бійки і вийшовши на подвір'я, Проценко ляав отця Івана і там же припоминав і якіїсь подв'язки, а отець Іван пішов додому, хочаки за безчестя свое поїхати до начальника із скаргою. А Проценко прийшов до хати, которому став я мовити: «Небоже, негарзд чиниш, що так священника зневажаєш. Ліпше б, коли б ти йому укорився та попросив о прощенії»⁴⁹. Він на мою раду схилившись, запитав: «А куди отець Терпило буде їхати». Одповідали йому: «Нікуди, тілко мимо сюю корчму».

І зараз небожчик став мене просити, щоб з ним і з другими спол сидячими перепросив отця Івана. На прозьбу його вийшлисьмо всі на вулицю, а ото отець Іван ведеться з конем осідланим, которого почалисьмо всі просити, аби де бійка сталася, там було й прощення, а так отець Іван на прозьбу небожчикову і нашу попростився з небожчиком, і, вийшовши до хати, небожчик ще й руку поцілував Терпилову, а Бей і

горілки купив».

П'ятий свідок Іван Коробочка дав таке свідчення, як і Левко Куць, через це його «мови» й не записали, та й ніколи було, була поважна причина: «священниці спішилися на службу преждеосвященную, а юж було мало не ку вечеру». Так довго тривала інквізиція.

Чудна була ця справа. На інквізицію не покликали саме тих, як це звичайно водилося, хто найбільше міг дати доказів, — не покликали ані обвинувача, ані обвинуваченого. Полтавське міське духівництво за всяку ціну хотіло вести перед в слідстві та суді, а, звичайна річ, куди ж було козацькій старшині, що в одне завжди тягла з духівництвом, іти проти нього, дарма що Литовський Статут вимагав, щоб неодмінно обидві сторони притягалася до слідства. Козацька старшина, що з її лав чимало й духівництва виходило, то ж були рідні брати, і через це полтавський козацький уряд теж, як і духівництво, тільки й дбав про те, щоб якось вигородити злочинця - попа, що проти нього насмілився виступити якийсь убогий бідак Процик. Для такого бідака законів не було, і через це і слідство, і суд пішли незвичайним шляхом.

Як уже згадувалося, право суду над священником у карній справі, за церковними канонами та за старими польсько-литовськими законами, що їхню чинність на свою користь відновлювала козацька старшина, прагнучи перетворитися в пана, належало єпархіяльній владі. Отже, тепер усе слідство про Терпила треба було передати на вирішення київському митрополитові, що його влада духовка по ширювалася тоді на всю теперішню Полтавщину. Та полтавському духівництву не дуже то хотілося випускати справу з своїх рук. Тут на місці легше й простіше було звільнити від обвинувачення свого собрата, а там у Києві може б довелось йому не одну копу грошей з кишень своїх суддям витрусити, щоб сухим із води вийти.

Отже, через це справу попа-злочинця розглядає на місці в Полтаві спільне засідання «суду духовного і світського». Суд світський — це полковий, але без звичайної участі в його складі войта і бурмістрів, а суд духовний — це ігумен місцевого монастиря й всі міські попи. Правду сказати, такого мішаного суду не передбачали ані церковні, ані старі закони, це вже особливість юстиції Гетьманщини XVII віку. Мало того, збори міського духівництва, на чолі з протопопом, вважалися за законний духовний суд тільки тоді, коли для розгляду певної справи їм давав спеціальні повноваження митрополита, що йому одному належало право духовного суду в своїй єпархії. Але полтавське духівництво на цей раз цього повноваження не питало. Та й загалом духівництво на Україні

часто не дуже вважало на далеких від себе представників вищої духовної влади, і між ними йшла боротьба. І за старої польсько-литовської доби в XVI — XVII віці на Волині, та й загалом на Правобережжі, часто траплялось, що протопопи, а часом і просто парафіяльні попи, самовільно дають розлуки, дають дозволи на недозволені канонами шлюби, судять перелюбників і т. ін. І архиереї марно протестують проти такого порушення їхніх прав. Де ж було не протестувати, адже ці всі речі давали певний прибуток, і цей прибуток був то більший, що незаконніший, з погляду тогочасного, був той чи інший дозвіл чи присуд. Так само було й у Гетьманщині, аж доки Синод не запровадив і тут загальноросійського церковного устрою.

Мов блискавка облетіла всю Полтаву звістка, що 16 лютого в братерському успенському дворі судитимуть сем'янівського попа за вбивство кравця. Зійшлася сила люду і послухати, і подивитися. Провід у суді належав, звичайна річ, попівству. За судейським столом на найпочеснішому місці сидів «превелебний в богу його милість господин отець» (так ото урочисто титулували того часу значних духовних осіб) Лазар Бузкевич, ігумен полтавського монастиря, і з ним намісник «всечесний старушек» отець Ієремія Світайло, далі Лука Семенович, протопоп полтавський, і низка попівства полтавського: святоуспенський Іоан Величковський, що, як свідчить літописець Самійло Величко, умів добре складати високопарні вірші, якими ввій вітав значних персон, як от 1687 року вітав гетьмана Самойловича, коли той через Полтаву їхав у Кримський похід⁵⁰, спаський Іван Світайло, що потім уплутався був у славнозвісну історію Кочубеєвого доносу на Мазепу і за те зазнав тортур та був засланий на Соловки⁵¹, нікольський Йосип Нішинський, стрітенський Тихін Филипович та воскресенський Іван Филипович. Із світського уряду були полковник Павло Герцик⁵², суддя наказний Іван

⁵⁰ Літопис Величка, III, 9, де говориться про вірші «Композатури» Величковського, якого Величко дуже вихваляв.

⁵¹ Зберігся переказ, що коли цей піп Світайло та сотник Кованько після тортур лежали напівпритомні на підлозі, то Кованько сказав: «Отче Іване, яка ж московська пужка солодка, купимо її жінкам на гостинець» (бо багатьох із них, як і Кочубея, жінки підбили на доноса). «Бодай тебе, Петре, побила лиха година: хіба тобі трохи спину списали?» відповідав Світайло.

⁵² Павло Герцик — видатний старшина. Уся його родина близьку участь узяла в Мазепиному виступі. Три сини: Григорій, Іван і Панас утекли разом із Мазепою за кордон. Із них найвидатніший Григорій, що за кордоном був близьким співробітником

Красноперич, колишній полковник Леонтій Черняк, син його Іван Черняк, писар полковий «і много інших зацких особ рицерського й міського уряду». Тут же зібрані були всі свідки, допитані на переднім слідстві.

Олихвір Бей, «на смертелном ліжку будучи, для тяжкої хвороби не могл сам притомне стати до суду, прето (через це) жона його Настя в особі його з тими ж свідками стала». Але знову не згадується ніде, щоб тут на суді був Процик та Терпило. Здається, їх не було зовсім, і це було цілковите й незрозуміле порушення тогочасного козацького судівництва. Можна висловити здогад, що духівництво не хотіло ставити на суд свого товариша, а щоб це не било так у вічі, то Процика, звичайна річ, теж не кликали.

Спершу прочитали скаргу скривдженого Процика та протоколи першої й другої інквізиції, після чого суд «на достовірніше всього того іспитаніє», велів ще «всім свідкам, ставши, устне уголос повідати, що хто признавав». Насамперед «питано жону Олихвірову Бееву, на місцю мужа її, щоби міла повідати від імени мужа свого». Настя так сказала:

— Панове, муж мій хоч було і підоп'є, а єднак хороше дивиться; а тепер, по вибиранню того осипа, прибувши додому, захорів і чомусь гостро став дивитися, і коли приїздили послані на інквізицію, юж був хорий, і, хорим будучи, не відаю, що там він їм повідав. Потім взято його, хорого, до Полтави на інквізицію, і там не відаю, що він повідав, тілко приїхавши, ще барзій гостро став дивитися і кошулга (сорочку) з себе скинув; що я постерігши, пильнувала його, яко жона, в тій; тяжкій хворобі і сусід просила, щоб мені в тім допомагали. А коли трохи прийшов к собі, питала я його: «Що ти там свідчив, а, чути, і присяг еси». А він одповідів: «Я не знаю нічого, що там говорив. Поти моєї повісти».

Потім наказано і решті свідків по черзі «мовити» і всі вони «повідали тоє слово в слово, що у второй інквізиції запитано». Після цього їм запропоновано ще раз поцілувати євангелію та хреста (для більшої урочистости, очевидячки) і тоді вже «виступити» (відійти).

Суд, порадившись між собою, об'явив, що 4 свідкам: Тимошеві

гетьмана Орлика. Григорія в Польщі заарештовано, як Орликового агента, й передано російському урядові. Герцики близько зв'язані з Орликом. Одна з дочок Павла Герцика — Ганна Павлівна була дружина Орликова. Отже Герцики належали до вищих кіл тогочасної старшини. Див. В. Модзалевський: «Малорос. Родословник, т. I, Київ 1908р.; О. Л аз ар е в с ь к и й. «Очерки малор. Фамилий». Герцики Русский Архив, рік 1875, т. I.

Ложечнику, Левкові Куцю, Іванові Коробочці та Явдосі Білці він дає «зуполную віру, яко статечним свідкам, а Олихвіра Бея, яко під час того бою бувшого підпилого і под час інквізиції і не в зуполном умі zostавшого, а надто не єдино-слова, якось показує з обох інквізицій (мовляв, Бей свідчив неоднаково перший і другий раз), не, приймає за свідка, поневаж вдвох річах солгал, юж такому і в інших його свідочтвах не можем, я (особливо, що) і жона його признає ему забитіє ума».

Крім того, і першу інквізицію «суд не приймає для многих в ней фалшиве пописаних речей: шинкарку написано Настею, а вона Євдокія; Ложечника написано Миськом, а ім'я йому Тиміш» і. т. ін.

Отже, цього всього було досить, щоб суд, де переважало духівництво, ухвалив мудрого «соломонового присуда»: тих первих інквізиторів за неуметність в вивоженню інквізиції, суд нинішній велить карати в'язанням (арештом), а честного отця Івана Терпила, священника семіанівського од тої напасті увольняє і сим декретом наказує: аби Процик за тую нанесену потвар і безчестя отця Терпила во всем перепросив.

Варує (попереджує) теж суд нинішній під виною (судовим штрафом) на архіпастирську милість (митрополита) сто талерів аби ніхто так з духовних, яко і з світських ніколи не важився безчестя того задавати честному отцю Іоану Терпилу, яко невинно напасть притерпівшому; а хто б смів тим йому примовити, таковий неодпустне вищречену вину заплатить».

Такий був присуд. Полтавське повітство енергійно заступилося за свого товариша — не тільки виправдало його, але ще й погрожувало всякому великим штрафом, хто б тільки насмілився бути іншої думки про злочин отця Терпила. Суд з повітства та козацької старшини не розглядав однієї—мабуть на їхній погляд — незначної «дрібниці» — з чого ж помер нагло молодий Проценко, після того, як його побив піп Терпило. Про те, що Проценка бив піп — про це на суді ніхто не сперечався, ішла ж мова тільки про те, як дуже бив. Очевидна річ, під натиском повітства свідки намагалися щонайлагідніше змалювати поведінку Терпилову, адже вони чудово розуміли, що за спиною в Терпила стоїть усе повітство з козацькою старшиною. Виходило так, що в усьому винен сам небіжчик, що за його спиною не стояв ніхто, крім його нещасного батька.

А той нещасний Процик, Савишин сват, не тільки втратив сина, може єдину свою допомогу, але ще мусів іти просити вибачення в убивці своєї дитини за потвар і безчестя. Це вже зовсім так, як співається в

гумористичній пісні:

Була жінка мужика,
Пішла позивати,
Присудили мужику
Ще й жінку прохати.

Але тут справа була інакша; енергійне попівство спромоглося покарати й батька забитого, і тих представників міського уряду, що були заступилися за нього й почали слідство як слід, і вигородити з біди свого собрата, що його спокій, як бачимо, ніхто не порушував увесь час слідства. У той час, як хворого тяжко Олихвіра Бея тягали на слідство, отця Терпила ніхто навіть одним пальцем не зачепив. Такий був праведний суд у козацькій Гетьманщині. Такий був суд козацької старшини разом із попівством.

VI. СТРАШНИЙ ЗВИЧАЙ

Дуже сумувала стара Кузьмиха, полтавська міщанка, вдова, що з її сина Тимка став не чесний ремісник, а ледащо, волоцюга. Вчився він замолоду гаптарювати і міг бути з нього добрий гаптар, коли б менше тягався по шинках та не тягався з шинкарками. Сподівалася мати, що, одружившись, на іншу стежку стане її син; але й молода жінка не зуміла прив'язати до хати Тимка, і він знову почав правити своєї: день гаптує— два гайнує, часом у шинку й заночує.

Добре, що хоч відомо було, де саме його шукати — «на братерському пречистському дворі», де шинкувала Гапка «чарівниця».

Кузьмиха непохитно певна була того, що Гапка «бавилась чарівництвом», бо — чим же іншим могла вона привабити до себе її сина. Ні вроди в неї, ні хисту, та й пристаркувата вже, а про її нецнотливе життя що й говорити.

Справді таки, шинки за тих часів були притулком усякої розпусти, чи був цей шинок панський, чи попівський, чи монастирський, Полтавський протопоп навіть відмовлявся причащати шинкарок через їхнє нецнотливе життя. Але той таки протопоп та й духівництво ніколи не відмовлялось від тих грошей, що їх давало шинкарювання.

Гапка була відома в місті шинкарка. Не раз її й трусили, коли в місті траплялося злодійство, і у в'язкенню держали. І ось ця «нецнота», ця «злизденна нетіпаха», задумала була одружитися з Тимком. І тіль-тіль не сталося по її, коли б не Вуцька, друга шинкарка, суперниця Гапчина, що завчасу попередила матір про небезпеку.

Скільки тоді наплакалась Кузьмиха, прохаючи, благаючи сина не зганьбити їхній чесний рід таким одруженням та взяти за себе іншу дівчину, що вона, статечна мати, вибрала для нього. На щастя, Тимко таки одумався, послухався матері й місяць-другий після одруження наче статечніший став. Але тепер знову п'є, гуляє і, здається, знову «злігся» з тією ж Гапкою.

Бідкалася дуже стара мати, не було їй спокою, все чекала, щодня, щоночі якогось нещастя. І сталося воно швидше, ніж думала стара Кузьмиха.

9 травня 1700 року на весняного Миколи в Полтаві відбувався ярмарок. Тимко з самісінького ранку блукав по ярмарку і кінець-кінцем привів з собою до Гапки якусь черницю з Будиського монастиря. Мовляв, це його родичка. Почалося частування. Сіла до столу й Гапка, та не добром кінчилося це гостювання. Підпивши, Гапка почала ревнувати Тимка до черниці й так його допекла, що він схопив рогача й поперекидав у печі горщики зо стравою. Попало й самій Гапці. Побита, качаючись зо злости по долівці, ревіла Гапка в пекарні.

Не звертаючи на неї ніякої уваги, Тимко пішов до сусідньої кімнати й ліг спати. Слідом за ним попленталась туди й п'яна черниця, і вже через кілька хвилин із кімнати долітало хропіння. Тоді Гапка тихесенько підкралася до кімнати, зачинила на защіпку кімнатні двері і зав'язала шнурком. Їй на думку спало так покарати Тимка: діждавшись, коли до шинку зйдуться люди, відчинити перед ними двері до кімнати й вимагати, щоб Тимкові й черниці, як явним перелюбникам, одрізали поли⁵³, а самих їх одвели до ратуші. Може б воно так і сталося, але трошки згодом повернулася з церкви стара бабуся Ганна Іваниха, що жила в тому ж братському домі, і нічого не знаючи, одв'язала двері та ввійшла до кімнати. Гапка тоді була в сінях. Побачивши, що Іваниха розчинила двері й розбудила сонних, вона спершу скочила до кімнати, почала була ляяти та гнати звідти Тимка, але потім зміркувавши, що не все ще втрачено, швидко заперла двері і хотіла звати людей.

Хоч який п'яний був Тимко, але здогадався зараз, що то на думку спало Гапці. Кинувся він до дверей, почав їх щосили вибивати. Розчинилися двері... вискочив із пастки Тимко, кинувся на Гапку, і за кілька хвилин вона лежала мертва.

На страшений галас і зойк збіглися люди. Тимка зв'язали і, як «забойцу з'іманого на гарячому вчинку», одвели до ратуші до полкового уряду.

Там його негайно допитали.

⁵³ Так за тих часів звичайно значку вали спійманих на перелюбстві.

Тимко так пояснював те, що сталося:

- Я, панове, в тім дворі пив, а вона, Гапка, без дання причини мене по щоках ударила, чого я, п'яним будучи, не стерпівши, вдарив її тільки всього два рази, а Гапка, павши на землю, зараз і духа пострадала.

Суд на «достовірніший довід тої справи» велів покликати Ганну Іваниху, що була при вбивстві; вона так посвідчила:

- Прийшла я до тієї ж господи в двір братерський і не застала в хаті нікого, - тільки самую Гапку. Аж бачу — поставці на столі стоять порожні і стіл политий. Спиталася я: «Чи то в тебе, Гапко, напиту нема, позбирай з столу поставці».

І тоє їй сказавши, пішла з хати в другу і обачила, що горшки в печі з стравою поворочено, і пішовши знову в хату передню, нарікала я на Гапку за тоє, що шкода єсть, страву поворочено. Взявши з вікна залізне перехрестя, хотіла понести його в кімнату, аж двері кімнатніє мотузком зав'язані. Я їх одчинила, увійшла в кімнату і застала його, Тимка, а черницею ніякоюсь з Будиського монастиря, а вернувшись з кімнати, сказала: «Гапко, чого він, Тимко, туди увійшов?». А Гапка одказала: «Не знаю для чого і коли — не бачила» і почала його, Тимка, з кімнати гонити, а потім сама, наперед вибігши, защепнула двері защіпкою, а Тимко почав дверми трусити і велить одщепнути.

Скоро ж вона одщепнула двері, а Тимко, вибігши, почав її, Гапку, бити, виговоруючи: «Сякая - такая, нецнота, чому ти на мене наволікаєш безчестя?» і так тиранське бив, що аж заледво оную водою одлили.

Вона ж, Гапка, прийшовши к собі, схопившись, кинулася до Тимка, а Тимко знову її затав два рази, которая впавши на землю вмерла. І так, од Тимкових рук небожка світа пострадала».

Хоч злочину не треба було розслідувати, але суд визнав за потрібне відкласти справу „до указу пана зверхнійшого», тобто полковника; його в той час не було в місті, а злочинця наказано зараз же «при тілу небожки Гапки прикувати, нім (поки) буде небожка погребена, а по погребі звичайним до секвестру його, Тимка, дати».

За тих часів на Лівобережжі був поширений звичай приковувати вбивцю до труни жертви. Цей звичай, як відомо, не практикувався на правому березі Дніпра. Про нього нема згадок ні в Литовському Статуті, ні в Магдебурзькому Праві. Як пояснює проф. М. Владімірський-Буданов⁵⁴, це — пережиток стародавнього звичаю, за яким убивцю, що його схо-

⁵⁴ Див. «Киевская Старина», 1888 р., т. XX. 80

пили на місці або що навіть на нього тільки падала підозра, прив'язували до «ноги трупа і зоставляли так до суду, до офіційного огляду. Це мало значення або незаперечного доводу, абож це були тортури, щоб примусити злочинця признатися. Треба сказати, що така форма тортур була одна з самих дійсних. Бо ж не кожен убивця міг витримати довго дуже близьке сусідство жертви. В такій формі цей стародавній звичай існував і в Великоросії ще в XVI столітті.

У Гетьманщині XVII і XVIII віку приковування до труни втратило вже правовий характер і набрало значення непотрібного додатку до остаточної кари убивці. Правда, на Запоріжжі, якщо вірити народнім переказам, траплялося, що вбивцю живцем ховали разом із жертвою. Хоч у Гетьманщині цієї жорстокої кари в XVII віці, безперечна річ, не вживали, але, якщо тільки вона колись була в звичаях стародавнього суду, то в такому разі приковування до труни забитого можна вважати за її символ або пережиток, що мав на меті застрахати та налякати. Правду сказати, і в цій пом'якшеній формі цей звичай був надмірно, вибагливо-жорстокий. Злочинець іноді кілька діб був прикутий до труни. Коли мертвяка несли до церкви та на кладовище, то так само, прикутий до труни своєї жертви, злочинець супроводив її. Легко собі уявити, які страшні муки переживав убивця, йдучи серед родичів і приятелів забитого, серед плачу, голосіння близьких його, серед обурливих вигуків юрби. Та цього мало. Звичайно небіжчика, напередодні похорону, на ніч уносили до церкви, і бідолашний убивця проводив найстрашнішу ніч у зачиненій церкві віч-на-віч із жертвою.

Для того, щоб він, охоплений божевільним жахом, кидаючись і рвучись із кайданів, не перекинув труни, його зв'язували іноді вірвовками і кляли на ніч під марами, де стояла труна.

Цей жахливий звичай існував у Гетьманщині майже до кінця XVIII віку. Ще 1783 року на Чернігівщині в одній із церков після панахиди над забитим козачим сином Йосипом Біденком була прикута до його труни козака дочка Христина Водянюкова. Місцевий піп не тільки що не заважав цьому, але й сам наказував людям в'язати Христину і зв'язану покласти під труну. Тодішній генерал - губернатор граф Румянцев циркулярним листом до архієреїв звернув увагу їх на «странное і человечество уражающее происшествие». Цей звичай був заборонений⁵⁵. Ото таких страшних тортур мав зазнати і герой нашого оповідання Тимко Кузьменко.

⁵⁵ Див. попередню працю.

Рівно через тиждень «магістрат міський полтавський»⁵⁶, «одбравши од зверхнійшого пана, властелина, од його милости пана полковника, указ цетовати (розв'язати) тую справу подлуг (відповідно) належитого права», велів знову «перед собою поставити того мужебойцю Тимка не для виведення інквізиції, леч (але) для феровання (щоб виректи) декрету і укончення справи».

Тут з'явилася до суду і «акторская сторона», сестра забитої Гапки і «домовлялася судового сказання» над убивцею.

Відповідно до законів, суд присудив Тимка до кари на горло, та в цю хвилину надійшов другий указ від полковника «за усиловним кривавосльозним матки Тимкової і тещі і жони його прошенієм дарувати його горлом», зобов'язавши лише його поєднати духовенство за одправу погребу небожки Гапки і за сорокоуст за душу її». Та крім того, заплатити кривим її поголовщину.

Через те що Гапка жила «лезно»⁵⁷, без мужа, і не міла його, а шинком бавилася», то суд призначив за її голову нижчий розмір плати, всього 50 злотих. Нарешті, Тимко повинен був виплатити «вину врядовую», тобто певний грошовий штраф на користь суддів.

А «вина панська», тобто штраф на полковника? Невже її простив полковник? — Звичайна річ, ні. Милосердя полковникове, що врятував Тимка від смерти, повинно ж було мати нагороду. Не самі «кривавослезні» прохання нещасних жінок зворушили полковникове серце. Звичайна річ, ні. Через те що стара Кузьмиха і її сваха були бідні міщанки, не було в них ані ґрунтів, ані пасік, ані паровиць волів, на які така ласа була козацька старшина, інакшу нагороду взяв полковник. Чим же заплатили нещасні жінки й Тимко за свою голову? Заплатили немало. Тимко видав зобов'язання, за яким він «видячи так великеє по бозі його милости пана полковника отцевськое над собою милосердне, иж (що) не тілко на здоров'ю не пострадав, і на худобі ненарушеним застав, — во вічніє і неуставаючие роди з жоною своєю поручил себе доживотною дому його панському службу». Отже, Тимко продав волю свою й своїй жінки й своїх нащадків. Ціна була чимала. Честь винаходу такої кабали цілком належить полтавському полковникові Іванові Іскрі, тому самому,

⁵⁶ Так титулує себе в даному декреті полковий суд, що зібрався в звичайному своєму складі: наказний полковник, полковий суддя, городовий отаман, вїт і бурмістер.

⁵⁷ Люди «лезні» — що не мали своєї осілости, переходили з місця на місце. В устах заможного козацтва це була напів-лайка.

що сім років згодом разом із другим великим паном Кочубеєм задумав був поставити пастку Мазепі, та сам у неї попав. Попередні полковники полтавські своє милосердя продавали все таки за меншу ціну, ніж цей, якому царська влада побудувала була за «вірність» у Києві пам'ятника, що його знесла вже теперішня революція.

VII. УБИВСТВО НАЙМИЧКИ

Рано навесні 1689 року вирушили козацькі полки в Кримський похід. Пішов разом із ними й борзенський козак Грицько Плющенко. А дома зосталася жінка його Палажка з малими дітьми.

За тих часів мало хто з козачок, як чоловіка не було вдома, поводився статечно, особливо в місті. На базарі щодня зустрічалися куми та сестрички, раді погуляти - повеселитися. Кликали до себе або й сами йшли в гості — ото так у багатьох і тяглись щодня бесіди та пияцтво. Ну, а п'яному що: наробить такого, що й за весь вік не спокутує. «Не статкувала», як видко, і Палажка Грициха: допилася до того, що з п'яних очей застрелила свою наймичку.

За тих часів Борзна була сотенне місто Ніженського полку, і в ній, як і по інших містах, існував «козацький сполне і міський» суд, що негайно зібрався розглянути справу Грицишину. Сотник пішов у похід, тож у суді головував городовий отаман, а з ним засідали: війт, «значне товариство» (козаки), бурмистер і деякі з почесних міщан. Як обвинувачі, виступили батьки забитої, якийсь Тишко Батюта з жінкою. Вони з плачем скаржились, що Палажка Грициха, «будучи подпилою, чи з умислу, чи з трафунку (випадково), невідомо за якую причину, а з неналежного свого жіноцького поступку, чого б їй не годилося чинити, порвавшись до ручниці, хоча й не знала, що оная була заправлена, наймичку свою, дочку нашу власную Катерину на смерть з ручниці застрелила». Судді запитали Палажку: «Для чого ти такий злий учинок учинила: з якого ранкору (злопам'ятства) або за який виступок сміла на смерть забити дівчину, наймичку свою?»

— Що ж, панове, — визнавала свою провину Палажка, — гріх мене споткав. Тільки й було причини — за єдну фанту⁵⁸ кармазинову старую, що удерто шмат поли. Питалам: «Чи то ти учинила шкоду?». Тільки ж вона, небожчиця Катерина, мовила, що «я того не провинна: не знаю і не відаю, бо тоє ще при самом господареві, як до війська не йшов, учинилося ударття». І за тую причину хотіла пострашити: поставилам її на

⁵⁸ Фанта — річ дана в заставу; очевидно, мова йде про заставлену кармазинову одежу.

тій фанті, узявши ручницю з кілка, а правді не знаючи, що була заправлена. Як звелам курок, без подсіпки опустився, не відати з чого спалило на пановці, і застрелила небожницю на смерть.

Справа була цілком ясна. Не треба було провадити далі слідства, але ухвалити присуд у цій справі сотенний уряд не мав права, бо карні злочини, що за них погрожувала кара на смерть, мав розв'язувати тільки вищий уряд—полковий або генеральний. Через це Палажку Грициху, як «забойцу», суд наказав негайно посадити до тюрми, а тим часом вирішував питання, що зробити з трупом забитої Катерини.

За звичаєм, що почасти ґрунтувався на приписі Статутовім⁵⁹, забитого не ховали раніше, ніж відбудеться суд. Звичайно, по козацьких судах злочинця судили й карали на другий або на третій день після злочину, отже, цей звичай не становив ніяких труднощів, але коли справа затягалася, то суд звичайно ухвалював декрета ховати забитого, не чекаючи на кару над злочинцем. Так було й тепер: беручи до уваги, що справа мала піти на розв'язання вищого суду та що в кінці травня не можна довго тримати не ховавши трупа, уряд борзенський дозволив «до гробу одпровадити» його.

Але при цьому, за тодішніми звичаями, годилося вести за труною і вбивцю, прикуту до труни. Тут виступили родичі Палажчини й почали просити Тишка Батюту звільнити її від цієї ганебної церемонії, бо ж вона не навмисне допустилася лихого вчинку. Від волі скривдженого тоді залежало багато, він міг цілком простити й звільнити від кари за карний злочин. Тут виступили дві сторони — господиня з її багатими родичами і бідний Тишко, що навіть як слід справити похорон своїй дочці не мав спромоги.

Почалася торгівля, почалися умовляння. Не знаємо ми, як воно справді було, але кінець-кінцем Батюта зробив «милость» Палажці: «Не позволив Грицихи до гробу при тілі дочки своєї явне вести», а потім, «за намовами людськими і прозбами Палажки схилився й до згоди з нею»... Цікава була ця згода. Бідний батько по суті продавав своє цілком законне бажання помсти. Він уклав мирову: Грициха повинна була найняти сорокоуста за душу забитої (отже, навіть ці гроші йшли в кишеню попівства). Крім того, Грициха зобов'язалася дечим віднагородити осиротілих батьків, а вони за це відмовлялися переслідувати її в суді за вбивство дочки.

⁵⁹ Розділ XI, арт. 2; із нього видно, що до видання третьої редакції Статуту по всій Литві був такий звичай — не ховати до суду над убивцею забитого.

Про це все сотенний уряд безпосередньо доносив до Військового Генерального Суду, прохаючи в нього «науки», як зробити з цією «справою».

Генеральний Суд надіслав таку «інформацію»: через те що Палажка Грициха помирилася з батьком забитої Катерини, і тоє сталося з волі інстигаторської (позивача), того юж і ми в той справі поєднання судом нашим не розриваєм. Однак, гріху і помсти божої варуючися (остерігаючись), без карности такого проступства мимо закон божий повинність наша судовая пустити тую забойцу не повеліває; бо если право святоє отцеві, которой би сина свого хочачи і не хочачи забив, указує рік і шість неділь у в'язенню сидіти, а другий рік в соборі церковнім себе чотирикрат на празники обличати, а сеєй забойці Грицисі, которая, подпилюю будучи знати зухвальства свого над служебкою такоє окрутное (жорстоке) діло пополнила, овшем (тимпаче) треба карности дати.

Зачим абисте її дали до в'язення, тоєсть до турми, ежелі на довгоє в'язання способна, а ежелі назбит прикра (дуже слаба) то в якую комору крайную її посадити, жеби сльота не досаждала, де має рік і шість неділь, ведлуг права (відповідно до закону) за свій виступок сидіти...

Можна спершу здивуватися, чому це Генеральний Суд такої «суворої» кари домагався, але пояснення дають останні рядки присуду. Хай або сидить у тюрмі, «або вину піняжную (грошовий штраф) ровную з нагородою укривжоному нехай нам, суду, оддасть, ежелі захоче фолгі (полегкості) і волности од сидіння».

Очевидячки, Палажка за краще визнала заплатити штраф, бо через кілька день борзеньський уряд дістав від генерального судді Михайла Вуяхевича⁶⁰ таке повідомлення: «Мої ласкавії приятелі, пане Отамане Борзеньський і пане войте тамушній з бурмистрами! Поневаж Грициха, того свого злого учинку жалуючи, досить тому укривжоному отцеві забитої небожчиці учинила, сорокауста за душу її уєднала теди суд каш, респектом (зважаючи на) і на малих її дітей, і прихилившись на прозьбу

⁶⁰ Михайло Вуяхевич-Височинський — видатний політичний діяч, прихильник Дорошенка, представник верхів козацької старшини. Склавши уряд генерального судді, Вуяхевич став за архімандрита Києво-Печерської лаври. Річ звичайна для тих часів, коли вище духовництво українське суспіль виходило з лав козацької старшини. Архімандрія в Києво-Печерській лаврі була значна посада, і, бувши на ній, Вуяхевич провадив широкі господарчі операції. Див. про нього О. О г л о б л і н «До історії Руїни» (Записки ст.-філол. відділу, кн. XVI), де подано й літературу.

отця Грицишина і дядька од в'язання її увольняє, з которого абисте наші милости юж жадного датку не витягаючи (Генеральний Суд, очевидно, стяг із Грицихи таки досить, що навіть обороняв її від зазіхань місцевої влади), її випустили і в дом до дітей пойти і вольно мешкати, пам'ятаючи на гріх той, щоб до покутися доброволне удала дозволили.

При том по вас того пильно хотячи міти, застаю назавши вашмостям всего добра зичливим приятелем їх царського пресвітлого величества войська запорозького генеральний суддя і наказний гетьман Михайл Вуяхевич. З Батурина, мая 28.1689 року».

Так за вбивство заплатила гроші й стала вільна хазяйка, відкараскавшись від батьків забитою якоюсь нікчемною сумою. Виграв на цій справі тільки Генеральний Суд, де сиділи верхи козацької старшини, яким мало жало було, що загинула десь там у Борзні якась наймичка.

VIII. СУДОВА СПРАВЕДЛИВІСТЬ

У пана Леонтія Черняка, колишнього полковника полтавського, великого здирщика й хабарника, 1689 року сталася в домі шкода: вкрадено грошей більше сотні золотих, срібні чарки, перстень щирого золота, «баволниця» (бавовняна матерія) й багато інших речей.

Лютував страшенно Черняк, але натрапити на слід довго не щастило. Аж нарешті звернули увагу на поведінку колишньої його «служниці», дівки Каськи (Катерини), яка, кинувши служити в домі Черняка, оселилася в бідного полтавського обивателя Лук'яна і, як видно, розтринькувала не знати де взяті гроші. Черняк заявив про свою підозру.

Коли в домі Лук'яна зробили трус, то знайшли черес із срібними копійками на суму з сто золотих і різні «рупески» (дрібні речі). І те й друге належало Касьці. Її зараз же взяли на допит, та спершу їй пощастило: вона була зараз же втекла з ратуші. Та ненадовго — її піймали і — зрозуміла річ — справа ж ішла тільки про якусь наймичку — немилосердно били киями, домагаючись признання в крадіжці. Каська перетерпіла всі муки, але вперто не признавалася, та не могла вона розказати до діла, де взялися в неї такі великі гроші.

Отак ще не цілком з'ясована справа надійшла на вирішення полкового суду. Як «лице», суддям «презентовані» були одібрані в Каськи речі та черес із грішми. Пан Черняк коротко розповів про свою шкоду, відзначивши, чому саме він має підозру на колишню наймичку. Та Каська й тут заперечувала свою провину. Тоді судді запитали її: «Повідай, необачная голово, яким би ти способом могла набути тих ко-

пійок срібних?

Каська, «плетучи» всілякі виправдування, відповіла:

— Дістала я ті гроші в Дмитрашка Грека, як його рабовано в Зінькові.

Каська тут посиалася на ті відомі події, що сталися на Україні, коли скинуто гетьмана Самойловича перед вступом на гетьманування Мазепи. Тоді на Гетьманщині по багатьох місцях спалахнули великі заколоти. Широкі козацько-селянські маси повстали проти нового панства й розгромлювали двори та садиби багатих і значних старшин, козаків і купців.

Але ледве Каська промовила своє пояснення, як «тут її зараз стрітив словом» пан Андрій Якович, війт, що брав участь у суді:

— «Обмільне то мовиш, то не єсть правда, знаю о тім досконале: Дмитрашка, грек родом вийшов із Зінькова перед рабованням.»

Каська на хвилину зніяковіла, але потім зараз же опам'яталась і, «повторене плетучи», повідала:

— Самою вам правду повідаю, панове: я тих грошей добула в Зінькові у Мартина Нестулія, як його рабовано, бо я в нього тоді служила⁶¹, а про шкоди пана Леонтія Черняка не відаю, як на мене наволокають крадіж грошей, чарок срібних і інших речей. А копійки тиї срібнії — то власне Мартинові Нестулієві, що я в його при рабованні добула.

О которих копійках казала я і, Лук'янісі, що їх добула в Нестулія, пана мого, і Москалеві Андріяшеві поміняла їх на чехи, і дав мені Москаль на додачу золотих п'ять, а на прозьби мої лічив тії гроші Максим Лук'яненко, і дала я ті чехи сто золотих до сховання самій Лук'янісі з мішечком, то пак з чересом, которий тут презентовано. Як мене бачите, панове, дуже збитую, більше вам нічого не скажу: тії гроші - копійки я в Нестулія дістала.

Суд ухвалив перевірити це признання «запам'ятало!» Каськи й послати до старшини Зіньківської, «аби Мартинові Нестулієві звістили в той йому шкоді».

Через три дні надійшла «атестація» з Зінькова на ім'я полкового судді Петра Буцького. Там говорилося так:

— Мосціпане суддя полку Полтавського, зичливий наш приятель! За донесення відомостей ведлуг (відносно) тих грошей, которії найдені в тої дівки Каськи, бувшої служебниці Мартинової Нестулієвої, вашмосці пану покорно дякуємо, і в дальший час таким же способом одслужувати

⁶¹ Цікава згадка тим, що показує, як безпосереднє наймитство квітувалоося з своїми господарями, переважно значними козацькими старшинами.

субмітуємося (обіцяємо).

Дівка тая Каська, будши в Мартина Нестулія під час рабунків, вкрала полотно тонкого сувій більше, мовит, 50 локоть. А о гроші, питалисьмо Мартина Нестулія, чи були підчас той в нього гроші-копійки, тоді він мовит: «В той час побрано в мене гроші талари битії та чехи, а інших грошей, мовит, не було». О тім вашмосці покорно предложивши і доброго од господи бога зичачи здоров'я, зостаєм вашмосці пане во всем зичливій: Фома Григорієвич та Ільяш Павлович, сотники Зіньковській, Павел Іващенко, отаман городовий, Сахно Перепаденко, вїт з бурмістрами. З Зінькова, іюля 6 року 1689-го».

Слід було знову допитати Каську, але на слідстві, годячи вчорашньому полковникові, Каську так катували, що вона була слаба після «києвого карання» так, що навіть судді вирішили дати їй спокій доки вона хоч трохи одужає, а одібрані в неї гроші повернули Чернякові до рук, як «його власній».

Черняк, подякувавши судові й заявивши, що ці гроші він передає на роботу сніцарськую (сніцарство — різьба) в спаській церкві, скаржився ще на Лук'яна і його жінку: «Мені барзо жалостно на дом Лук'янів і на жону його, що вони, відаючи про ті гроші, нікому не оповіщали, так врядові і нікому іншому. А в мене шкоди много в кімнаті подіялося через власную запам'яталую бувшую служебницю Каську. О тім могла б відати і жона Лук'янова і домислитися, що стілько грошей Касьці не можна б міти і різно шафовати (витрачати) різній рупески собі купуючи і допускати жити їй в своїм дому. Прошу і в тім skutечної справедливости».

Зрозуміло, суд визнав за потрібне задовольнити претенсії пана Черняка і присудив, щоб Лук'ян з жінкою задовольнив пана Леонтія за його втрати. Але вказати якусь суму суд не наважився, бо ж знав, що в Лук'яна нема нічого, отож просто говорилось, що, мовляв, Лук'ян «на чому впросит Черняка, на тім і станет».

Крім того, Лук'ян повинен був повернути панові Чернякові вартість поданих до суду, як «лице», «рупески», бо їх, мовляв, куплено за гроші, вкрадені в Черняка. Ну, і звичайна річ, Лук'ян повинен був заплатити грошовий штраф на користь полковника.

А Касьці ставало все гірше й гірше. Уже попрохала вона до себе духівника, щоб висповідав її, уже видко було, що надходить їй смерть.

Бачачи, що не доведеться вже складати про неї декрета, судді зробили ще одну спробу, чи не можна добитися від неї якогось признаття і послали «до тої зрайці бурмістра Петра Юровича, питаючи, щоб міла, що знати».

Каська була вже майже при смерті. У неї стало тільки сили прошепотіти: «Як утікала я з ратуша, тоді мимо бігучи, дала Степанісі Шاپочниці намисто кораловое доброе, а на сповіді веліла тоє намисто взяти отцю протопопові та я не знаю, чи взяв його отець протопопа, чи не взяв».

Характеристичне, що протопоп про таке признання Касьчине нікому не сказав, певне чекаючи на її смерть.

Проминув день, і надвечір бідолашна Каська померла.

Так добивався свідчень полковий суд у наймитів та наймичок.

ІХ. ЖОРСТОКА ЖІНКА

Справа була в селі Мачухах, поблизу Полтави, на початку вересня 1700 року.

Жив там якийсь Денис бідняк, без прізвища навіть. Пробурлакувавши все життя, захотів він на старість мати собі притулок і пристав у прийми до немолодої вже бездітної вдови Оляни Бурковчихи, що мала й хату, і ґрунт, і невеличке господарство.

Денис був роботяща людина. Чимало сил покладав він на господарство, і здавалося, що обом старим жити собі, віку доживати в добрій згоді. Та одне лихо. Оляна була така жінка, що саме ото про неї й приказку складено: «Це така баба, що їй чорт на махових вилах чоботи подавав». Постійно люта, весь час лайлива, лютої вдачі, Оляна пишалася тим, що вона, мовляв, господиня, а чоловік її — то бурлака, наймит. Та вона й справді повернула свого чоловіка на справжнісінького наймита.

День-у-день, раз-у-раз доводилося Денисові чути лайки, прокльони, а то навіть і штовхана якогось дістати. У жінки була ще й приятелька Тетяна Ячиха, теж із того кодла, що й вона. Вони частенько пиячили вдвох, і Ячиха завжди глузувала з бідолашного Дениса. Довго колишній бурлака «поносив» од жінки «многіє біди, досади і унічіженія», нарешті урвався йому терпець, і він наважився кинути свою «любу» дружину і йти в шпиталь — цей останній притулок усіх старих, хворих і немічних бідняків. Але тоді бідняків без платні й до шпиталю не пускали, а вимагали вступного копу грошей. Хоч і нікчемна була ця сума, та в бідного Дениса, що всі сили свої покладав на роботі не на своєму, а жінчиному господарстві, ніколи таких грошей не було. А жінка не давала і вимагала, щоб він ще жнива одбув, а далі хай іде, «хоч під три чорти».

Денис слухняно виконав і цю вимогу, звіз хліб із поля, поклав у скирти й почав настирливо прохати жінку відпустити його з миром, дати йому копу грошей для «вкуплення в шпиталь» і нову свиту.

Та яка ж була рація Оляні позбутися такого щирого робітника, що йому й платити не доводилося, і вона, глузуючи з чоловіка, наказала йому

одчепитися од неї, не правити дурниць, а сама пішла в корчму до приятельки.

Повернувся нещасний бурлака на тік, а там стоять стіжки — його «кривавая праця», наслідок його нестерпучої праці. Страшний одчай і лють охопили Дениса, і він «з великого жалю», не пам'ятаючи себе від гніву, взяв та й підпалив ці самі стіжки, а далі вхопив свою драну свитину, натяг шапку на голову і пішов «світ-заочі».

Збіглися зараз же сусіди, знялася страшна метушня. Прибігла з шинку й Денисиха. Вона зараз же догадалася, чия це робота, й почала кричати: «Ой, доженіть, ой, приведіть мені того клятого паля, того старого собаку».

Коли стихла пожежа, двоє сусідів, обурені на Дениса, бо ж підпал погрожував і їхнім садибам, сіли на воза й погналися за втікачем. Вони догнали Дениса далеко за селом, зв'язали, привели на місце пожарища і перші почали бити палицею. Прибігла потім Оляна, схопила голоблю і біла зв'язаного чоловіка, доки хотіла. Потім покликала на підмогу свою приятельку Тетяну й наказала їй бити вилами. Не витримав бідний Денис таких побоїв, ліг трупом.

А далі пішло, як звичайно. Зібрався суд розв'язати справу про таку нечувану «злость», з'явилися небожі забитого Каленик і Пилип Науменки, жителі сусіднього з Мачухами села Федорок. Винуватили вони Оляну Денисиху, як «принципалку забойства», та її помічників: Тетяну Яциху, Юська Литвина і Павла Білика. Першим допитали Юська Литвина, що їздив ловити Дениса. Його спитали:

— З яких мір та з ким ти Дениса бив.

Він відповів:

— Правда, панове, піймавши його і привізши до його току, і немного бив оного з Павлом Біликом, тільки ж вишшиною і вдарившксьмо по кілка разів, оставилем оного, а сам пішов до отамана оповістити, що його Дениса піймали і привезли; і коли вже з отаманом прийшлисьмо, застали жону його Олену Денисиху та Тетяну Яциху, которії його били: Оляна оглоблю, а Яциха вилами, і так од того бою мало і жив будучи, якби годин в дві чи в три умер, которого вже і розв'язалисьмо неживого.

Запитали Павла Білика:

Чи й ти тому бою притомним (учасником) був?

А що ж, панове,—відповів він.—Було тоє. Бо як привіз Юско з Педором Дениса, пойманого, а я стеріг вогню, щоб не розполонився, тоді Юско велів мені дві вишшини вирізати і так я, вирізавши йому одну, а собі

другую, билисьмо його потім, зв'язаного. Юско ж до отамана пішов, а я стеріг оного тут. Тут прийшла Денисиха, а взявши з стріхи оглоблю, біла його тиранське. Потім прийшла Тетяна Яциха, і мало вже живого заставши, теж біла вилами, допитуючися: защо ти, мовит, злий сине, на мене маєш за зле і говориш, будто ти через мене не маєш мешкати з жоною своєю. Як уже прийшов Юско з отаманом, застали Дениса тільки що живого, однак вже не говорив, которий того ж часу і богу душу оддав.

Тетяну Яциху спитали:

— За що ти Дениса біла? Вона сказала:

— Правда, панове, що біла його, бо він на мене бувало все говорить, будто через мене з жоною своєю мешкання не має, і за тоє його скілька разів палицею вдарила, бо жона його Оляна, прийшовши до мене, сказала мені: «Привезли, мовит, і того старого собаку, ворога нашого, которий о тобі а о мені мкого чинив обговору і неслави. Буде мене пам'ятати: частовалам його оглоблею добре, пойди і ти, а свого жалю пометися над старим псом. Послухавши її, пішла де току і білам його палицею, тільки не од мене смерть його постигла.

Сама Денисиха Оляна небагато говорила: — За тоє я його біла, що він моє добро, пашню в току запалив. Тільки ж того бою не я, панове, початком: Литвин з Павлом в початку, скоро його привезли, піймавши, били в дві палиці. Запитали, нарешті, й свідків-самовидців події. Вони заявили:

— Юско впочатку з Павлом і Біликом били в дві палиці, перестаючи, і коли просив Денис пити, Юско знову велів його напувати палицями і нас заставляв бити, але ж ми кого бити не хотіли, тоді Юско знов з ним же, Павлом, його, Дениса, били.

Потім прийшла жона його Денисова, і, взявши оглоблю, біла його оглоблею нещадно, а по ній Яциха прийшла, а, взявши вила, оного ж біла. А Юско ж, видячи, що вже Денис кончиться, пішов до отамана і вже з отаманом прийшовши, живого Дениса не застали, але вмерлого вже розв'язали.

Суд визнав, що справа цілком з'ясована «і жадного болш доводу не потреба, поневаж (бо) сами обжалованії злость свою на себе визнали». Насамперед судді ухвалили поховати тіло забитого, а далі ухвалили й присуда над убивцями та помічниками. Звернувшись до Литовського Статуту, знайшли, що жінка, яка забила «доживотного (довічного) приятеля свого, не толко горлом маєт биті карана, але й почтівость і всю мастность втратить, а тоєю карністю ганебною маєт биті карана: по

ринку волочачи, кліщами тіло торгати, а потому в міх скурянній, всадивши до него пса, кура, ужа~ і кошку, зашити і где найглубій до води втопити; тим же теж обичаєм і помішники мають биті карані».

Навряд чи така занадто вже вибаглива кара була в ужитку в самій Литві. Відомі процеси про мужевбивство на Волині закінчуються звичайною карою на горло від руки ката; тим менше цієї кари могли вживати на Лівобережній Україні. Не спинилися на ній і члени Полтавського полкового суду: «А поневаж в нас того обичаю не заховують (додержують), теди, запобігаючи ми такій злості, аби промеж людьми, а злща (особливо) межи малженством (подружжям) оная не множилася, якая на Оляну Денисиху показалася, що вона, не пам'ятаючи на почтивість стану малженського і жадного ніколи пошанування мужеві своєму не чинячи, овшем (а навпаки) завши його при старости уничижала, з дому його гонила, а на остаток, як з інквізиції показалося, свити єдної і копи грошей для вкуплянняся в шпиталь йому не дала, і тим злость възгнітивши, що він пашню свою запалив, о смерть його з помішниками своїми приправила,— має вона подлуг нинішнього декрету кіньми по ринку волочана і кліщами торгана, а на остаток має смертельне четвертованем скарана бути сама одна, а помішники її повинні головщину кривним Денисовим платить і вину панскую і врядовую».

Схвалюючи такого суворого присуда, судді не могли не усвідомлювати, що по суті тут не було вмисного убивства, а що сам небіжчик своїм вчинком дуже розпалив свою жінку, і та в стані страшного роздратування і била його. Ось чому решту учасників злочину покарано легко, а Денисиху, яка по суті не більш за них винна була в убивстві, присуджено до лютої кари, яку закон встановив за вмисне мужевбивство. Та в даному разі, очевидячки, на суд велике враження справило те поневіряння Денисове, що призвело його до підпалу. Очевидно перед ними розгорнулася картина великих знущань Денисихи з чоловіка і це й вплинуло на суддів, що певне, й сами знали, що то є люта жінка.

Денисиха загинула лютою смертю, а її спільники добре поплатилися майном своїм. Смерть бідолашного Дениса тільки полковникові та суддям велику користь дала.

Х. ТЕСТЬ І ЗЯТЬ

У березні 1689 року бідний полтавський міщанин Панас Тесля прийшов судитися з своїм «сватом» Леськом Матієнком, на прізвище Виноградним (бо він на своєму хуторі під містом розводив виноград).

Прийшов він не сам, а приніс разом з сусідами до суду мертве тіло сина свого Федора.

Ставши перед полковим судом, він так скаржився на свата:

«Панове! Речений сват мій Лесько сина мого рідного, а зятя свого з неужитого серця, тільки в посварі за хустину, як ударив засовом по голові, то і о смерть приправив. В суботу увечір вдарив, і з того вдару небожчик і не говорив, а на завтрашній день, у неділю, і богу свій дух предав, слова жодного не промовивши.

Прошу милостей ваших skutечної (належної) справедливости. Нехай той труп сина мого ведле (відповідно) звичаю християнського похован буде, а що річ білша — небожчик людем різним задолжився много, що мні, убогому, ані жоні його нічим тих довгів платити, которих довгів всіх цілком сорок золотих без золотого і без трьох чехів».

Судді запитали Леська: «Для якої би то причини Хведора, сина Панасового, а зятя свого так ганебне вдаривши, о смерть приправив».

Лесько похмуро відповів на це запитання:

— А що ж, панове, гріх мій тяжкий, смертельний. В нас і гніву не було, тільки то в посварі за хустку подлюю (просту), за диявольським наущенням, вдарив я зятя свого засовом по голові раз тільки. Моя в тім вина: вільно вам, панове, зо мною що хотіти чинити, моє то неужитое серце забойство справило, чого не можу оджалувати».

Судді оглянули трупа забитого, побачили рану на голові й почали радитись, як покарати убивцю. Глянули в Статут — там (розд. 12, арт. 1 і 2) сказано: «Якщо шляхтич заб'є чоловіка простого стану, то платить тільки головщину; якщо ж убивця того ж стану, то підлягає карі на горло та виплаті головщини з його майна». Шляхтич, як бачимо, за голову селянина тільки майном своїм платився. Подивилися ще в «Саксон Прав Магдебурзьких», там категорично сказано (у 38 арт.): «Мужебойца маєт биті стят» (мають йому відрубати голову).

Відповідно до цих статтів закону, судді ухвалили присуд: «Поневаж (через те) Лесько дав місце неужитому серцю своєму і приятеля свого (родича) о смерть приправив, має бути ведле права, горлом карай, а головщина з маєтности його рухомої ведле стану його заплачена бути маєт».

Але тут «наступили просьби людськії» помилувати вбивцю, і суд негайно змінив декрета: «Даровавши його смертельною карністю, наказуєм, аби Лесько той труп зятний ведле звичаїв християнських поховав, з нанятими сорокаустами, во всем слушне, як того звичай вказує, при заплаченні поголовщини тут же і вини панської і врядової».

Лесько однаково байдуже вислухав і перший, і другий присуд. Довго він стояв, схиливши голову перед судом, щось думав. Видно було, що його щось турбує, аж нарешті він промовив судові:

— А що ж, панове, не мію чим того платити, аж хіба ґрунтики комусь продам, котрі я маю: хуторець под городом із виноградом і особливе лісок за Ворсклом, над Коломаком.

Потім він звернувся до голови суду, полковника Федора Жученка:

— Добродію мій, зарядуй мя грішми, а я тобі за тії гроші вічисте (навіки) пущаю той мій хуторець з виноградом.

Де ж було не згодитися на таку пропозицію полковникові. І ось тут же на суді, зразу ж склали формального «реєстра», де точно вказано, що саме заплатить полковник за Леська, за отой хуторець виноградний, а саме: протопопові за похорон й сорокоуст полковник «поступіл коня доброго» ціною в 40 золотих і «на заплачений долгов небожчиковських дав готових грошей 40 золотих без золотого і без трьох чехів». Щождо виплати головщини і вини врядової, то полковник заявив, що він «в том датку за Леська не заступує» (не хоче нічого давати). Головщина за людину простого стану, за Статутом, дорівнювала 25 копям литовським; як цінували вину врядовую невідомо, але очевидно, що платити довелось би більше, ніж коштував лісок над Коломаком, отже, полковник відмовився його набувати. Де дістав ще грошей Лесько, не знаємо.

ХІ. ГОСПОДАР І РОБІТНИЦЯ

У трьох дальших нарисах побачимо, яке тяжке становище було наймичок, як часто-густо господарі, зловживаючи з свого стану, знущалися з своїх челядниць, і як за ці знущання досить легко могли відкупитися. Аби були гроші, а вже злочин спокутувати завжди був у силі який небудь багатий міщанин або козак. На боці їхньому стояв тогочасний суд, охороняючи й обороняючи заможного господаря навіть тоді, коли він заслуговував цілком достойно суворой карі.

У Новому Санжарові проживав «славетний» міщанин Сенько Шапочник. Славетними називали того часу найбагатших міщан-купців чи ремісників. Такий був і Сенько. І одружений він був з дочкою багатого полтавського купця Куща, мав добрий статок, водив компанію з місцевою старшиною та духівництвом, і в своєму місті його вважали «зацною персоною».

Через оце все Сенько був дуже гордий, бундючний, любив глузувати з усіх, в кого в кишені менше грошей, ніж у нього, а через те,

що на ринку в нього була комора з пивом, медом і горілкою, то важко було йому бути тверезою людиною. А як нап'ється, бувало, Сенько Шапочник, то йому й гетьман не страшний, не то що сотник його кум і товариш на бенкетах. Ось через це пияцтво й трапилася з Сеньком, як він пізніше казав сам, пригода.

Було це на свято взимку 1687 року. Повернувся Сенько з церкви з обідні не додому, а в комору, де шинкувала його жінка, і привів з собою приятелів, що, як і він, вистоявши довго святкову службу, відчували, що в них страшенно пересохло горло. Після медів та оковитої розійшлися приятелі по своїх хатах їсти пироги. Захотілося їсти й Сенькові і почав кликати додому жінку.

Але на свято торгівля була така, що жінка не хотіла кидати комору на челядників (хто ж його знає, чи не приховає який з них яку копійчину). Отож вона не схотіла йти, а порадила чоловіка піти додому самому, а там уже наймичка Пазька його добре нагодує.

Не став сперечатися Сенько. Сяк-так доліз до своєї господи і застав на столі гарячі пироги й улюблену запіканку.

Крім Пазьки, в домі не було нікого, бо вся челядь зосталася на ринку помагати господині. Скучно було Сенькові одному сидіти за столом, і він почав частувати Пазьку. Але та сором'язливо відмовлялася пити. Він схопив її за руку, Пазька вирвалася і втекла із світлиці. Роздратований п'яний господар погнався за нею в пекарню, і справа кінчилася згвалтуванням.

Пазька була проста дівчина, сирота, але їй відома була вимога «права посполітого», що потерпіла повинна зараз же «оповідать свої гвалт» стороннім людям, які б на суді засвідчили справедливість її скарги. Та до кого їй було звернутися, коли поблизу садиби Сенькової не було жодної хати, і їй не можна було нікуди одлучитися. Тільки ввечері, коли прокинувшись, хазяїн послав її по пиво, вона забігла до тітки та до діда і з плачем оповістила, яке спіткало її нещастя, «оказавши і знак на кошулі» (сорочці). Ті негайно запрохали сусіда, поважну людину, Якіма Бірлютенка, і він, за їхнім проханням, того ж вечора, пішов до Сенька й просто в вічі почав його ганьбити.

Можна собі уявити, який галас стався в домі коли жінка Сенькова дізналася про новину. Але Сенько аж ні трохи не зникнув. Він назвав Бірлютенка дурнем, що легковажно вірить бабським спльоткам, а Пазьці почав погрозувати, що вона не мине катівських рук за те, що насмілилась такий наклеп звести на таку «зацну» особу, як він.

Щоб запобігти скарзі, Сенько на другий день покликав до себе на обід пана сотника й іншу старшину, а так само отця протопопа й всіх місцевих попів. Почастував їх усіх гарненько, а потім, як гості випилися, він, удаючи з себе цілком неповинну людину, поскаржився шановним гостям, якої, мовляв неслави він зазнає від навісної наймички, що її він сироту, як добра людина, притулив у себе в своєму домі, і яка тепер не інакше, як підмовлена його ворогами, так зухвало, безсоромно ганьбить його добре ім'я.

Звичайна річ, гості в один голос заявили, що треба бути цілковитим дурнем, щоб повірити такому наклепові, а отець протопоп, щоб розважити господаря, нагадав про Йосипа Прекрасного та інших «благочестивих» людей, що зазнали таких же, як ось і він, Сенько Шапочник, наклепів. Після доброго обіду, пива, меду та горілки не шкодував протопоп з ким завгодно господаря рівняти. На кінець обіду збори дійшли однієї одностайної думки, що не можна ж дати волю «божевільній» Пазьці безкарно ганьбити таку достойну людину, як її хазяїн, інакше й інші наймички, прочувши про таку пригоду, почнуть казнащо зводити на своїх господарів. Надумалися Пазьку умовити, щоб вона опам'яталася, згадала бога й призналася, що невинно зганьбила свого хазяїна, звела на нього наклеп. Звичайна річ, таку делікатну справу кому ж було доручити, як не духівництву.

Та Пазька була вперта: як не мучився з нею спершу парафіяльний піп, а потім і сам протопоп, — вона все своєї правила. За попівством дійшла черга до старшини. Пазьку передав хазяїн в руки сотенного уряду. Що не день, то й збираються бувало сотник, старшина й духовні отці до Шапочника, відкривають щось неначе, як спільне засідання духовного й світського суду над Пазькою; а господар вже дбає, щоб судді були і не голодні й п'яні, і веселі. Тепер уже не тільки умовляли Пазьку, а ще й лякали її, били і навіть під арешт брали. Та Пазька й тут виявила дивну для її років непохитність. Як не знущалися з неї, вона раз-у-раз твердила, що пан господар справді таки «збавив її панянства».

Так тривало два тижні. Нарешті Пазьці пощастило втекти до Полтави, і тут вона подала скаргу на господаря до полкового суду. Не міг цей суд притушити справи.

7 грудня того ж 1687 року призначений був розгляд справи, і на цей день викликали до Полтави і Шапочника, і свідків.

На чутку, що судитимуть багатого міщанина, в якого було багато родичів і серед полтавського купецтва, до ратуші зійшлося стільки люду, що не могли вміститися в самому будинку. Та й суддів було більше, ніж

звичайно. Головував на суді полковник Федір Жученко. Поруч нього сидів присланий на той час до Полтави гетьманський ревізор п. Захарія Шийкевич, далі — полковий суддя Петро Буцький і городовий отаман Іван Красноперич. З міського уряду були присутні війт Максим Петрович Попенко і бурмістри Процик Дмитрович і Гаврило Прокопович. Тут же було «много зацних персон — так значного товариства (козаків), яко теж і панов міщан полтавських і посполитих людей».

Як звичайно, судді, насамперед, запропонували скривдженій викласти перед усіма свою скаргу. Соромлячись, несміливо, заливаючись слізьми, почала Пазька свою промову:

— Панове! Господар мій, міючи собі жону, а я в нього служилам цнотливо, бога не боячись, згвалтив мяпанянства (дівоцтва) позбавивши усиловне по своїй волі.

— Якого ж часу і на яким місці Сенько той гріх поповнив, — з апитали судді.

У відповідь на це Пазька розказала, як ото сталося з нею теє нещастя.

Потім виступили дід і тітка потерпілої і пред'явили судові «лице», тобто речовий доказ злочину, а саме сорочку своєї родички з знаками «позбулого панянства», а сами сказали:

— Панове! Готовисьмо сумленням нашим підняти (тобто присягти), що того ж дня, увечір, прибігла до нас Пазька, приятелька (родичка) наша і гвалт свій нам ознаймила. І зараз послалисьмо до Сенька Шапочника, зацного чоловіка, Якими Бірлютенка, аби той гріх і гвалт в позбиттю панянства перед очі йому предложити. Він, те лехце собі поважаючи (легковажачи) над бідною сиротою, а хочючи гріх свій покрити, запобіг собі духовенства, щоб йому допомощними були в тій справі. А ми у милостей ваших просимо skutечної справедливості!

Нарешті, судді звернулися до обвинувачуваного:

— Як то ти, незбожнику, міючи собі жону, важився, оставивши боязнь божую гріх той вшетечний поповнити (вшетеченство — перелюбство).

Але Семен Шапочник «того таївся», не хотів признаватися.

У цей час закінчена була судова експертиза: «зацния» жінки з числа, може, присутніх на суді або ж навмисне запрохані оглянули уважно «лице» і заявили судові, що знаки на сорочці то є точно «знаки позбиття панянства».

На цьому закінчилось судове слідство. Суд визнав, що Семен Шапочник «жадного виводу о собі не дав, а тільки таївся» (не подав

доказів своєї невинности) і тому «став переконаний правом», а його колишня служебниця Пазька і гвалт своєчасно оповідала, і «лице» на суд презентувала та особливо тим довела правдивість своєї скарги, що її «бідною сироту, в Новому Санжарові перед духовенством і перед старшиною тамошньою нещадно бито, а вона все волала (заявляла вголос), же (що) панянства позбула гвалтовне од свого господара».

Звернувшись до законів — до Статуту (розділ II, арт. 12) і до Права Магдебурзького (книга «Порядок», арк. 8) та «прихиляючись до ради товариської і до суду приналежних персон», суд ухвалив такий присуд: Семен Шапочник за свій «незбожний» учинок повинен бути «скаран на горлі».

Але тільки зачитана була ця постанова, як почувся стогін, плач і благання. Насамперед, плакав засуджений і прохав «над собою змилування, чи не мог би він бути вольним од смертельної карности». Далі з тим же проханням виступили «многіє зацніє персони, міщани і купці полтавськіє»: Леонтій Григорович, титар Пречистський, Ярема Краснокутський, Грицько Куц, тесть засудженого і багато інших. Купецтво заступалося за свого близького родича і знайомого. Не могло ж воно допустити, щоб через якусь там Пазьку та загинула така «статечна» людина, як Сенько. Плачучи, благала й жінка Сенькова помилувати її безпутного чоловіка.

Звичайна річ, суд зважив на прохання купецьке, і ухвалив звільнити Сенька «од смертельної карности», але наказав йому заплатити Пазьці «нав'язку ведле її стану» в сумі 20 коп. грошей та дати їй худобу, одяг та інші «рупески» (дрібні речі).

Не забув, певне, суд і себе нагородити за своє милосердя. А про тих, хто допомагав Сенькові, хто мучив Пазьку допитами і всіляко знущався з неї — про Новосанжарівське духівництво й старшину, і розмови не було. Адже ж Пазька мала дістати, на думку суддів, цілком достатню нагороду.

Така сама пригода сталася в червні 1684 року з іншим Новосанжарівським козаком Іваном Божком, на якого так скаржилася його «служебниця» Марія Луциківна полковому судові:

— Мої ласкавіє панове! Несподівано позбула панянства од господаря мого Божка, которий, міючи челядника Яцка і мені велів за собою іти задля улів двох у пасіку. По розказанню його, принеслам тії вуллі в пасіку, за Ворскло, і, положивши в катразі, (курінь, де становлять вулики), пошлам була додому. Господар мій спитав: «Куди ти ідеш». Я м одповідала: «К дому іду». На то господар сказав: «Позгоди, обручів

первій врубаю». А Яцко наймит подалій рувні рубав. Обручів же нарубавши тілко, кілко б моглам к дому принести і лик здравши і зв'язавши тії обручі, положив долі на землю. Зараз же мені бідній сироті, усильне гвалт справивши, панянства мене позбавив. Я тії обручі, по розказанню його понеслам додому і, не мігачи ким освідчити, мусилам терпіти, аж на потім сказалам господині моїй.

Суд негайно наказав заарештувати Божка і місцевій сотенній старшині дав доручення провадити слідство. Минув місяць, і новосанжарівський сотник доніс полковому урядові, що він посилав свого хорунжого й двох чоловіка з товариства за Ворскло, на Божкову пасіку, де вони, як їм показала потерпіла дівчина, бачили в траві потолкаку і сліди, де Божко рубав обручі та драв лико. Отже, вони гадали, що «сама істота в нецнотливих поступках на Івану Божку слушне ся показала». Та й сам Божко визнавав свою провину. Він тільки благов про милосердя:

— Панове, змилюйтеся надо мною. Я уже і сповіди святої вислухалем. Гріх то мене споткав, що я, міючи жону, тогом ся гріху смертельного допустив.

Суд, «взглянувши в право Майдебурзькое», саме в книгу «Порядок» визнав, що «той збродень Іван Божко, по сповіди, міє на горлі скаран бити стяттям шії, а поневаж усильне просив нас Божко над собою змилування, даровавши його смертельної карности, приказуєм, аби Мар'ї нагородил слушно за збавленне панянства її, з нагороженням вини панської і нам, врядові належної».

До декрета додано докладного реєстра, що саме має дати Божко своїй служниці: «корова една, якую сама сподобас; овець п'ятеро, курта шептуховая, барашками подшिताя; ложник (перина) і подушка; плахта една, сорочок жіночих три, наміток дві, чоботи червонії, пояс штучковий, хліба на Божкових нивах сама собі нажне. А що рок служила, за тоє особливо платити повинен». Так недорого заплатив Божко за свій «смертельний» гріх.

Ще дешевшого ціною визволив з біди козак містечка Соколки Процик Гончаренко свого сина, що теж винний був у гріху «вшетеченства». 1683 року перед сотенним Сокольським судом, стала молода вдовиця Вівдя Сидаківна, служниця Гончаренкова. Вона заявила таку скаргу:

— Мої ласкавії панове! Мешкалам в Процика Гончаренка робою в дому його — жона його взяла мене прясти в дом; мешкалам час не малий і робилам, до чого ся умовила.

Аже чого ткнулось. Процик Гончаренко з самою (тобто з жінкою) до Голтви на ярмарок поїхав, а нас з Семеном і з малими дітьми на господарстві покинули. Теди Семен, син Проциків, став зо мною гратися і жартовати, а далі мене так підвів, що й гріх із мною, як із жоною, до приїзду старих строїв. Уже й старі приїхали, а він того не перестав. Старі ся поп'ють і не чуют, а він до мене вночі прийде і зо мною, так як і з жоною, блуд чинячи, мешкає,— праві, мене юж за жону полицаєт (за жінку вважав). Я йому во всем жо сих час повольна була, та вже старі постерегли і мене од себе отогнали. А я уже і не порожня застаю: чую, що й дитину зачала, уже й ручками і ніжками ся в животі шамотаєт, а він мене, сироту, з ума звівши, нічим одбуваєт. Я тілко богу і вам оповіщаю; а як дитину приведу, Процикові в хату, хоч вікном кину.

Сотенний суд спершу тільки й зробив того, що наказав записати цю скаргу «до снаднійшої уваги, нім (поки) слухний довід стане». Що це був за довод (доказ) невідомо.

Кінець-кінцем справа надійшла до полковника Герцика, про присуд якого довідуємося з коротенької замітки в актовій книзі: «За тое чужеложство сам Процик Гончаренко, визволяючи сина свого Семена привів коня і оддав до двору полковничого».

Заробив, як бачимо, на цій справі тільки полковник. Про віднагороду Вівді нічого не говориться, ні слова в присуді. Певне, на цьому справа й стала.

Як видко з актів, випадки згвалтування челядниць — це було побутове явище. Як бачимо з наведених прикладів, господар завжди міг заплатити за свою провину, отже, не боявся великої кари. Деякі з полковників через те, що таких випадків траплялося багато, навіть не вважали за потрібне розглядати скарги челядниць у полковому суді, а просто наказували складати опис майна винуватих, а потім більшу частину цього майна брали собі як судовий штраф, а решту розподіляли між старшиною та дітьми винуватого.

Так найчастіше робив полтавський полковник Павло Герцик. До нього 1684 року Керебердянський сотенний уряд надіслав таке повідомлення:

«Мосці пане полковнику, наш милостивий пане і добродію! Приточилась справа богу мерзкая в тій мірі: житель наш, іменем Дмитро, невісту (жінку) нанявши на рік, яко своїй челядниці із собою по пашню сказав їхати; в котрій дорозі, запомнивши боязні божої і стиду людського, міючи жону свою, з челядницею в полю усиловне гріх тілесний поповнив. Тоді тая невіста, ставши перед нас, мовила, що того ж часу хотіла

свою зневагу оповісти, але Дмитро їй мовив: «Як оповістиш, я худобою одбуду (заплачу й нічого не буде), а ти собою одбудеш», і так, не одпускаючи цієї невісти, три місяці з нею чужоложив, і такими словами тую ж невісту потішав: «Міла б еси собі од мене зачати, надаривши тебе, в інший город одвезу, або сам з дому од'їду».

Зачим ми, чуючи їх богу мерзкоє діло, казалисьмо їх до в'язеня дати, і того чужоложника переписавши всю худобу, реєстр до вашої панської милости посилаєм і о науку ваш мості нашого пана і добродія просим; «що мієм з тим чужоложником поступити».

Герцик дав таку науку: «За проступство помененого Дмитра, з реєстру худоби оного, за вину, має бути прислано до двору полковничого: волов п'ять, лошак і ручниця з рогом (пороховницею); сотникові Керебердянському зо всім тамошнім урядом позволяєм узяти биков два, овець двадцять і дві і жупан синій, а остаток худоби оного проступці зоставляєм його дітям.

Так наживалась старшина. Щождо потерпілої, то знову таки жодної згадки не було про якусь винагороду їй.

Іноді й так траплялося, що наймичка, бажаючи помститися, зводила наклеп на свого хазяїна.

Приміром, 1700 року, до суду прийшла служниця якогось Кузьми, полтавського жителя, Оришка. Прийшла вона з своєю тіткою й заявила скаргу на господаря свого, що він уночі переніс її сонну на свою постіль і силою «позбавив панянства». Принесли вони й «знаки гвалту на кошулі». Оришка заявляла, що на другий день увечері вона розказала про це своїй господині, але Кузьмиха пообіцяла дати їй гроші, аби вона «того нікому не ясила». Прождавши кілька день обіцяної нагороди, та побачивши, що господарі її нічим одбувають, і наважилась, мовляв, іти до суду.

Проти цієї скарги обвинувачуваний Кузьма так «вимірявся» (виправдувався).

— Панове, невиннії на мене річі Оришка наносить. А то так було. Прийшовши я з поля пізно до господи, не застав господині в дому, тільки дівку та хлопців два. І повечерявши велів Оришці постіль послати на полу. Оришка зась, пославши, а ходячи по хаті говорить: «От біда, нігде мені лягти спати».

Я ж пішов у сіни тютюну тягти, а хлопці в хаті, під привалком к печі, на землі полягали спати. А я, потягнувши тютюну, увійшов у хату, і лігши на своїй постелі на полу, мацнув к стіні, аж-но дівка лежить; і я, тільки за живіт її погупавши, сказав: «Чого ти тут лягла. Коли б так кому

молодому підлізла під бік, то нездорова бись пішла» і так її з полу зігнав, і вона вставши пішла і лягла на лаві. А щоб я їй що чинив, неправду вона говорить, бог би мене скарав. Не винен я, панове, тому учинку, що вона на мене складає».

На експертизу запрохали «старих невіст (жінок) добре на том знаючихся», які, оглянувши кошулю, одногolosно заявили:

— Не єсть то, панове, слухний знаки гвалту, бо і не на тім місці належало, і крови немає.

Після цього суд об'явив декрета. Через те, що Оришка під час гвалтування не водала, що вона не довела свідком і «вже по трьох днях, коли їй нагороди не дано, тоді до суду з злости об'явила за побудкою тітки своєї», то, керуючись 12 арт. IV розд. Статуту, суд у даній справі не визнав «жодного гвалту» і за наклеп наказав тую дівку Оришку скарати канчуками.

Але не міг же суд задовольнитися тільки цією карою. Судді потребували реальнішого. От через це суд ухвалив далі: «А помовлений Кузьма од гвалту любо (хоч) і волен зостався, однак, не згода (не зовсім), але має за тоє, як сам признався, що тую дівку за живіт пошупав, виною звиклою скаран бути», тобто заплатити звичайний штраф на користь суддів.

Так невинно потерпів за своє щире признання Кузьма.

XII. ДВОМУЖНИЦЯ

Козацькі суди вільно розв'язували шлюби з причин, що нічого спільного не мали з церковними приписами. На Україні ще в другій половині XVII віку шлюбні взаємини все ще керувалися не так церковними приписами, як побутовими звичаями— спадщиною попередніх століть.

Відомо, що ще в XII віці на Україні прості люди (селяни і міщани) не вінчалися в церкві, вінчалися тільки бояри і князі. Однак, за тих часів шлюб без вінчання простих людей був теж законний, навіть з погляду церкви, яка мусіла була відступити перед звичаями. Довгі століття зусиль церкви прищепити тільки церковну форму шлюбу не могли зостатися без наслідків, але ще в XVI і XVII віці на Україні та в Білорусі існував подвійний погляд на законний шлюб. Не тільки широкі маси населення, але й вищі тодішні класи керуються стародавніми поглядами звичаєвого права на шлюб, як на акт цілком цивільний,

заснований на вільному договорі обох сторін, а щоб цей договір мав законну силу, треба було додержувати відповідних форм, що їх вимагав тогочасний закон і звичай.

Закон вимагав, щоб договір укладали відкрито, при свідках і оформлювали законним документом, а звичай вимагав ще невідкладніше, щоб виконаний був стародавній обряд у формі весілля. Без весілля шлюб не вважався за законний. Звичайно, духівництво боролось проти цього, намагалось, щоб обов'язково й неодмінно вінчалися в церкві, але все таки шлюб вважався за законний і без вінчання в церкві, аби були виконані форми звичаєвого права.

Так само й розлуку давали часто-густо без участі духовної влади. Для цього треба було тільки, щоб одружені в присутності свідків видали один одному так звані тоді «розпустніє листи» і потім особисто заявили їх перед судом-духовним або світським. Після чого обидві сторони могли одружуватись з іншими людьми. За достатню причину, щоб за взаємною згодою розв'язати шлюб, вважалось сварки між чоловіком і жінкою, тоді ж, коли одного з подружжя винували в перелюбстві і його провина була доведена, суд (не тільки духовний, але й світський) на вимогу невинної сторони ухвалював декрета про розлуку⁶².

Все це стверджує низка документів, що збереглися по актових книгах XVI — XVII віків.

1683 року в Кишинському сотенному суді розпочалась справа на скаргу місцевої козачки вдови Ганни Петрашихи на свою пасербицю Гальку «о заданню собі от неї непочтивих діл і нецнотливого імени», тобто про зганьблення.

Слідство ствердило, що на якійсь бесіді при учтивих жонах Галька мачуху свою тими словами публікувала: «Тебе, мовит, отець мій у Зінькові у стовпа (ганебного) взяв, тись, мовит, к...а».

Як звичайно, справа надійшла до полтавського полкового суду, який запропонував Ганні Петращисі подати од Зіньківського сотенного уряду свідоцтво «о життю її в Зінькові і о поступках її білоголовських (біла голова — так за тих часів називали жінок) коли оную небожчик Петрашко собі за малжонку брав». У призначений термін обидві сторони стали перед судом, і Ганна Петрашиха подала полковникові Павлові Герцикові такого листа од Зіньківського уряду:

⁶² Докладніше про це див. Досліди професора Владімірського-Буданова, а там само й статті О.Левицького в „Русской Старине”- 1880р. №10 і в „Киевской Старине” 1900 р. №1

— Мосціпане полковнику полтавський, велце нам милостивий пане і добродію! В заводі (позвах) Петрашихи, Кишинської жительки з її пасербицею Галькою, которая публикує її, Петрашиху, ніякимись нестатечними річами, якоби вона овде (колись то) в нас, в Зінкові, міла за проступок якийсь у стовпа сидіти і якоби з того в'язеня небожчик Петрашко оную взяв в стан малженський, так до вашмосці пана пишем, що Галька Петрашківна, мачусі своїй Петращисі жадним доводом слухним реченого срамотного задання довести не може, бо то не тільки нам, урядові, відомо о її Петращиних статечних поступках, але й інші старинні люди, відаючи о її з першим мужем статечним мешканню, такого її ексцесу не признають, якож і пан Микита Безпалій, отаман наш городовий, старостою підчас їх акту весільного будучи, мовит, що тієї публіки (ганьби) на Петрашиху не було. О тім вашмосці, добродієві нашому, виписавши, остаєм назавше покорніє слуги: Фома Григорович, сотник Зінковський, Микита Безпалій, отаман городовий, Іван Матвієвич, войт з майстратом...

Цей документ остаточно спростовував Гальчині наклепи. Але щоб більшого сорому завдати зухвалій пасербиці, суд визнав «за річ слухную» зібрати такі ж відомості про неї саму, про її «життя» і вчинки.

З таким запитанням полковник звернувся до полтавського протопопа Луки Семеновича, а той зараз же надіслав квітчасту хитропопівську відповідь.

— Мосціпане, полковнику, добродію мій! Совісти, на ісповіди откриваємой священникові, не достоїть одкривати, а що ся дієт всім явного о чїїх нецнотах, тоє оповідити невозбранно. Галка Петрашківна, міючи живого мужа, з другим нецнотливим понялася і без благословення мойого і без відомости парафіяльного свого священника взяла шлюб. Дарма ся доброю минує і нецноти свої приверненням слави покрити усилує, виводячись з якихсь обмовок. Правда то, що корову в неї од парахіяльного презвитера взято, проте і еще невольна єсть жити з цим мужем, але розлученію подлежит, гди ж (бо) міючи живого мужа з сим прелюби творит а не по закону божію живет, а є ще й не бравши з сим вторим мужем шлюбу, приобріла дітище, зацо і я взяли корову. Неналежна річ, аби она з сим прилюбодієм жила. Конечне їх розлучити треба; тільки от того ся завше криєть, до сього часу не трафілося її зискати. Тоє милості твоєї ознанмивши, застаю милості твоєї всіх добр желатель і богомолець Лука Сімеонович протопопа полтавський.

Отже, ми дізнаємося, що Галька Петрашківна, не звертаючись до духовного суду, розлучилася з першим чоловіком і взяла новий шлюб,

при чому невідомо, чи вінчалася вона в церкві, чи справа обійшлася тільки весіллям. З погляду звичаєвого права, Галька не порушила закону, а тому вона й сама щиро себе вважала за чесну «мужню жону», та й скрізь визнавали законність її другого шлюбу. Коли було б інакше, то вона б зазнала суворої кари за перелюбство. Але парафіяльні попи та протопопи, стоячи на ґрунті канонічних приписів, часто-густо заявляли свій протест проти народніх звичаїв щодо шлюбу. І справедливість вимагає відзначити, що такі протести не виходили з якихсь там попівських піклувань про моральність та виконання церковних законів, підвалина їхня була простіша, звичайніша. Попи дбали за свої кишені.

Ще в XVI віці архиєреї на Україні неодноразово боролися проти підвладних їм священників та протопопів за узурпацію (незаконне привласнення) єпископського права давати розлуку, дозволяти недозволені канонами шлюби, судити за перелюбство та за інші порушення церковних законів і т. д. Причина цієї узурпації була проста: адже тодішній суд, і світський і духовний, давав суддям великий прибуток у формі судових штрафів. От саме духівництво через ці штрафи і втручається часто-густо в справи, зв'язані з розлуками, незаконними на його погляд шлюбами тощо. Так було й даного разу: за розлуку без дозволу церковного і другий шлюб парафіяльний піп відбирає в Гальки корову, у той же час полтавський протопоп притягає Гальку до свого суду за те, що вона трохи поспішила стати матір'ю і як судову «вину» теж бере в неї корову. Неписьменна Галька та її чоловік тепер уже напевне думають, що двох корів цілком досить за яесь порушення невідомих їм ніколи церковних канонів. Та духівництво цього мало було: протопоп і тепер вважає Гальку за двомужницю й вимагає, щоб її силою розлучили з «прелюбодієм», тобто другим чоловіком.

Але полковий суд на цю вимогу не відгукнувся. Протопопський лист йому потрібен був тільки для того, щоб завдати ганьби зухвалій пасербиці, що, маючи грішки за собою, насмілилася ганьбити, зводити наклеп на свою мачуху.

У своєму декреті суд визнав Ганну Петращиху «за невинную і доброе ім'я і почтивіє статечніє поступки маючую», на посвідку чого видано їй засвідчену копію цього декрета. Гальку суд визнав за винну в наклепі, їй наказано було прилюдно визнати, що вона облудне «завдавала мачусі своїй ганьби і непочтивости». Галька повинна була «ревоковать», тобто признатися, що вона брехала. І коли Галька виконала все це, Ганна Петращиха, як велів звичай, «Гальку, яко

клеветницю свою власною, по щоках кілька разов ударила».Цей звичай бити по щоках за наклеп трапляється незмінне тільки в справах, де причетні жінки. Коли ж справа йшла про чоловіків, там досить було однієї «ревокації».

ХІІІ. РОЗВ'ЯЗАННЯ ШЛЮБУ, ЯК КАРА

Уже немолода, мавши уже дорослу дочку, не дуже статечно поводитися полтавська міщанка Настя Цимбалиста. Чоловік її, торгуючи худобою, їздив то на Січ, то за Дніпро, то на Слобожанщину й цілими місяцями не бував дома. А поважна жінка, дістаючи від нього гроші, розтринькувала їх з «милосником», (коханцем) Григором винником.

За тих часів у Полтаві та на Полтавщині у винницях чимало було захожих майстрів-робітників. Таким був і Григор. Вимова його імені вказує, що він походив із Правобережжя або Білоруси.

Що не робив бідолашний Мартин, чоловік Настин, щоб збутися цього Григора, але ніщо не помагало. Як чоловік дома, і Настя така, як усі, а виїхав із двору, так уже Григор у хаті.

Так тривало аж доти, доки восени 1690 року Настя «несподівано набула плод» і, боячись чоловіка та «світової публіки», надумала або знищити дитину, або ж віддати її Григорові, так, як ото співається в пісні:

„Ой, на тобі, козаче, дитину,
 Бо, далєбі, в кропиву укину.
 Я не хочу дитя годувати
 То не будуть люди мене знати.

На честь Григора, цього захожого робітника, що міг кожної хвилини піти світ за очі шукати десь інде заробітку, він не відповів, як герой тієї пісні:

Не моя причина, не моя дитина
 Сама еси, дурна дівко, ти у всьому винна.

Боячись, як би Мартиниха й справді не стратила дитину, він підшукав мамку й найняв для неї мешкання далеко від сусідів на Павленках (передмістя Полтави). Але хіба від цікавих гостроязичих сусідок сховаєшся? Вони й під землею знайдуть. І вони чудесно знали і про вагітність Мартинихи, і про те, де її дитина, і що з нею робиться.

Але минуло три місяці, дитина десь зникла, вже не стало потреби в мамці. Усі сусіди, усі куми, кумасі почали хвилюватися: де ж Мартиниха занастила дитину, чи не «зглядила» вона її з світу.

Звичайна річ, не доля малої дитини їх цікавила, цікавила їх нагода так чи інакше присікатися до Мартинихи. Минув день, два, і вирішили, що треба оповістити уряд. І ось у лютому, 1691 року ближча сусідка Меланка Кованьківна, ображена тим, що Мартиниха не запросила її бабувати, заявила полковому судові:

— Панове! Мартиниха Цимбалістая, боязни божої забувши і карання права посполитого, без битности мужа свого Мартина, которий у Січі через років два заставав, сплodiла дитя з Григором, винником і породила його сеї прошлої осени перед святим Димитрієм. Відаю я о тих її нецнотливих поступках добре, бо тоді Настя, дочка Мартинишина, призвала мене до матері своєї, аж дитину вже уродила Мартиниха. Там тоді стояв Яцько Лисий, винник і баба тієї дитини, Химка Семениха. Яцько Лисий, винник і Олена Хведорина, взявши ту дитину, пішли до монастира, аби там її охрещено, для того, щоб у поголосці людській тоє Мартинишине проступство не могло чинитися. І я з ними туди ж ходила. Охрещено там ту дитину руками отця Ісихія, намісника, і дано їй ім'я Настя. З монастиря тоді, не несучи вже тієї дитини до Мартинихи в дом, але принесено її до Сухинихи старої в хату. Тая ж Олена Хведориха, що була кумою, найнялася ту дитину годувати на чверть року за п'ять золотих. А тепер не відаю, де тая дитина ділася. Поті моєї повісти.

Суд записав цю «повість» і наказав препровадити на уряд Олену Хведориху. Та свідчила так:

— Правда то єсть, панове: хрестила я ту дитину в монастирі із Яцьком, винником. Там тоді була Мелашка Кованьківна. По крещенії зась, для підпори свого убозства, взяла я ту дитину годувати на чверть року за п'ять золотих. Перше заставляла я з тою дитиною в Сухинихи чотири неділі, і Сухинисі, що мя передержала з дитиною чотири неділі, дала Мартиниха два золотих. А од Сухинихи пішовши, промешкала я на Павленках у Івана Чигиря вісім неділь. Більш без нагороди годувати я не хотіла. Аж приїхав туди на Павленки, Яцько Лисий, винник, кум Мартинишин з которим я ту ж дитину хрестила в монастирі. Приїхавши з якимсь чоловіком, повідав Яцько, що це приятель Мартинишин, в Решетилівці живе, і того чоловіка жінка, взявши дитину Мартинишину од мене, повезли не відаю куди. Поті моєї повісти.

Записав суд і це свідчення. А далі розшукали й привели на допит Яцька Лисого, винника, як бачимо, доброго дбайливого приятеля Григорового. Заявив Яцько:

—Я, панове, не знаю, чия то дитина. Мене на вулиці попрошено. Олена Хведориха просила, і пішлисьмо, тую дитину перехрестили в монастирі.

Запитали далі судді про того чоловіка, що від мамки Мартинишиної узяв дитину.

— Не знаю, не знаю — одпирався Яцько, — що то за чоловік з жоною своєю на Павленки приїхавши зо мною, взяли в Олени тую дитину.

Побачив суд, що не хоче правди говорити Яцько і наказав зараз же дати його під «кієвое карання» (тортури киями).

Зараз же розв'язався язик в Яцька і почав він благати:

— Не кажіть мене, панове, бити: я вам скажу самую правду. Так було, як Мелашка Кованьківна і Олена Хведориха повідають. Не на вулиці мене прошено тую дитину хрестити, але з господи її, Мартинихи... і того чоловіка, що з своєю жінкою і зо мною приїхавши на Павленки в Олени тую дитину взяли, зовуть його Юхимом, а господиню його Оришкою. Живуть вони на селі Гуджулах.

Той Юхим Григорові тому, з котрим Мартиниха сплодила дитину, брат у других, бо почувши Мартиниха, що муж її скоро в домові будет, просила мене аби я Григоровій невістці тую дитину оддав; я на прозьбу її чинив тое, оддав дитину на село Гуджули до рук Оришки, невістки Григорової.

У цей час слуги міські привели до суду Мартиниху. Не кажучи їй нічого про те, чого добилося слідство, судді запитали Настю:

— Чи правда єсть тому, що ти, гріх беззаконний поповнивши, сплодила собі дитя з Григором винником.

— Не знаю я того, панове, — відповіла засоромлена Настя. — Так то на мене люди говорять, але я не чуюся на тім.

Тут судді покликали Олену Хведориху й наказали їй викрити Настю. І «стала їй Олена, кума й мамка, все в очі виговорювати, повідаючи, чого таїшся Настя, сплодилась тое дитя з Григором, винником, которе тепер за прозьбою твоєю од мене взявши на Гуджули оддано».

Настя, слухаючи це, палала від сорому, «і з великого стиду» мало вже що й оповідала, її наказано взяти «до в'язення».

Нарешті, «зиськан бил» і Григор винник. Він уперто «прівся (заперечував) всіх своїх нецнотливих поступків». Його наказали просто дати до в'язення.

На другий день допитано Химку Семениху, яка свідчила так:

— Зазвала мене, панове, Настя, Мартинишина дочка, в хату, говорячи: «Ходи, праві, мати моя недужа». Я зась прийду, аж тільки тієї дитини породження стало. Тоді мусілам очистити по звичаю нашому. Того дня припровадили з Гуджулів родичів Григорових — Юхима з його жінкою Оришкою і з дитиною Насті Мартинихи. Юхим «повідав» так:

—Я, не відав, що то за дитина, бо Яцько Лисий говорив мені так: «Сестра, праві, моя вмерла і дитина тая осталась; дав я був її годувати мамці, так вона не схотіла годувати в чужій хаті». А я певне не відав, чия то дитина.

На цьому закінчилося судове слідство, а розв'язання справи відклали до повернення до Полтави, «акторської сторони», тобто чоловіка Настиного яка мусіла, як і Григор, сидіти в ув'язненні.

Тільки через два тижні повернувся додому, не на радість звичайно, Мартин Цимбалистий, і другого ж дня призначений був розгляд справи. На суді Мартин так скаржився на Григора винника:

— Панове! Сей зрайца Григор вже од давного часу мешкання мое псує і не дає мені з жоною мешкати, худоби моєї з моєю Настею немало польотровали (розграбували). Напоминав я незбожника кількокротне, щоб мені встиду на домівку не наволоівав. Але він на тоє не дбаючи, до сих час з жоною моєю мешкаючи, дитя (як тепер я вивідав слухними доводами) сплодили, убогий дом мій привели до нечисти. Я, убогий чоловік, через її власне у великих долгах став. Що пришлю з Січі з інших сторін людям віддати, то вона з милосником своїм, з цим Григором, прогуляє, ще й до того жупани йому справляли. Воля милости вашої, тільки ж од того часу не хочу її міти за жону. Прошу з оної справедливости.

Судді запитали Настю:

— Чи з давних вже часів з тим винником Григором мешкаєш?

— Я того нічого не знаю, — і далі удавала з себе цілковиту невинність Настя, — і не моя то дитина, що годувала мамка.

Зате Григор перестав таїтися.

— Що ж, панове,— каявся він,— мешкав я много з Мартинихою, пополнилисьмо беззаконний гріх, в котором гріху сплодилисьмо дитя, яке й милостям вашим показувано. Правда, скоро воно вродилося, повідала мені Мартиниха: «Де хоч, праві, його подінь: хоч убий, хоч дай мамці годувати». Тоді я, боячися великого каранья на себе, наказав їй, аби тоє дитини не вбиваючи, мамці дала годувати, і на тім сталося з поради моєї.

Після цього щирого признання Настя переконалась, що неможливо вже далі таїтися й «вкрікла тоє»:

— Так есть, панове, грішила я много з цим винником і уродила тоє дитя. Не могу ся вже проступку, встиду од людей, а надто гріха свого затаїти, тільки прошу милостей ваших над собою змилювання.

Суд за декретом, написаним у книзі «Порядок» на аркуші 132, ухвалив: «Чужоложник на горлі має бути каран, а чужоложниця аби була у пренгера (ганебного стовпа) бита і од права малженського оддалена».

Але за Григора почали прохати «люди зацние» з присутніх на суді. Можливо, це були господарі тих винниць, які він влаштував. Та до того, як видко з усієї справи, Григор був дуже порядна людина, мав чимало товаришів, як от отой самий Яцько, що не шкодував ні часу, ні турбот для свого приятеля».

Отже, судді погодилися полегшити кару та ухвалили такого присуда: «Чужоложника Григора любо (хоч) за прозьбою людей зацних каранням на горлі дарувалисьмо, однак, приказуем урядовне, аби він од цього часу куди хотя з міста пішов і не тільки в самім городі Полтаві, але й в селах полтавських не мів свого житла. А Настю Мартиниху, чужоложницю, не в пренгера, тільки на ринку перед народом посполитим публіце, киями побивши добре, даємо на волю Мартинові: коли не хоче респектуючи (вважаючи) на діти з нею спложені прийняти оной Насті за жону, тоді як доложено у «Порядку» на листі вишеписанім, од права малженського і ми оддаляем. А коли в наступуючіє часи він могли би прийняти оную Настю за жону, о тім вперед в суду духовного, потім нам, врядові, повинен оповіститися».

Цей декрет цікавий тим, що ми знову бачимо, як звичаєве право виправляло норми Магдебурзького Права, що виростили за інших умов, за інших обставин. За Магдебурзьким Правом, у справах про чужоложство обов'язково скасовувалося шлюб, а суд полтавський ухвалює декрет про скасування шлюбу тільки умовно, залежно від бажання чи небажання потерпілої сторони. Підстава цьому та, що загалом, за звичаєвим правом головне, щоб розв'язати шлюб, є бажання та згода самого подружжя. Без неї, навіть юридичні та церковні причини були безсилі сами по собі скасувати шлюб. Розлучені таким способом чоловік і жінка могли потім поновити свій шлюб — це знову таки залежало, переважно, від бажання невинної сторони,— але про це вони повинні були формально заявити і духовній владі, і тому світському судові, за присудом якого їхній шлюб скасовано. Отже, непорушности шлюбу, що його так вперто за новіших часів обстоювала церква, в Гетьманщині ми не бачимо. Воля розлуки

була ширша, ніж за ближчих до наших днів часів, коли для того, щоб дістати розлуку, доводилося чоловікові чи жінці відбувати довгі, ганебні процесуальні церемонії, на яких наживалась духовна консисторія. Духівництво в царській Росії теж чималі прибутки мало з тих випадків, коли справа доходила до розлуки, до скасування шлюбу. Духівництво в Гетьманщині було трохи простіше, всіляких церемоній було менше, і воно задовольнялося тим, що відповідно здирало на свою користь певну суму грошей чи речей, не дуже турбуючи всіх парафіян.

XIV. СУДОВА ІДИЛІЯ

Коли б Мартин Цимбалистий захотів простити свою злочинну жінку, він міг не то що знову жити з нею, як чоловік із жінкою, а навіть врятувати від тієї кари, до якої її присудили.

Адже за тих часів навіть на вбивство та інші карні злочини дивилися, насамперед, як на вчинки, що порушують приватні інтереси, і якщо, наприклад, убивця, або злодій, мирився з потерпілими, і вони його прощали, то суд, здебільша, звільняв злочинців від кари, не забуваючи, звичайна річ, взяти штраф з них. А вже ж щодо чужоложства, то й поготів, його розглядали, як злочин, що насамперед, завдавав шкоди честі, інтересам і загалом праву неповинної сторони. А коли так, то, як повинен був зробити суд в тому разі, коли невинна сторона заявляла на суді, що прощає винного?

Такий саме випадок стався в Полтавському полковому суді в травні 1688 року.

Судили якихсь Педора Панченка та Гапку Панасиху з села Шостаків, спійманих на чужоложстві. Вони «добровільно обоє злосьть свою на себе визнавали»: - А що ж, панове, наш то гріх. Юж то мієт бути рік, як п'яних нас диявол звів і пополнилисьмо вшетеченство, любо (хоч) то в Педора жона єсть, а в мене муж. Вольно вам, панове, з нами що хотіти чинити: самую правду вам повідаємо».

Через те, що підсудні призналися, нема чого було далі провадити слідство, і суд вирік декрета, за приписом «Порядку» (част. 4 на арк. 131), «аби чужоложник Педор Панченко мечем був каран, а чужоложниця Гапка Панасиха у пренга аби бита була і од права малженського оддалена».

Але тут сталося щось несподіване. З юрби, що уважно слухала суд, виступив Панас, чоловік засудженої Гапки, «і не допускаючи жони своєї під карність, прийняв собі ону за жону»... Зараз же, ідучи за

прикладом Панасовим, «тут же і Зінька, Педорова жона, прийнялася (заступилася) за мужа, пробачивши йому той злий учинок шетеченства».

Що лишалося робити судові, бачачи таку сімейну згоду? Суд зараз же ухвалює іншого декрета: «І ми на жадання їх (невинних сторін) ізволивши карністю ганебною оних проступков даруєм...» Але й при цій нагоді судді не забули себе: «еднак вину панськую і врядовую за проступство мають платити».

XV. РОЗЛУКА ЧЕРЕЗ КРАДІЖКУ

Якщо за перелюбство скасовувалося шлюб, то тут ще можна вбачати деяку відповідність між злочином і карою, адже навіть за церковними правилами перелюбство було за достатню підставу для законної розлуки. Але в Гетьманщині не тільки перелюбство, а й всякий злочин, що вкривав ганьбою невинну сторону з подружжя, був цілком достатня причина, щоб розв'язати шлюб. Адже навіть крадіжка вкривала ганьбою не одного тільки злочинця, а й його дружину, навіть дітей його, ось через це й можливі були такі випадки в тодішній судовій практиці, як справа ба-ришпільської козачки Лихолапихи.

1665 року в баришпільському сотенному, а разом і ратушному суді розглянено справу жінки козака Лук'яна Лихолапа, яку винуватили в крадіжці «курти» в якоїсь Носачихи.

Хоч Лихолапиха й не признавалась, але докази були такі, що суд уже збирався визнати її за винну. Тоді потерпіла Носачиха заявила судові, що вона «не настоює», щоб Лихолапиху засудили. Судді, за звичаєм, запитали думки «миру» (тобто присутніх на суді козаків і міщан), а «мир» увесь одностайно крикнув: „Коли той не настоїть, кому шкода, а нам нашо».

Судові після цього нічого не зосталося, як скласти декрета, за яким Лихолапиху «даровано жадною карністю», тобто її звільнено від усякої кари. Проте, суддуй звернлися до присутнього тут на суді її чоловіка Лук'яна з питанням: «Чи прийме собі її за жону, як жилисьте вперед?».

Лук'ян так «одповів»:

— Пане вряде! Я не хочу її міти собі за жону, коли вона з тих злих речей виводу' собі не дасть (тобто не виправдається). А коли б дала вивод, що вона не єсть тому причинцею, можна б тому річ. А тепер її

цураюся й не хочу за жону міти, болше неслави не хочу на собі носити, а діти при мні нехай застають.

Судді, «вислухавши мови Лукьянної: «іж я цураюся її», казали оноє діло признати і писарю записати», тобто узаконили заяву Лук'янову про його розлуку з жінкою-зłodійкою. Крім того, Лук'ян просив дати йому «писання, щоб он на потом не міл жадної домовки» (дорікання) з приводу того, що жінка його прокралася. Суд задовольнив і це прохання і видав йому таке посвідчення: «Як до цього часу Лук'ян Лихолап цнотливим бил і тепер цнота (честь) його ні в чом ненарушена, як зацним пред тим бил і тепер зацний, а хто б міл важитися йому на цноту (ганьбити його добре ім'я) на собі сам понесе».

Цього декрета ствердили підписами не тільки члени суду: війт, бурмістри та спеціально «зослані на тую справу од пана полковника» особи, але й деякі з присутніх на суді «на той справі зацні і віри годні люди».

XVI. ЗАБОРОНА ЧЕТВЕРТОГО ШЛЮБУ

У січні 1694 року прийшов до ратуші полтавський житель козак Дорош Андрущенко і говорить бурмістрові:

— Коли б послати до удови Мартинихи Кривороті міських слуг, могли б вони з'їмати її на чужоложстві, бо відаю певне, що в неї Іван Трохименко, сердюк піхотного полку пана Кожуховського⁶³ ночует. Бурмістер доповів про це війтові, і той дав дозвіл послати: Семена, сторожа гарматного, Гнилку «воротного» і Леська осавульця. Це й були слуги міські, що були в розпорядженні магістратського уряду і нерідко виконували поліцейські обов'язки.

Опівночі ці слуги, разом з Андрущенко тихенько підкралися до дому Мартинихи, одбили двері і знайшли сердюка Трохименка на горищі босого і в «єдній кошулі», а його жупан і чоботи лежали на ліжку в Мартинихи. Йому дали одягтися, потім обрізали обом поли їхньої одежі й одвели до ратуші.

На другий день цікава пара стала перед судом. Мартиниху Криворотю запитали: «Чому ти так, не пам'ятаючи на боязнь божую і на карність посполитую, важилася при старості літ своїй до такої

⁶³ Сердюки – вільнонаймане козацьке військо. Сердюцькі полки називались за іменами їхніх полковників.

спросности удалися? І од которого часу з тим сердюком, пополняючи таковий гріх, ти жила?».

Мартиниха «без усякого запряняся» (не зеперечуючи) призналася:

«А що ж, панове, гріх мене спіткав тяжкий, просила я пречесного отця протопопа полтавського, щоб мене з запорожцем четвертим браком звінчав. Але його милость отець протопоп в тім мені перечив (відмовив). Од того часу я, не пам'ятаючи на пана бога і стиду людського не дбаючи, припустилася цьому Іванові піхотинцеві, до пополнення чужолозства, і вже тому неділь з чотири єсть, як стала жити з ним в спросності так безпечне, якби з своїм мужем, чого господь бог мені, не ужитій, не терп'ячи і моїм злим ділам, рачив (судив) мене видати на тяжкую публіку. Вольно вам, панове, худобою мене карайте, тільки такій публіці не давайте якої я годна».

Та суд не зважив на це прохання і відповідно до «виразного самого добродія його милости пана полковника розказання» ухвалив декрета: «Мартиниху Криворотую і Івана сердюка публіце в понеділковий торг до стовпа дати (тобто в базарний день виставити біля ганебного стовпа), якою карністю обох наказавши одпустити».

Зрозуміла річ, що Мартинисі довелося сплатити і «вину панську і врядовую».

Слід відзначити цікаву подробицю. Домагаючися вступити в четвертий шлюб проти церковних правил, Мартиниха власне мала ґрунт для цього прохання за законами й звичаями, що тоді існували. У Магдебурзькому праві про це просто сказано, що кожному вільно одружуватися стільки разів, скільки побажає, доки без жінки зоставатися не може або не хоче, хоч їх умерло в нього три або чотири; так само й жінці по смерті чоловіків своїх вільно йти заміж за іншого. На Правобережній Україні (а саме на Волині) в XVI й XVII віці можна вказати кілька прикладів четвертого, ба навіть п'ятого шлюбу. І духівництво не важилося протестувати. Але на Лівобережній Україні духівництво, відчуваючи за собою допомогу уряду, боролося проти цього звичаю, і як наслідок цієї боротьби, бачимо іноді такі пригоди, як ото сталася з Мартинихою.

XVII. ОБДУРЕНА ШИНКАРКА

У старій Гетьманщині через брак великих внутрішніх ринків та невеликий експорт хліба за кордон, велику вагу грало винництво. При

тогочасному бездоріжжі й вивозити горілку на продаж було куди легше, ніж збіжжя. Горілка давала великі прибутки, і за право вільно гнати горілку боролось старшинство, заможне козацтво, міщанство, духівництво, цехи й братства.

Перед, як і в усьому тогочасному житті, вело старшинство та монастирі, намагаючися якомога більше корчем та шинкових дворів позаводити по містах і селах, на великих дорогах та перевозах. Тільки підданим — селянам заборонялося гнати горілку. Вони мусіли й купувати по панських та монастирських шинках. І якась велика корчма в монастирському селі на свято давала більше прибутку, ніж церква в цьому ж селі з її молебнями, панахидами тощо.

Деякі спроби гетьманського уряду встановити оренди — відкуп на горілку, що давав прибутки гетьманському урядові, спричинялись до широкого невдоволення, і Мазепа мусив скасувати ці оренди. Через те що була велика конкуренція, що кожен пан і кожен монастир мали іноді десятки шинків, горілка, мед і пиво продавались надзвичайно дешево і все таки давали прибуток. Так само через те, що була така велика конкуренція, кожен пан і кожен монастир дбав про те, щоб у своєму шинку посадити людину, яка б могла привабити до цього шинку більш відвідувачів. Ось через це на українському ґрунті вироста своєрідна постать, оспівана в цілій низці дум, української шинкарки — розумної, меткої, хитрої, не зовсім сталих принципів жінки.

Український шинок за тих часів правив — ми б сказали — за клуб. Це й було єдине місце, де можна було зібратися, вільно поговорити, розважитися. І сюди заходили не тільки справжні п'яниці, заходили й старі статечні люди, погомоніти з приятелями, посидіти, розважитись. Нема чого говорити, що й духовні особи, які ніколи, ні за тих часів, ні за наших днів не цураються чарки, теж частенько заглядали до шинку. Всі переїжджі або перехожі, кому не було де ночувати, так само знаходили собі притулок у шинку. Тут бувало чимало й всіляких бурлак, що мандрували з місця на місце, всяких мандрованих дяків, ченців — усіх тих, кого недоля гнала з місця на місце, хто шукав у шинку розради, як співається в одній чумацькій пісні.

Журба мене з ніг валяє,
А я з туги та печалі,
Піду в корчму загуляю,
Шинкарочку одвідаю.
— Шинкарочко молода,
Усип меду ще й вина,

Усип меду ще й горілки —
Тепер в мене нема жінки.

Звичайна річ, щоб догодити всім відвідувачам, щоб привабити їх, шинкарці треба було бути занадто меткою, занадто хитрою й занадто поблажливою. Отже, тогочасне суспільство, розважаючись у шинку, завжди ставилось до шинкарки з неповагою, вважаючи її за «нецноту», здатну на всяку лиху справу.

Зрозуміла річ, що шинок, даючи притулок найрізноманітнішим людям, часто ставав за притулок для всіляких «нетяг», прибишів, всіляких злочинців, що тут переховували крадене, збували його і сами знаходили собі тут притулок. За свідомством сучасника, відомого стихотворця Климентія, багато шинків «в градях, а найпаче де в полях» далеко від догляду, то були справжні притулки розпусти⁶⁴.

Звичайно, за професію шинкарки бралися здебільша ті жінки, що їх суспільство викидало за свої межі: це були кинуті чоловіками жінки, нещасні удови і покритки. З них деяка частина, звичайна річ, знаходила собі розраду в шинкарюванні з його постійними п'яними веселощами, брудними любовними пригодами, вічним гамором, вічним шумом, іноді бійками й страшними сутичками. Але багато намагалось вирватися з цієї нездорової атмосфери і повернутися до чесної, хоч би й важкої праці. Найкращий спосіб для цього був вийти заміж, хоч би в багатосімейну родину, хоч би як там доводилося працювати.

Шукала для себе чоловіка й Полтавська шинкарка Хвенна і думала, що нарешті, знайшла його. Але вибір був її невдалий: повірила вона бурлаці — п'яниці, якомусь Грицькові Бондаренкові. Вона й годувала його, і напувала, і жупани йому справляла, вірячи, що він візьме її заміж. Та Грицько не дуже поспішав з весіллям, та й не було чого поспішати, і кінець-кінцем, Хвенна переконалася, що її обдурив безсовісний пройдисвіт. З великого жалю не побоялася Хвенна сорому і прибігла до полкового суду (у лютому 1691 року).

— Панове — скаржилася вона — любо той Грицько мені гвалту жадного до чужоложства не чинив, однак уже зайшов третій місяць, як з йшлисьмо на той гріх, бо він піднявся був взяти мене за жону. Которими словами його я упевнившись була йому повольна, і через немалий час мешкав він Грицько зо мною, не без того, щоб і дитини мені не приплодив. А тепер, як бачу, сміх той з мене учинивши, нінащо мене

⁶⁴ Основа, 1861 року, січень, ст. 193

зводить. Прошу з його Грицька, як милость ваша уважите, святої справедливости.

Припровадили на суд і Грицька Бондаренка. Спершу він «тих нестатечних поступків таївся». Але коли судді наказали його «під кієвое карання дати», мусів Грицько признаватися:

— Правда то єсть панове, грішив я з тою Хвенною молодницею од того часу, як і вона говорить. Тих своїх нестатечних поступків не могу ся затаїти. Єсть і тоє, що я оную Хвенну піднімався за жону взяти; а коли так сталося, що слово своє одмінив, воля єсть ваша, що хотіти чинити.

Грицько, очевидячки, думав, що суд зобов'яже його одружитися з шинкаркою і цілком байдужісінько вирішив уже скоритися цій неприємності. Але, який його охопив жах, коли судді зачитали такого декрета: «Приказуєм декретом нашим, аби оний Грицько Бондаренко посеред міста смертно киями був битий за тоє своє значнее проступство».

Певне перелякалася страшенно і Хвенна. Вона ж прибігла до суду в надії, що суд примусить її Грицька одружитися з нею. Але судді, під впливом Магдебурзького права, несприятливо ставилися загалом до шлюбів між перелюбами.

Та все таки присуд був суворий, і деякі присутні почали просити, «аби Бондаренко посеред міста не був караний». Суд негайно змінив присуда: «Давши місце прозьбі людей зацних, даровалисьмо оного Грицька тим годним (заслуженим) каранням, однак панська і наїга врьдовая вина плачена має биті конечне».

Дивно, що Хвенну не покарали. Це мабуть, єдиний випадок, що в такій справі винна в перелюбстві пішла з суду непокарана.

XVIII. КИШІНСЬКИЙ ДОН ЖУАН

У сотенному місті Кишинці довгий час за городского отамана був багатий козак Степан Москаль. Мав він ще й інше шляхетське прізвище — Расцький, але в Кишинці всі його називали Москаль або навіть Москалець, та й сам він, звичайно, підписувався цим прізвищем, що, певне, вказувало на великоруське походження його роду.

Був цей Москаль уже немолода людина, мав дорослих синів, нажив собі чимало добра й такий вплив мав на місцевого сотника, що фактично він, а не сотник керував сотнею. Користаючися з цього, Москаль наробив стільки злочинів, що на початку 1693 року опинився під судом, а далі сидів у Полтаві в в'язниці. Уник він кари тільки тим, що дав полковому

судові урочисту обіцянку піти в монастир. До цієї обіцянки додав він ще дещо з свого майна, отож випустили його на волю.

Та Москаль не дуже поспішав до монастиря чернечий одяг одягати. Він ще ретельніше, як раніше, узявся до свого господарства, почав їздити по ярмарках, торгувати й сподівався, що тії втрати на всілякі хабарі, якими він себе врятував, незабаром поверне. Але коли раніше Москаля боялися люди, бачачи його силу, то тепер минулося. Почали на світ ясний виходити, впливати всілякі його гріхи.

На початку липня того ж 1693 року до Кишинського сотенного суду прийшов місцевий козак Василь Шабалда, «зять Петрашишин» і почав скаржитись:

— Панове вряде, і ви, панове товариство! Сталася в дому моєм без битнрсти моєї шкода, що нема вісти де ся поділо намисто з кімнати каралевоє, червонеє з трьома червоними золотими полталярковими, за якоє намисто жона моя матку свою рожоную не раз і не два укоряла, думаючи, що вона взяла і дітям дядьковим дала, і дівку Василишину крамарчину хотіла до права позивати. Я теж і сам, вельми по тій шкоді жалкуючи, од того часу і по сеє время терпів і держав на пильном баченні, чи не міг би я де тоє намисто пізнати. А тепер я перечув, як під час ярмарку, бувшого в нас, в Кишинці, Грицько Гречиненко, п'ючи з товариством, з якоїсь причини проговорився, що «бачив я, каже, тоє намисто у Степана Москаля, як він пив у братерськїм дому на кануні»⁶⁵.

Чувши тую мову от Гречиненка, Савка Гороховський прийшов до мойого дому і сказав мені. Я тоє од Савки почувши і вельми з того обрадовавшись, освічаю тую мою крадіж, тепер прослинувшуюся, милостям вашим, і прошу святої справедливости».

Суд розпочав слідство. Грицько Гречиненко, запроханий до суду, свідчив так:

— Виділем, панове, тоє намисто таким способом. Був я той час канунником⁶⁶ і коли вийшов з погребя, тогді і Степан Москаль ішов з надвір'я, а кинувшись до своєї кешені, вийняв з оної намисто Василевої господині (жінки потерпілого). Єднак не смів я йому, Москалцеві, говорити нічого, а давши товаришеві своєму мед з конвою, пішов до господи. Незабаром знову повернулися в дом братерський, а мешкаючая в том же дворі старушка сказала мені: «Тут, праві, показував Москалець намисто Василишине; чи ти, праві, не бачив». Я хоч і бачив, а сказав їй:

⁶⁵ Канунами називались учти, що їх організували тогочасні братства.

⁶⁶ Комонник – це розпорядник, що продав канунні напої.

«Ні, не бачив». Потім тая старушка сказала: «Москалець, носячи тоє намисто, говорить: «Отак козак добувся у Шабалдихи, тільки дайте мені ножа, піду і другії еще з шиї одріжу». Я почувши тії слова од баби, не одказуючи їй нічого, ані питаючись її об тоє, своє орудував, на що був од братства приставлен».

Покликали до суду й стару Явдоху, запитали її, коли й як бачила вона намисто в Москаля, і вона посвідчила так:

— Панове, часу того, як був канун братерський, одного разу і Москаль пив на оном кануні дней з п'ять і якось, прийшовши в хату, показуєт намисто і говорить: «Добув я тоє намисто у Шабалдихи» і просить Даця Сидоренка ножа, щоб піти до Василихи і другее одрізати. Я теж, мало не щодня буваючи у Василя, познала, що то єсть істинное Василишине намисто, і говорила Гречиненкові Грицькові чи не бачив і він того намиста. На завтрашній день, почувши, що Василиха матір свою за тоє намисто ганить, а дівку крамарчину хоче до права притягнути, упоміналам (умовляла) її, Василиху, так мовячи «Василихо, не гріши на матку і дівки не турбуй». А хоча й знала про те намисто, що зостаєт у Степана Москаля, тільки ж боячись його, бо був він у той час отаманом городовим, відаючи о своїм убожестві, не сказала про тоє.

Так і закінчилась перша «інквізиція», бо Степана Москаля не було на той час у Кишинці.

Коли він прибув з дороги, його жінка Килина, з якою він увесь час сварився, оповістила його про новину.

Степана, мов грім ударив, аджеж Шабалда, його жінка Вуцька (Явдоху) та теща Ганна Петрашиха, що жила з ними — це ж були найперші його приятелі.

Правда, з самим Шабалдою у нього не раз були сварки: було, як нап'ється Шабалда, то й починає приставати до Степана: «Мовят люди, що ти з мою жоною чужоложиш». Було й до бійки доходить. Та як виспиться, то перший приходить миритися. Та до того Василь Шабалда рідко і дома бував: він увесь час їздив, був бо баришник, торгував худобою. Але з Вуцькою Шабалдихою та з її матір'ю Степан був найперший приятель. Обидві вони були дуже веселої вдачі, дуже ласі до всіляких бенкетів, бесід. То ж для Степана в усій Кишинці не було кращого притулку, як в їхній хаті: там він, як глузувала Киляна, «і напився, і наївся і спати уклався!»

І ось тепер ці любі приятелі хотять зганьбити його перед усією Кишинкою, хотять винуватити його — та в чому — в крадіжці якогось намиста. Вони ж обидві знають, як отее намисто йому дісталосся. Дурний

Шабалда, може, й не знає нічого, може й радий тепер поквитатися з ним, але як же Вуцька та її мати до цього допустилися. Хіба вони думають, що Степан не розкаже на суді поправді, хто йому дав тее намисто. А може це стара Петрашиха мстить за те, що він колись, посварився з нею п'яний, при людях збив з її голови очіпка. Стара відьма дуже тоді розлютувалася і поклялася перед іконою, що до віку йому цього не подарує.

Степан поклав, що завтра ж він однесе їй куплений у Миргороді подарунок, поговорить добре з нею та з Вуцькою, довідається чого вони хочуть, та ще треба буде повернути й намисто.

Але на ранок не встиг ще Степан добре поснідати, як прийшли по нього осаульці й потягли до ратуші:

— Иди, мосьпане, до ратуша: там уже уряд засів для докончення твоєї справи з Петрашишиним зятем.

Прийшов Степан до ратуші, а там уже люду-люду, ледве протисся. Кожному хотілося послухати, як ото судитимуть вчорашнього отамана за крадіжку намиста в своїй ж приятельки. Скільки тут було недавніх щирих приятелів Степанових, які було й гостюють у нього, і частують його і по-приятельському з ним, по-братерському поведуться. Тепер же вони навіть не відповідали на вітання, а хто й відповідав, то так, наче з примусу, проти волі своєї.

Почалося слідство. Покликали свідків та вдруге допитали їх в присутності обвинуваченого. Грицько Гречиненко так заявив:

— Мої ласкаві панове. Як первей говорилем, так і тепер, при самом Степані, правдиве повідаю, що виділем у Москальця намисто червонеє, тілко ж йому Степанові нічого не говорилем. Поти мого свідітелства.

Другий свідок — стара Явдоха, так йому, Москалеві у вічі говорила:

— Степане. Правдиве повідаю, що виділам тоє в тебе намисто тогді власне, як прийшов ти з дому Василевого. Того часу і господиня твоя стала під вікном Василевим з Ігнатком (сином), зазираючи в хату.

Тепер судді звернулися й до Степана:

— А що, мосьпане, на такіє слушне на тебе показуючиєся доводи, що ти маєш одвітувати і чим одводитися.

Степан страшенно розгубився. Не встигши попереду збалакатися з жінкою та тещею Шабалди, він не знав, як йому тепер виправдуватися. Спершу він присягався, що я, — мовляв, того не відаю, але свідки почали доводити йому, то він раптом не витримав і перед усім товариством почав просити Шабалду припинити справу, «обов'язуючись тоє намисто заплатити».

Це було все одно, що признатись у крадіжці. Так це зрозуміли й судді і всі присутні на суді. А Шабалда зараз же використав цю помилку свого ворога і, відмовивши миритися з ним, попросив суддів записати до протоколу, що Москаль зобов'язується заплатити за намисто. Судді виконали його бажання та, визнаючи цю справу собі за непідсудну, склали протокола, ствердили його «звиклою міською» печаттю та вручили Шабалді, щоб він міг подати «до зверхнішого суду» полкового полтавського.

Василь Шабалда зараз же поїхав до Полтави, і за кілька день звідти прийшов кишинському сотникові від полковника полтавського наказ — арештувати Степана Москаля та вирядити до Полтави, «до туремного в'язнення».

Побачив з цього Степан, що в Полтаві не забули ще старих його злих учинків. За тих часів попередній арешт обвинуваченого практикувався звичайно в «горлових справах», тобто в таких карних справах, де підсудному загрожувала кара на горло. Та за тодішніми законами можна було скарати на смерть злочинця й за звичайну крадіжку, а на милосердя суддів важко було сподіватися Степанові: він добре пам'ятав, як ото ледве-ледве врятували його приятелі-сотники, що з'їхалися до Полтави, як звичайно, вітати пана полковника з великодними святами. Він пам'ятав, як ледве випросили вони йому помилування та й то на тій умові, що він піде в ченці. Та тепер доведеться мабуть, загинути ганебною смертю від ката. Так чи не краще зазнати кари за ті справжні злочини, яких так багато було в нього, аніж хитатися на шибениці, як якийсь нікчемний злодій, за якусь дурну «цяцьку». Багато тяжких злочинів накоїв Степан, але всетаки ніколи не доводилось йому до крадіжок удаватися. І Вуцька Шабалдиха і її мати добре це знають, і коли тепер винуватять його в злодійстві, то роблять це тільки тому, що думають, що в нього, Степана, не стане відваги щиро розказати на суді, як ото дісталось йому теє намисто. Правда, доведеться признатися в тяжкому, ганебнішому злочині, але може ж бачачи його щире каяття, змилюються над ним судді, а вже Вуцька і стара Петрашиха напевне «скажуться» від сорому, коли він розкаже всю правду.

Ідучи до Полтави, наказав Степан жінці своїй не повертати Шабалдисі намиста, а лишити його собі.

— Хай уже воно тобі на подзвіння — навіть у цю хвилину не змогла змовчати Киліяна.

Йї ні трохи не було жаль Степана, і виряджаючи його, плачучи, як це годилося, вона кляла його всіма прокльонами, що він своїми злими

вчинками довів свою сім'ю до ганьби, до розору. Сини теж похмуро простилися з батьком.

Сидячи в полтавській в'язниці, Степан Москаль надумав письмовно подати свою сповідь у формі «супліки» (прохання) на ім'я полковника Павла Семеновича Герцика:

— Мосьціпане, полковнику полтавський, мой велце ласкавий пане і найласкавший добродію!

Хочай вже явне грішником через ісконі вселукавого і во міру дійствующого врага диявола, яквидите, став я, однак, на бога маючи надію, і вашої милости, пана й добродія мого, не одчаюваюся ласки, а паче божої, котрий прийшов у мир не призвати праведних, а грішних на покаяніє. Так і я, міючи уфність (певність) в бозі, велце покорно кланяючись, прошу слезно вашої, добродія, милости, аби і мене недостойного, і паче всіх окаянного грішника (вислухавши мого доводу, яким початком стався skutok гріха) помиловано. А то, мій милостивий пане, було так: Цього року прошлої зими, на день святителя Христова Николая, був я в дому братерськїм на меду, відкіль пішов до Жадана, кума свого, просити на мед. Аж тут Вуцька Шабалдиха невідомо куди іде і просить мене, аби їй дав таляра грошей: «Куплю, мовить, собі полотна на кошулю». Я їй нічого іншого не одказав, тільки велів себе на тім місці, де й просила, пождати. Прийшовши зась до Литовки шинкарки, которая в мене брала мед, застав там і жону мою Киліяну, і писаря городового, що пили горілку.

Казав я Литовці, щоб одлічила таляра. Питає мене жона моя: «Нащо ти стільки грошей береш». Я їй одказав: «Що тобі до того. Тобі того не потреба питати».

Одніс я таляра Василисі, а вона взявши того таляра з рук моїх, казала мені із собою до своєї хати піти, і там зараз з нею, Вуцькою, запам'ятавши страх божий, вчинили спросний (огидний) гріх. Тоді ж, в своїй господі Вуцька зняла з руки моєї сегніт (перстень з іменною печаттю) щирозлотний, а я з неї зняв намисто, яке того ж часу і показував Грицькові Гречиненкові в братерськїм кануні і бабі тій, яка в тім дворі мешкаєт.

Прийшовши ж додому, похвалився своїй жоні, мовячи: «Оце ж Киліяна я й князь, та вже персня нема — оддав Шабалдисі».

На другий день Киліяна посилала Литовку до Шабалдихи аби вернула перстень, а потім не вдержавшись і сама пішла, аж її стрітила Литовка і показала перстень і два золотих грошей, що Вуцька Шабалдиха дала.

Довго ж вона, Вуцька, терпіла, не правячи в мене того намиста. Аж сими вже часами первей Вуцька упоминалася оного намиста в мене — одказав їй — що нема, а вдруге сама Петрашиха під своєю ж хатою питала про те намисто; я теж одказав і старій, що отого намиста немає в мене. Тоді просили мене обидві, аби того нікому не одкривав.

Відала про те й жона моя; тілко ж для того, те намисто таїлисьмо, що то єсть річ не меншая (тобто цінна) і до того господарства свого щадячі.

А оце вже недавнього часу Грицько Гречиненко і баба тая, которим я на кануні намисто показував, підпивши, визнали Гороховському, а Савка Гороховський одказав тоє слово Гречиненково Василеві Шабалді, Василь же Шабалда, чувши тоє слово од Савки, бігав аж до Зінькова, за Гречиненком питати, а прибувши з Зінькова, презентував тоє признаття на уряді. У якім признатті чув я, що просив якими то я у Дацька Сидоренка ножа і ходив з ножем до Вуцьки за другим намистом... А я не чуюся в тім, щоб мав у кого ножа прохати і ходити з ножем вдруге, і через те повонпив я признаття Гречиненкове і притаївся того першого разу, що намиста не брав.

А раніше я з ним не таївся; і господиня моя, міючи жаль, що я з нею не битковав, сказала мені: «Що то єсть за намисто» і я перед нею не таївся.

В якій мірі маючи вишеписаних злостей вже не чиню себе свободним. А що неправедно на мене клеплють і злодійство вернуть, в тім полецаю (доручаю) себе вашій панській милості на вивод і в тім слізно прошу: як маєте високий розум і милость, помилуйте мя по великій своїй милості. Б'ю чолом. Слуга і подножок Стефан Москаль».

Та це прохання не справило сподіваного вражіння. Призначений був суд, де головував не полковник, а полковий обозний Адам Ненаденко.

Суд відбувався 24 і 25 липня того ж 1693 року. Приїхали з Кишинки і Василь Шабалда з жінкою та тещею, і жінка Степана Москаля з синами, і свідки. Чимало прибуло так само кишинських мешканців—одні просто послухати, а другі таки з певною метою.

Почавши розглядати справу, судді, насамперед, відзначили «залживость» (брехливість) обвинувачуваного, бо ж він і досі не виплатив Шабалді за намисто, як обіцяв зробити на першому попередньому слідстві.

Потім відбулася цікава сцена — зведення віч-на-віч Степана з Вуцькою Шабалдихою. Першому запропонували «аби он Євдокії

Патрашковій у вічі тоє говорив, як і в супліці», щоб розказав, яким способом здобув він її намисто.

Степан сміливо розпочав:

— Мої милостивії панове. Вольно вам за такий сій тяжкий гріх, що я неєднократно чужоложив, і смертельно мене удекретувати, чога я уже і годен. Тепер, перед милостями вашими стоячи, так говорю: намиста того я не крав, але для порубства (перелюбства) і спросности гріха, пополнившася з Петрашківною, з шиї її зняв, як і вона з руки моєї перстень зняла доброволне, бо тоді булись єдно другому, для злої сполічности, повольні. А на завтрашній день просила мене старая Петрашиха з дочкою своєю, щоб я того намиста нікому не об'являв, «бо (мовит) то меньшая річ єсть намисто, а як довідається про те старшина, то певне через те, що в тебе своя жона, а в дочки моєї муж єсть, будете обоє на розстані укопані⁶⁷. Та й худоба в обох пропаде». Я так і учинив на їх прозьбу, нікому про це намисто не об'являв. А коли тепер вони на мене злодійство звернули, то хоч моя жона, може, й вернула вже через уряд те намисто, однак, я до злодійства не знаюся. Бог мене нехай скараєт і на душі, коли говорю неправду.

Тут не стрималась стара Петрашиха. Вона схопила свого зятя за руку, прожогом кинулася до судейського столу й заголосила:

— Наші милостивії панове, неправду той смердячий пес Степан Москалець на мою дочку, а на жону Василя зятя мого говорить. Власний він єсть тому нашому намисту шкодця, бо те намисто з кімнати в нас вкрадено, а щоб Явдокія таке з ним вчинила, тому тричі брехня. Це вїй із своєї запам'яталости та з гніву на нас говорить, щоб того злодійства позбутись.

Те саме, хоч і не таким запальним тоном, як мати, ствердила й Вуцька.

Але Степан розлютувавшись перебив її:

— Собако нечистая, сама ж мене підвела еси на те, що я таївся. Муж твій Василь, правда, про те не відає, бо на той час і дома не був. А я з тобою мав сполковання перший раз, як жупан до вас приніс, а вдруге поповнив з тобою, враже, нечистий гріх, коли вже завела еси мене до своєї господи, тоді ж я й намисто з твоєї шиї зняв. Нехай за тобою, поганко, matka твоя присягне, если я не мав з тобою сполковання. А муж твой нічого не відає, бо по дорогах завше волочиться.

⁶⁷ Тобто поховані живцем на перехресті. Цікава вказівка на стародавню кару за перелюбство.

— А що ж, я присягну, коли уряд звелить — не так уже завзято заявила Петрашиха.

Через те, що Литовський Статут дозволяв приймати і такий доказ, коли не було певніших, то судді об'явили Петрашисі, що вона може, якщо бажає, «сумненням своїм за дочку поправити».

Але та, як видко, зніяковіла й заявила:

— Я маю присягнути в тім, що сама не відаю, чи чинила що моя дочка. Нехай ліпше зять мій присягає за жону.

Але Василь зам'явся ще більше і сказав; — А що, панове, чуючи одноголосну річ Москалеву, не могу і я присягнути за жону свою, бо ніхто нічийого поступку не відаєт, а злваша я мало й дома буваю, нехай вона псу жона, а не мені, я тепер її цураюсь — і з цими словами він у гніві вибіг з ратуші. Слідом за ним помчала й Петрашиха. Гучний регіт розлігся по всій ратуші. Сміялися судді, сміялися свідки, сміялися й всі присутні. Навіть Степан Москаль злісно посміхався.

За кілька хвилин Шабалда, якого, очевидно, заспокоїла теща, повернувся до ратуші й заявив, що він хоче присягнути за жінку, але тепер судді вже відмовили йому, бо він, мовляв, «з ратуші побіг з права, а друге — що мужові неприлично в такій справі присягнути».

Суд вирішив покласти цій скандальній «справі належитий кінець» і об'явив декрета: «Аби за тоє намисто і правніє наклади було нагороджено Василеві Шабалді осьм коп грошей з Москалцевої худоби, которий чи тоє намисто укравши, чи теж через сполечность з Петрашковою гріха мів у себе і не вернув».

Власне кажучи, суд ухилився розв'язувати справу по суті, вважаючи її чи за неважливу, чи нез'ясовану, але на цьому не був кінець. Суд перейшов далі до розгляду другої справи, героєм якої був той таки Степан Москалець.

З юрби, що уважно й пильно стежила за судом, вийшла немолода, непоказна, вбого одягнена жінка. Це була Вівдя Дудківна, удовиця з Кишінки. Несміливо підійшла вона до столу, і, вклонившись суддям, почала викладати свою скаргу:

— Панове судді, нехай я не відаю, чи правду або ні, говорить той Москаль на Петрашківну, а надо мною, певно, мовлю, шидерства (глум) чинив. А то таким способом.

Мешкала я у Кишінці, у Грицька Бутка в сусідах⁶⁸ з мужом іще Гордієм, єсть тому років з п'ять. Єдного ж часу Степан Москаль,

⁶⁸ Сусіди або під сусідки – це спролетаризовані козаки й піддані, що не мали

прийшовши до мене, сказав так: «Вівде, ходи до нас, нащось тебе моя Килияна зовет». Я, розуміючи, що тому була правда, пішла з ним до їх двору і скоро увійшла у двір, він, Степан, не відаю для чого, у стайню мене повів і там, не говорячи мені нічого, став усилювати до гріху спросного.

Хоч я і одмовлялася не чинити того, мовячи, що в нього своя господиня, а в мене муж єсть, однак, він мене на те зневолив. Нарікала ж я на нього, плачучи, що мене сироту на теє підвів, а Степан мені й каже: «Однак, твій муж винен мені за сіно, то менше ж йому буде одробляти, а я могу за те на вас оглянутись».

Я од його з стайні пішла і була й в хаті їх, і як прийшла від їх додому, гірко плакала перед мужем моїм, нарікаючи на нього ж, Степана, і на мужа свого, нащо він мене з ним до двору їх пустив.

Тоді муж мій сказав мені: «Не журися, небого, однак уже у мене мало сили; що ж маєш чинити».

Було ж тоє, панове, межи нами посеред дня зимою, а хоча й на той час і людей много плуталося мимо двір їх, тілко ж для страху не чинилам гвалту і крім мужа білш нікому не оповідала. І од того ж разу не мала я з ним, Степаном, сполковання.

А коли вже муж мій помер, мешкалам удовою два роки, а на третій прошлій осені, перед Покровою, як около города нашого двори скидано⁶⁹, тоді й Степан Москаль, свій двір із-за міста перенісши, в самом городі побудував, до якого двору позвав мене стайні мазати і поступив мені три вози дров привезти за мою працю. Мазала ж я весь день, аж до засвічення свічки і за свічкою вже домазувала. Тут Степан, прийшовши до мене у стайню, почав мене усиловне валяти і приводити до гріха. Я йому говорила: «Степане, змилуйся, тепер мене не займай, бо відаєш, що тепер я застаю вдовою і в глину вся вмазалася та й Килияна дома знайдуться».

А Степан, не даючи мені говорити, зневолив до гріху. Од того разу я і на сюю дитину зайшла. А коли тепер для тої дитини, якій уже час приходить і родитися, просилам у нього без суду, щоб дав щонебудь, він не схотів дати і ще й з погрозами мене одправив. Через те, панове, прошу з його, Степана, справедливости, бо він в Кишинці не тільки зо мною

власних ґрунтів, а іноді навіть і власної хати, і жили здебільша з наймів, іноді допомагаючи хазяїнові того двору, де вони перебували.

⁶⁹ У середині 1692 року до полтавського полку підступав з татарами Петрик Іванченко, конкурент Мазепи. Отже, уряд полковий, боячись, що він підійде під Полтаву, наказав поруйнувати двори поза містом.

мешкав в прелюбодіянії, але і з тою Литовкою, що його мед продавала, чужоложив».

Судді запитали підсудного:

— Чи була б тому істина, щоб він з тою Гордійкою, або з Литовкою спросне мешкав.

Схвильованим голосом відповів на це запитання Москаль:

— А що ж, панове, я в ваших руках застаю: вільно вам, як хочете, мене скарати. Тому єсть істина, що я по кількокротне з тою Литовкою чинив злюю сполечность та і з другою, Петрашківною Вуцькою; а щоб я мав на сюю плюгавую Дудківну і помислити, не тільки, що чинити з нею, або усилствовати, бог мя на душі нехай скараєть. Тільки мого од такої напрасниці виводу.

Тут раптом, несподівано виступила жінка Степанова Килияна з синами. Дуже хвилюючись, плачучи вона сказала:

— Не йміте йому віри, панове, бо він єсть власний розпутник од давних часів, і пристав він до мене розпусно, і жадної учтивости в малженству святому не заховуючи, мешкав. Уже коли він сам на себе признав, що з Петрашківною і з Литовкою злюю сполечність мів, то певне, що й з Дудківною і з іншими вшетечними (розпусними) жонами спросность богомерзькую чинив. Коли вже бог мене визволить од такого збрудня!

Вельми раділам я, коли муж мій, за свої злиї і недобрії учинки, найдуючись (перебуваючи) у в'язенні, просив панів сотників всіх о причину (про клопотання) до пана полковника і дав богові обіт у монастир пойти, коли його учинять свободним. Отже, злий і незбожний чоловік і бога обманув, не ставши ченцем, певне для вшетеченства.

Тепер, милостивії панове, і я, і сини мої, слізне просимо, аби од такого збрудня зосталам свободна, бо всі його злиї діла од давка відаючи, не оголошала. А поневаж мене, при моїй старості, до вічної ганьби і неслави привів, та й худоби мене позбавив, не хочачи йому далій того терпіти, прошу аби він, яко не заховуючий приказання божого, не був мені од цього часу в малженстві учасником і мужем моїм, бо не мужем моїм він був, але тираном. Прошу вас, панове, над собою змилування.

Важке, жахливе вражіння справила ця палка промова жінки проти чоловіка, сказана на суді в ту хвилину, коли справа йшла, може, про його життя.

Не відчувала Килияна ані жалю, ані милосердя до свого чоловіка, її певне глибоко вразила яскрава картина всіляких лихих учинків її чоловіка, що розгорнулася на суді. Та ще, мабуть, більше обурювали її ті матеріяльні

жертви, отії всі хабарі, штрафи, що ними доводилося рятувати чоловіка з напасти, та до того ж ще з майна, яке, здається, належало їй самій, а не чоловікові. Ось і зараз присудили заплатити 8 кіп Шабалді, можуть присудити віднагороду й Дудківні, а там може з'являться ще й десятки інших жінок з такими ж претенсіями.

Як «справжня» господиня, хіба ж вона могла дозволити, щоб через чоловіка та гинуло майно. Дітям не потрібен такий батько, а їй і давно він не потрібний, як чоловік. Але, як од нього визволитися? Килияна може й не думала про кару на горло для свого чоловіка: викрутився ж він ще недавно з більшого, як їй здавалося, лиха, і тепер вона певна, теж мабуть, була, що справа кінчиться великим штрафом на полковника та суддів, як звичайно кінчалися такі справи.

А от, якби суд ще інакше покарав би Степана — розлучив би його з нею. Як ми знаємо, за тих часів, світські суди, а саме полкові мали право розв'язувати шлюб у справах таких, як ця, якщо невинний чоловік чи жінка прохали про це. Саме про такий декрет і прохала слізно Килияна.

Але сталося інакше, її запальна промова, її обурення, докази розпусти Степанової — все це велике вражіння справило на суд. І суд визнав за доведені такі «слушніє доводи» провин Степана Москаля: а) він сам на себе «супліковал, чинячися явним чужоложником»; б) «Вівді Гордійці дитину прижив і хоча і крився того, одводячись, будто не чинив з нею гріха, еднак суд йому не пойняв віри»; в) «обіт давши господу богу піти в монастир, а не пойшов»; г) «самая жона його одступует і не хочет за мужа міти».

Судді, порадившись, застосували до цієї справи артикул з книги «Порядок» (4 часть, арк. 128), де сказано: «Чужоложник міст биті стятій», тобто покараний на горло мечем. Отже, судді ухвалили декрета: «Той же карности і Степан Москаль зостав подлеглим».

Претенсію Вівді Дудківни (вона ж Гордійка), не задовольнили, а її саму наказали «дати до в'язення, нім (доки) дитя зродить», з тим звичайно, щоби потім покарати її за перелюбство. Щождо Вуцьки Шабалдихи, то не зроблено такої постанови, очевидячки тому, що суд не визнав за доведене її перелюбство з Степаном.

ХІХ. ГРІШНИЙ ІГУМЕН

Загальновідома річ, що монастирі, як скрізь так і на Україні, завжди були за притулок всілякої розпусти. Отже, й за тих далеких часів

не одного разу натрапляємо на звістки, що малюють надзвичайно яскраво розпусне життя чернече. Іноді бачимо й чуємо імена й прізвища високих урядовців монастирських, спійманих на всіляких злочинах, на пияцтві, розбишацтві, згвалтуваннях тощо.

У лютому 1690 року до Борзенської ратуші з'явився стадник Максаківського монастиря Іван Шкута і «об'явил річ такую, іж (якоби) превелебний отець Феодосій Гугуревич, ігумен мененого монастиря, препомнівши боязнь божую, Мотрю дівку, в дворці (хуторі) монастирським в той час мешкаючую, смів панянства позбавити».

За звичайним судовим порядком, ратушний уряд повинен був вимагати від обвинувача, щоб, він подав докази, і загалом повинен був зробити попереднє слідство, але в даному разі справа йшла про високу особу ігумена монастирського, і ратушний уряд вирішив, що краще йому не сплутуватися з такою справою, краще од гріха подалі бути. Отже, ратушний уряд і заявив, що «такові на таких особ жалоби протестації до уряду і суду нашого не належат», а обвинувачеві дав таку відповідь: «Кому кривда діється, той сам може права шукати».

— Нехай і так буде — подумав Шкута і рушив додому повідомити Мотрю про таку заяву.

Доки прибуде на суд сама потерпіла, познайомимось хоч трохи, хто був Гугуревич:

Вихованець Київської колегії і потім, як здається, викладач у ній за часів ректорства Лазаря Барановича⁷⁰. Після того, як його патрон і колишній учитель став замість ректора єпископом у Чернігові, Гугуревич опинився теж у Чернігові, де спершу мав незначну посаду, «духовного отця рукоположенців архиєпископа Черніговського», тобто він мав бути за духовника і керівника для осіб, що готувалися до попівства. 1681 року Гугуревич, будши вже Батурицьким ігуменом, їздив до Москви клопотатися про продаж там різних книг, друкованих у чернігівській друкарні Лазаря Барановича. Тут були твори самого Барановича і різні богослужбні книги, у виданні яких, у складанні до них модних за тих часів «дедикацій» та «конклюдій», певна річ, брав участь і сам Гугуревич. Після 5 років керування Батурицьким монастирем Гугуревич переходить до Києва, де стає за ігумена Михайлівського монастиря, а через рік його обирають на ігумена Києво-Братського монастиря і разом з тим на ректора колегіюму. Це були дуже високі на той час посади.

⁷⁰ Пізніше Чернігівський архиєпископ, видатний політичний діяч, що був у великій силі, бо ж на його дуже покладався московський уряд.

Певна річ, йому дуже допомагала прихильність всемогутнього тоді чернігівського архієпископа, але навіть ця прихильність не врятувала його від занепаду.

Як видно з усього, Гугуревич — цей вчений чернець — був людина, що ні перед чим не спинялася, аби задовольнити своє бажання. Ще коли він був в Батурині, то безправно відібрав силою в козака Гриба його сіножать і лісок з бортними деревами, а коли Гриб надумав був обстоювати своє майно, то ігумен з юрбою служків своїх з'явився на місце сутички, забив неслухняного козака на смерть, а тіло його наказав узяти до монастиря і там поховати. Навряд чи Лазар Баранович, місцевий архієпископ, міг не знати про цей ганебний вчинок. Але, як ми бачимо, ніякої кари Гугуревичеві не було і він навіть ото став за ректора Братського монастиря.

Тут Гугуревич, очевидячки, теж виявив свою лиху натуру, і невідомо за які вчинки його після двох років ректорування перевели на ігумена невеличкого Максаківського монастиря Чернігівської єпархії. Та й то, мабуть, і це місце йому дали тільки через протекцію Барановича.

Так гостро змінилася кар'єра Гугуревича. Опинившись в Максаківському монастиреві, Гугуревич уже не стримував себе аж ніяк. Він пробув тут за ігумена тільки трохи більше одного року, але за цей короткий час встиг накоїти стільки злочинів, що іншому злочинцеві стало б на багато років.

Він зараз же встиг прижити з селянською дівчиною дитину, видав її проти волі заміж за монастирського слугу і все таки тримав її при собі, як наложницю. Гугуревич не вважав аж ніяк на устави церковні, допивався щодня до безкраю, а весь монастир тримав так, що ніхто не смів подумати протестувати проти його злочинів. За найдрібнішу провину карав він монастирських слуг і ченців лютими карами. «Утоплю, замордую» — такі були його звичайні погрози всякому, що не хотів вволити його примхи. І всі покірно слухалися, бо знали, що ігумен не тільки погрожує, а й справді може зробити що схоче. Один тільки чернець Гаврило, коли-не коли насмілювався виступати проти ігумена, але за це ігумен нещадно катував його й нарешті замордував на смерть.

Коли чутка про цей злочин долетіла до архієпископа Барановича, він наказав послати до Максаківського монастиря слідчу комісію. Озвірілий ігумен зачувши про це, в запалі наказав полагодити монастирську кріпосну зброю, поставив на вежах варту й почав готуватися до збройної відсічі, але швидко зрозумів, що нічого вдіяти не зможе і тоді вже почав просити архієпископа про помилування.

Тільки ця катастрофа, що спіткала Гугуревича, розв'язала язика всім, хто зазнав від нього шкоди, і безвісний монастирський стадник Іван Шкута насмілювався тепер прибути до суду й викривати ганебний злочин учора ще страшного для всіх ігумена.

На другий день сюди ж до суду прийшла сама Мотря і так розповіла про свою кривду:

— Отець ігумен поневоле мене збавив панянства, а тоє так сталося: поти до мене челядь свою Івана Куделю, хлопця свого упокойового (кімнатного слугу) Іванця і другого Івана великого, явне вдень отець ігумен посилав, якоби для якогось діла мене потрібуючи, поки аж запровадили мене.

Там же зараз, напавши, гвалтовним способом, учинив зо мною сполковання і не одпустив мене скоро, а овшем (навпаки) держав мене при собі таємне в келії для вшетечного гріха і обіщав мені так за вбавлення панянства, як за повольность (слухняність) велце ласкавую нагороду. Єдним словом, мешкав отець ігумен зо мною, мажучи мене й себе гріхом тілесним, місяців кілька.

Под час битності ясне в богу преосвященного його милости архипастира нашого Лазаря Барановича у Максакові на празник Преображення господня отець ігумен послав по мене челядника свого, которий, убравши мене по панській науці (тобто з наказу отця ігумена) у челядній сукмани і у боти жовті, замісто падолка (хлопця служника) до келії ігуменської запровадив; та так отець ігумен, зараз учинивши зо мною сполковання, тримав мене дней кілька при собі, аж поки його милость отець архипастир з монастиря поїхав!⁷¹.

По його зась од'їзді, кілька дней згодивши, знову взяв мене до намету монастирського і учинив зо мною гріх тілесний по своїй волі. А щоб я була повольна йому, такий страх прикладав мені на очі отець - ігумен: «Я тебе, мовит, через тую ж челядь мою секретную утоплю або заб'ю, коли ти похоті моєї не будеш чинити». А так мусила йому подлігати. Потім, коли отець ігумен постеріг, що я вшетечное от него понесла бремя, у силовне за винника монастирського заміж мене віддав; єднак бідний муж мій ніколи зо мною не мів малженської волі, бо і по шлюбі частокрот, як хотів, через тих же зводників, слуг своїх отець ігумен до покою свого брав мене і беззаконно мною ся паствив.

⁷¹ Як бачимо, присутність Лазаря Барановича не дуже заважала ігуменові в його справах.

Ледво по так усиловному, а праві мало не щоденному сполкованні, подобно (певне) побоявшись карання божого і строгого, а посполитого на таких блудників ферованого права (встановленого законом), виправив мене до села Холмів, до моїх кривих, відкіль я, прибувши в Борзну, а хочачи страчення панянства свого од отця ігумена одержати нагороду, прошу у ваших милостей справедливости».

Сотенний уряд записав до своїх книг цю заяву і про все повідомив вищу судову інстанцію Ніженський полковий суд.

Заяву Мотрі випадково ствердив один із свідків того почину, що в ньому вона винувала Гугуревича. А свідок цей був ніхто інший, як той Іван Куделя, що, за його власними словами, та й за словами Мотрі, був один із довірених слуг, «секретної челяди» ігумена... Став він за свідка в Мотриній справі цілком випадково. Того ж лютого 1690 року з розпорядження Барановича, до Максаківського монастиря мала прибути спеціальна слідча комісія розглянути справу про замордування ченця Гаврила. Як ми вже казали, Гугуревич думав був навіть чинити збройний опір, та потім одумався і послав двох вірних своїх слуг до Батуринського монастиря по ігумена Дмитра Тупталовича, запрохуючи його (пізніше з цього ігумена зробили святого, відомого під іменем Дмитра Ростовського) до себе на пораду, сподіваючись, що цей впливовий ігумен оборонить його перед слідчою комісією за всі злочини.

Серед посланців був і Іван Куделя, але з ним трапилося нещастя: вертаючись із Батуринського монастиря, по дорозі заїхав він у шинок, напився й опинився в селі Холмах у хаті одного селянина. Звідси його взято й привезено до Борзни, де 16 лютого він розказав у ратуші про те, «про що так прудко їздив по розказанню ігумена свого». Так само розказав він і історію Мотрі, у всьому ствердивши її оповідання. Він подав докладні відомості, «якого часу і яким фортеlem отець-ігумен на вшетечний вчинок Мотрю дівку до себе через Івана хлопця і Івана великого, упокойових своїх, а впрод через рикуню (коровницю) бабу в той час звів її і позбавив панянства». А свою участь у цій справі Куделя так виправдував: «Хоч знав, мовит, о шпетном (ганебнім ділі), нікому не смів повідомити того явного учинку його злого».

Відомі були йому ще й інші «учинки і поступки зловяние» отця Гугуревича: «безпечне, мовит, ігумен кури печеніє з маслом і голуби смаженії уживає, а тоє йому ко уживанню Савка, челядник упокойовий, хоч купуючи готує, Хоч усі монастирські знають про тоє, да нельзя говорити, бо дався кожному знати. Як отця Гавріла у перший раз через приказ ігуменський той Савка нещадно бив, то отець ігумен того часу чи

боячись кого, чи що, мушкетів, оружје манастирське, слюсарям на поготовность певную приказав охонжувати (устаткувати) сторожу щоденно і ночью міти».

Слідство викрило величезні злочини Максаківського ігумена, що за них би кожного звичайного козака чи селянина покарали б на смерть. Але ігумена Гугуревича тільки скинено з ігуменства і як простого ченця переведено до Батуринського монастиря. Тут незабаром і помер він. А ігумен Дмитро Туптало, в своєму «Діяріуші» відзначив так: «Декабря 25-го (1690 года) преставился в монастирі нашим ієромонах Феодосій Гугуревич, бивший ігумен в різних монастирях (перелічено ці монастирі), а в бідах і скорбях, послі максаковського ігуменства страдал также цілий год».

Дмитро Туптало не згадав про причини цих «страждань» свого собрата і тільки недавно опубліковані уривки з старої актовї книги Борзенської ратуші розповіли нам про ці причини і до того так одверто, як може говорити тільки судовий акт⁷².

XX. ЛИЧКУВАННЯ ПЕРЕЛЮБНИКІВ

Серед справ, що їх доводилося розглядати козацьким судам, великий відсоток припадав на всілякі справи про перелюбство. Не можна сказати, щоб присуди в цих справах були легкі. Найсуворіше каралося чужоложство, тобто зв'язок між одруженими людьми: чоловіка за це присуджували до смертної кари, а жінку — до кари на тілі біля ганебного стовпа на ринку та до скасування шлюбу, якщо за неї не заступався її чоловік.

Просте перелюбство, тобто зв'язок між неодруженими людьми також іноді карався смертю, але частіше — карою на тілі, вигнанням із міста, ганебним стовпом. Ще в кінці XVII віку в Гетьманщині жива була пам'ять про надзвичайно сувору кару за чужоложство, що її, очевидно, практиковано за давніших часів, а саме — про закопування винних у землю живцем.

В одному процесі 1693 року є згадка про те, як мати застерігала коханця своєї заміжньої дочки, щоб він нікому не пробалакався, «бо як

⁷² Див. А. М. Лазаревський: „Описанис старой Малороооии“, т. 2, СТ. 153—156

дізнається про це старшина, то, певно, через те, що в тебе своя жона, а в дочки моєї муж єсть, будете обоє на розтані (тобто на перехресті) укопані». У цих словах бачимо не тільки пам'ять про минуле, але й певність, що цей стародавній звичай ще й тепер можуть застосувати.

Треба, правда, додати, що, як показує практика судів у Гетьманщині, багатшим людям не дуже страшні були ті злочини, за які навіть смертна кара погрожувала. Вони часто могли, давши відповідного штрафа, відкупитися та уникнути кари.

У боротьбі проти перелюбства велику вагу мав громадський контроль, а коли зважити на те, що церква весь час намагалася прищепити погляд на вільне кохання, як на гріх страшний смертельний, то зрозуміло буде, що всякий, хто тільки знав про чиїсь вчинки проти моралі, мав право прийти до суду й одверто виступити з обвинуваченням. Але він повинен був пам'ятати про одне, що своє обвинувачення треба незаперечно довести, інакше його визнають за «потварцю», наклепника, і він зазнає тяжкої кари. Треба було подати певні докази, і ось звичай дозволяв обвинувачеві підстерегти тих, на кого в нього є підозра, і, закликавши свідків (а ще краще — попередивши місцевий уряд), «застати на злому учинку» і при цьому обрізати обом поли білизни або одежі. Спійманих негайно приводили до уряду й брали під арешт, а відрізані шматки одежі були для суду «лицем», що вважалося за незаперечний доказ провини в таких справах.

Хто порушував обвинувачення, не мавши такого доказу, той, коли обвинувачувані не признавалися, завжди програвав справу; навпаки,— кому обрізали поли, ті вже нічим не могли «одвестись» од обвинувачення, бо в крайньому разі, обвинувач, разом із свідками, які були «при за статті», могли присягою довести справедливість обвинувачення і цим остаточно «покопати» винних. Та до присяги справа рідко доходила.

Ані в Литовському Статуті, ані в Магдебурзькому Праві нема й згадки про такий спосіб личкувати осіб, спійманих на перелюбстві. Це, безперечно, стародавній місцевий звичай, що з них далеко не всі санкціонував Статут. Правда, Литовський Статут трактує про важливість «лиця» тільки в справах про крадіжку та розбій, але в практиці звичаєвого права його застосували майже в усіх карних справах. Наприклад, убивцю прив'язували до трупа забитого і зоставляли так до суду; це мало значення «лиця». Безпосередній зв'язок із «лицем» мало й «личкування». Про нього нема й згадки в Статуті, а тим часом ми натрапляємо на нього саме в практиці статutowих судів на Правобережній Україні.

Якщо власник відшукував своїх свійських тварин, чи покрадених, чи тих, що сами втекли, а той, у кого їх знайдено, не хотів їх видавати без суду, то в такому разі запрохували возного і в присутності свідків личкували тварин, тобто надрізували вуха коням або лапки птицям, і це «личко» (одрізані частини) брав на переховування возний, доки справи остаточно не розв'яжуть, щоб, очевидна річ, не можна було підмінити тварини⁷³.

Личкували і злочинців, тобто одрізували їм одно або обидва вуха, але це вже була по суті ганебна кара.

Звичай одрізувати поли з осіб, захоплених на перелюбстві, одночасно мав у собі ознаки «лиця», тобто доказу злочину і личкування, тобто значкування, щоб не дати злочинцеві на суді свій злочин скидати на іншу людину⁷⁴, і, нарешті, мав ознаки ганебної карі.

Цей звичай обрізувати поли, маючи значення ганебної карі, пережив століття й дожив майже до наших днів. Ще років 50 тому по далеких закутках України, нерідко, виводили по селу в ганебній процесії осіб, захоплених на перелюбстві, попереду обрізавши їм сорочку спереду.

Навесні 1694 року в селі Івончицях, поблизу Полтави, поширилася чутка, що до місцевої козачки-вдови Педори Пилипихи щовечора ходить козак Василь Кибаленко. Дійшла ця чутка і до івончинецького отамана Руденка. Ото одного вечора зайшов він до місцевих жителів Юрка Коломийченка та Федора Уласенка й говорить їм:

— Підіть і піймайте Пилипиху з Кибаленком, бо тепер, як люди повідають, певне застанете обох на сквернім учинку. Я вам і третього осавульця до того придам.

Пішли вони втрьох до Пилипихи, глянули в хату,— нікого нема. Підійшли потім до комори — чути, хтось там усередині шепочеться.

— Так і єсть, — вирішили сусіди.— Це ж Педора з Василем. Ану, Юрку, світи, ліхтар та будемо висаджувати двері.

Підійшли з ліхтарем і що ж?— Двері замкнені зокола всячим замком. Моторошно стало на хвилину й осавульцеві, і його товаришам. Як же так? У коморі наче єсть хто, а на дверях висить замок. Чи це не мана яка? Може це так почулося тільки? Хотіла була вже вся компанія

⁷³ Актова книга Луцького гродського суду. 1573 рік, № 2047, арк. 378.

⁷⁴ Дуже можливо, що захоплених перелюбників і на суд приводили а одрізаними полами, але вказівок про це в актах нема.

йти з двору Педорчиного, але Педора сама себе виказала. Пізнавши з розмов, хто прийшов, та догадавшись, чого вони прийшли, вона почала лаяти їх:

— Або я яка нецнота, що б до дому мого ходити, мене перестерігати.

Тепер посланці вже зрозуміли все: їм пощастило,—хтось іще перед ними замкнув Педору в коморі.

— Ану, Юрку, біжи за сокирою та будемо вистановляти двері. Бачачи, що нема чого далі чинити опір, що від нього тільки двері постраждають та й годі, Пилипиха почала вже просити:

— Люди добрі! Не псуйте дверей, а візьміть у хаті за мисником ключ.

Дістали ключа і ввійшли в комору. Там була не тільки господиня, а й Василь Кибаленко. їм обом зараз же обрізали поли одержі.

— Люди добрі, змилуйтесь. Натє вам півчварта золотого, тільки не ведіть нас до старшини.

Ті пообіцяли відпустити з миром хазяйку й гостя і нікому не говорити про пригоду, але, одержавши гроші, зараз же одвели обох до сільського ратушу. А на другий день і Пилипиха, і Кибаленко опинилися в Полтаві перед полковим судом.

Судді допитали свідків «поєдинцем» (кожного окремо), як саме спіймали вони підсудних. Ті розказали цілком одностайно про обставини справи і при цьому презентували судові «лице», тобто обрізані поли. Запитали далі підсудних:

— Для чого би так, на пана бога і на карність посполитую не вважаючи, допустилися злого порубства (перелюбства)?

Педора Пилипиха відповіла:

— А що ж, панове, гріх мене спіткав. Хотілам оного Василя за мужа поняти і для того йому припустилася на гріх, за котрим власне з тиждень жила. Вільно вам, панове, що хотіти з нами чинити, проступилисьмо богу і карности годні єсьмо.

Ото, як бачимо, бажання вийти заміж привело Пилипиху до суду. Василь Кибаленко нічого не сказав на своє виправдання. Що було йому говорити? Сказати, що він теж збирався одружитися з Пилипихою, це значило, що він повинен буде неодмінно виконати цю обіцянку.

Суд ухвалив декрета: «Запобігаючи аби вперед Кибаленко і Пилипиха були од злого повстягнені (стримані) і до спростностей злих не удавались, наказуєм оних значною публікою, тобто стовповим в'язанням обох скарати, при заплаченню вини належитої панської і в'язової».

Так потерпіла легковажна вдова, повіривши обіцянкам.

XXI. ЗГАНЬБЛЕНА ВДОВА

Обрізати комусь поли—це було на віки вічні вкрити його ганьбою, неславою. Удаватися до цього способу дозволялося тільки проти явних перелюбників, що їхню провину неодмінно треба було довести на суді. Але траплялися й не раз випадки, що молоді парубки з простого зухвальства, іноді напідпитку, завдавали такої ганьби і невинним у перелюбстві людям. Це так само, як було в старому селі, коли парубок, розсердившись на якусь дівчину, дьогтем обмазував ворота її двору, намагаючись зганьбити її. Так було й з обрізуванням піл.

1689 року в сотенному місті Кобеляці, під час ярмарку, одна вдова, Марія Климиха, так багато пиячила, день і ніч тягаючись по шинках, що коли вранці син її пішов шукати, де пропала мати, то знайшов її десь за містом, неприємну й з одрізаними полами. Очунявши, вона ледве могла пригадати, що напередодні, вночі, якісь молодики взяли довести її п'яну додому. Ото, мабуть, вони так жорстоко і поглузували з неї. Син, довідавшись, хто були ці молодики, і заявивши про це місцевому урядові, повіз матір до Полтави і примусив її подати скаргу полковому судові.

На розгляді справи Марія Климиха так розповіла про пригоду, що спіткала її:

— Панове, в теперішнім року, на день святої Параски (14 жовтня) о ярмарку кобеляцькім, смерком, підпилася будучи, ішла я к дому моему, аж тут зустрілися зо мною Грицько Бурмістренко з Сироватченком і з іншим товариством. Я, повіривши їм, яко знайомим, пішла з ними. Вони ж узяли мене, повели за місто, за підварки к Біликам, і, затуливши рот, що хотіли справовали вшечечний смертельний гріх і симряг на мені дві підрізали і кинули замертву. Було ж їх там много, але я тільки отих речених двох пам'ятаю.

Тут із юрби обвинувачуваних молодиків виступив Степан Сироватченко і так сказав:

— Чому ж то, Климихо, обмільне говориш. Аже ж ти, барзо пізно п'ючи, за містом молодиків цілувала. Молодики ж на вулиці zostали, а ти мене сама в яр повела. Тоді я, варуй (борони) боже, жадного гріху не строячи,— бодай мене живого черви з'їли і нехай я гіршої напасти не уйду— і крові тобі не розливав, нехай мене бог на душі й на тілі уб'є. А тільки то моя нестатечність, що я тобі своєволне симряг дві

підрізав, видячи твою нестатечність, що під час ярмарковий уночі по корчмах волочишся і молодиків цілуєш. І тоє учинив тобі без поповнення вшетечного гріха, та молодики, на которих ти безчестя наволоікаєш, як ото на Грицька Бурмістренка і на інших, вони зо мною не були: я сам обрізав тобі поли обох симряг, моя в тім вина, а не чия інша.

Суд цілком повірив цьому признанню і, усунувши цілком обвинувачення в згвалтуванні, визнав Сироватченка винним, що вік „важився" своєволне поступити, врізуючи поли „ночним способом". За це суд наказав Сироватченкові „погодити Климиху, нав'язки їй давши 8 коп", та, крім того, вернути їй „равні наклади" і заплатити судовий штраф на користь полковника.

Як бачимо, судді поставилися цілком формально до справи — їх не цікавило, що Климиха весь час стояла на порозі перелюбства, їх більше цікавила та худоба й гроші, що були в Сироватченка і яких, певне, не було в удови Климихи.

XXII. ДЯК-ЛОВЕЛАС

Життя і чернецтва, і білого духівництва за всіх часів по всіх країнах часто-густо давало яскраві приклади цілковитої розбещености, страшного пияцтва, всілякої розпусти. Перед нами допіру пройшла постать ігумена Гугуревича, убивці, гвалтівника, п'яниці, і таких ігуменів і протопопів було чимало. Та багатьом із них щастило через свій вплив уникати навіть малої кари. Духівництво завжди енергійно боронило своїх собратів, а світський суд у руках старшини був такий суд, від якого духовна особа завжди мала собі потурання. Трохи гірша була справа в найнижчих верств духівництва, у так званих дяків, що не володіли ані ґрунтами, ані пасіками, ані лісами. У старовинних українських комедіях саме ці дяки дуже часто виступають як герої всіляких любовних, іноді дуже брудних пригод. І це часто траплялося і в житті. Тогочасний дяк, особливо молодий, цілком залежав від парафіян, жив одним життям із ними і навіть гірше за заможних із них. Не знаючи якогось іншого ремества, крім служби по церквах та вчителювання, не прив'язаний до якогось господарства, завжди напівголодний, тогочасний мандрований дяк не раз мусів із одного села швиденько тікати до другого, шукаючи собі кращого місця, кращого шматка хліба або рятуючи себе від кари за якийсь лихий вчинок. Мандруючи і блукаючи все життя, часто-густо такий дяк не міг завести собі свою сім'ю, і через це ми й бачимо, що серед тодішнього дяківства чимало бувало таких, що весь час грішили

проти тих заповідей, що їх урочисто проголошувалося по церквах. Дяк-п'яниця, дяк веселий, пустотливий джигун—це характеристичні постаті старої Гетьманщини. Такий був і дяк решетилівської Михайлівської церкви Семен Попович, що про нього 1698 року пролунала чутка, що він «злігся» з Вовковою невісткою, Педорою Іванихою, і щовечора до неї ходить. Звичайно, це повинно було цікавити або її чоловіка Івана, або, принаймні, її свекра Вовка. Проте ті чомусь мало дбали про це і знайшлися цілком сторонні оборонці моральности, решетилівські обивателі Олекса і Федір Ішенки, Грицько Чутченко й Гаврило Лещенко. Вони, «відаючи о незбожном поступку Педори Іваних из дяком, засідалися на них», тобто влаштували засідку. Коли одного чудового травневого вечора Семен Попович, одягнувши новенького жупана та взявши з собою пляшку з горілкою, прокрався городами до своєї чудової Педори, підглядачі несподівано з'явилися перед коханцями, саме в найневигідніший момент. Дяк легко, мов гірська коза, стрибнув був на горище і хотів тікати, але його стягли звідти, обрізали йому і Педорі поли та, крім того, взяли знятий дяком та дбайливо повішений на кілочку жупан, а, також і пляшку з горілкою. Урізати полу одежі чи білизни—це був, як відомо, звичайний спосіб ганебного значкування перелюбників, захоплених на місці злочину. Але звичай і судова практика говорили, щоб «лице», тобто одрізані поли, були негайно «презентовані» місцевому урядові або, принаймні, пред'явлені «околичним» людям, звичайно, разом із заявою про всю справу. Тим часом вищевказані «інстигатори» (обвинувачі) три дні тримали в себе «лице» і нікому ні про що не об'являли. Певне торгувалися про викуп, а тим часом, дяк утік із міста. Почалися всілякі чутки і про цю подію, і незабаром Педора Іваниха була заарештована, і її виряджено до Полтави до полкового суду. Туди викликали й обвинувачів.

На допиті Педора всіляко «вимірялася в том биті невинною» і свідчила так:

— Сиділа я напідпитку в чернецькiм дворі⁷⁵, де й дяк там же сидів, і запитав мене: «Чи дома твій Іван?» Я одказала: «Нема».— З ким же ти, мовит, ночуватимеш?..» А я йому: «Хто до мене наніч прийде, той і переночує». Я ж, підпилая, спала в хаті з дівкою Христею і не чула, чи дяк був у дому в мене, чи ні, як вони, інстигатори, напавши на нас, мене

⁷⁵ У той час полтавський Хрестовоздвиженський монастир володів у Решетилівці багатьма грунтами і вгоддями, і там був монастирський шинок, що давав монастиреві добрі прибутки.

взяли в сінях, а дяка, схопившогося на горище, піймали і поли нам обом без дання причини урізали.

Та даремні були всілякі виправдування . Раз було «лице», не могло бути й сумніву у провині. І тому суд, «не ширячи справи», постановив декрета:

«Пізнавши Педорину явную вину, що вона, змазавши (зганьбивши) ложе мужа свого, з дяком чужоложила», належало б її покарати на горло, але, через те що «оний сполучник» (співучасник) її втік, а вдруге — зважаючи на її, Педорину, молодість, «розказав суд оную вибити добре на мосту».

Покарав суд і обвинувачів за те, що порушили вони законний порядок. Всіх їх присудив до грошового штрафу «за тоє, що піймавши тую пару, тамошньому урядові не оповідали і лице — жупан дяків і полу—дотоль в себе держали, поколь аж тая справа через інших людей до уряду прийшла».

Суд тогочасний усяку причину б вигадав, аби було тільки з кого штраф стягти.

XXIII. ЯВДОХА ПАЛАМАРКА

Така історія сталася і з дяком села Івончинець (поблизу Полтави) Романом Івашенком, що «злігся» з жінкою свого товариша по службі, івончинецького паламаря Яцька Даценка, Явдохою, жінкою дуже енергійною, що вміла затулити рота тим, хто насмілювався говорити про її амурні справи. Однак, долітали деякі чутки про її поведінку й до паламаря. Та хоч як він стежив, нічого не міг дізнатися, бо Явдоха добре вміла потаювати свої гріхи. Аж нарешті вдалося йому таки застукати її.

Влітку 1690 року вирушив він у поле на жнива, попередивши жінку, що пробуде там кілька день, доки не зберуть увесь хліб. Але, як настав вечір, Яцько, «покинувши на полі з женцями воли свої, прийшов криєма (крадучись) в домівку свою і застав у кімнаті Романа дяка з Явдохою на богомерзким учинку». Спершу паламар так розсердився, що замкнув їх обох у кімнаті і хотів кликати людей; але після довгої сварки, умовлянь та сліз Явдосі пощастило таки так закрутити голову своєму дурнуватуму чоловікові, що він не тільки випустив її та гостя з кімнати, але навіть мирно й тихо сів із ними вечеряти та пити запіканку, що невідомо звідки взялася в цьому домі.

Так би келейно цей епізод і закінчився, та, на біду, трапилося, що коли дяк опинився замкнений у кімнаті, то він, боячись опинитися в

руках ревнивого чоловіка, наважився хоч там що видратися з кімнати через невеличке віконце.

Щоб зручніше було лізти, він скинув із себе жупана й викинув на вулицю, але коли поліз сам, то так застряв у вузькому віконці, що Явдоха ледве витягла його за ноги назад у кімнату.

Коли вже сіли вечеряти, дяк хопився свого жупана і вийшов за ним на вулицю, та скільки не шукав, нічого не знайшов: жупан мов у воду впав. Ніколи було дякові зараз роздумувати довго. Вернувся він вечеряти без жупана.

А тим часом із жупаном сталося ось що: пізно ввечері повз паламареву хату проходила Гапка Ковалиха з своєю невісткою і почула галас. «За що ж це паламар посвар чинит із жінкою? Чи не за дяка?» зразу ж догадалася вона, і через хвилину обидві жінки були під вікном. Вони чули, як і за що паламар лаяв Явдоху, як та спершу теж відповідала лайками, а потім перейшла до умовлянь, до лагіднього тону, бачили, як дяк викинув у вікно жупана і потім сам намагався вилізти; а коли бурхливий епізод закінчився мирною вечерею, Гапка вирішила, що далі нічого цікавого не буде, взяла жупана й пішла додому.

На ранок вона вже була в сільського отамана Олексія Руденка і «презентувала» йому дячкового жупана, як «лице». Але отаман був кум паламарчин, через те не тільки не зважив на заяву Ковалишину, а ще й погрожував, що притягне її до відповідальності за крадіжку чужого жупана, якщо вона не поверне його зараз же дякові та почне далі ширити плітки.

Тоді Ковалиха пішла з жупаном до місцевого попа Климентія розповіла йому про все, випадковим свідком чого довелося їй бути. Багато потім довелося паламарці та її чоловікові благати попа повернути їм жупана й нікому не розголошувати про пригоду, а головне — не доносити старшині городовій полтавській.

Священик погодився виконати їхнє прохання, але на тій умові, щоб дяк зараз же шукав собі іншої парафії, а Явдоха паламарка відбула церковну епітимію та відсиділа певний час у куні⁷⁶.

Чи сяк, чи так, а довелося годитись на цю умову. Роман Івашенко перейшов на дяківське місце в Решетилівку, але метка Явдоха якось одкрутилася од куни.

⁷⁶ Куна — це залізна скобка з замком, прикріплена до стіни дзвіниці або церкви. В неї з присуду попів запирали винних, і вони там стояли, доки тривала церковна служба, під Час якої всі, що входили й виходили з церкви, бачили винного.

Трохи згодом заможна вдова Гапка Тищиха справляла обід по своєму чоловікові. На обід запрохала вона й духівництво, і отамана, і старосту, і чимало «зацного товариства». Гості пили, їли, а коли перепилися, «учинився не малий посвар». Паламарка за щось загризлася з Хвеською Дмитрихою. Це була люта баба, що не одну жінку могла перелятати. А паламарку Хвеська давно не могла терпіти за те, що та на бесідах намагалася вести перед, на почесному місці сидіти, наче вона й справді була чесна жінка.

Запалившись під час суперечки й лайки, Хвеська не могла втриматися й крикнула на паламарку при всій чесній компанії:

— Мовчи, нецнота, хіба забула, що на тебе коваль куну робив, як тебе злапано на куревстві з дяком?

Отаман і староста хотіли втихомирити оскаженілу бабу, але вона і весь уряд івончинецький „публікувала тим же злим ділом».

Паламарка скочила з свого місця і хотіла бити Дмитриху, та її не допустили до неї. Тоді вона об'явила, що покличе зухвалу Хвеську до права і просила присутніх бути за свідків.

І дійсно, на другий же день паламар із жінкою вирушили до Полтави і там подали скаргу, що Хвеська Дмитриху назвала прилюдно Явдоху «нецнотою і завдала їй, якоби вона з дяком вшетеченство міла, чого вона Дмитриху не докаже, а ми (заявляли вони обоє) дамо о своїм цнотливім мешканні слухний довід».

Полковий суд наказав івончинецькому сільському урядові вчинити в цій справі слідство й подати потім «атестацію».

Хвеська ні трохи не перелякалася паламарчиного позову. Вона була певна, що все село свідчитиме за неї, бож скандальна історія паламарки з колишнім дяком усім була відома, та вона не зважила, що слідство доручили провадити урядникам, давнім приятелям паламарчиним, яких вона «публікувала» на обіді в Тищихи. І дійсно на слідстві всі свідки одногосно свідчили, що Дмитриху ганьбила паламарку. Але як тільки доходило до паламарчиної справи з дяком, то в усіх була одна відповідь: «Я того не знаю, не відаю».

Запитали Михайла коваля: «На кого ти куну робив?»

Він відповів: «То братчики казали мені зробити, тільки на Прихожого, а не на Яциху паламарку».

Інші свідки просто свідчили: «Не знаю жадного куревства на жону Яцькову, паламарку, до кільку десять літ живучи в Івончинцях». Про Дмитриху ж уряд від себе додавав, що вона й раніше якусь Солоху «також злим куревством публікувала, але того не доказала». Одне слово

виходило так, що Явдоха паламарка була чиста, як голубка, та невинна, як ягнятко, а Хвеська Дмитриха справжня здавна відома брехуха.

Коли цю «атестацію» прочитали на засіданні полкового суду, Дмитриха палко запротестувала:

— Обмильная, панове, то атестація видана Яцисі. Я того докажу, що вона з дяком вшетеченство пополняла, шліт єдно (тільки) персону урядовую, многіє івончинецькіє люди визнають на Яциху, що вона єсть нічого доброго.

Суд виконав і це прохання і відрядив до Івончинець бурмістра Криська Йосиповича, але й друге слідство дало ті ж наслідки, може тому, що в ньому брали участь і попередні слідчі, місцевий отаман і староста, разом з отаманом сусіднього села Жуків. Допитали, крім старих свідків, ще кількох нових. Між іншим, мати колишнього івончинецького дяка Романа Івашенка свідчила, що приходила до неї в Жуки Хвеська Дмитриха з двома приятельками та просила її: «Змилуйся, Івашихо, скажи нам, чи на сих часах не буде твій син з Решетилівки, нехай би прийшов і признав нам на праві, як його піймано з Яцихою на богомерзькім ділі».

На це Івашиха відповідала: «Я за сина не шлюбую, а ви лице до права становить (докажіть, подавши «лице»), а коли не доведете, то на те право нам винайдуть у Полтаві».

Одна із свідків згадувала й про жупан дячків, який підняла Гапка Ковалиха, та цей факт пояснювали так, що сам паламар викинув цього жупана за вікно, посварившись за щось із жінкою. Одне тільки дивно, що ані Ковалихи, ані попа, якому вона віддала жупана, слідчі не питали.

Коли полковий суд розглянув «повторну атестацію», що цілком відповідала першій, йому нічого не зосталося, як визнати, що Дмитриха на Яциху свого наклепу не довела «і сама стала переконаною правом». А в Статуті (розд. 3, арт. 28) сказано: Хто вчинить «примовку білим головам» (жінкам) і не доведе, той повинен «тую примовку пред тим же судом зараз, з права не одходячи, одмовити і очистити і тими словаки мієт мовити: «що я на тебе менив, то я на тебе брехав, як пес».

У такій формі повинна була й Хвеська Дмитриха з чоловіком перепросити Яциху паламарку та, крім того, «слушне нагородити» Яцька й Яциху за всі правні виклади (судові витрати), «на чом би шкодовали», і заплатити «вину панську і урядову». Це все становило чималу суму— щось із сотню золотих.

Коли Дмитриха, палаючи від сорому, виконала ганебний обряд перепрохування, люта паламарка не стерпіла й кілька разів ударила її по щоці. Судді не спиняли її, бо так наказував звичай.

Не важко собі уявити, з яким тріумфом повернулася до Івончинець Яздоха паламарка та як лютувала невинно зганьблена Хвеська Дмитрих?. Від цього дня пильним оком день-у-день стежила Дмитриха за кожним кроком паламарчиним. Вона була певна, що надійде нагода помститися, довести свою правдивість. І справді, її сподівання незабаром справились.

Якось паламарка зібралася відвідати своїх родичів у Яреськах і найняла Івана Демченка відвезти її туди. Дізналася про це Дмитриха і зараз же догадалася, що ця подорож не що інше, як замаскована візита до решетилівського дяка. Вона покликала до себе Демченка,— а той же був її підсусідок—і почала благодати його, щоб він наглядав за кожним кроком паламарчиним, коли та заїде до Решетилівки, і допоміг би їй, Хвесьці, зняти ту ганьбу, якою вкрила її «безбожна вшетечниця». Іван — людина лагідна, поклявся, що зробить усе це.

Паламарка справді зїздила в Яреськи, а звідти наказала везти себе в Решетилівку і спинилася ночувати в квартирі Романа Івашенка. Пам'ятаючи свої обіцянки, Іван опівночі прокрався в хату і застав, що хазяїн і гостя сплять на одній постелі.

Повернувшись до Івончинець, він докладно розказав про все це Дмитрисі і згодився бути за свідка на суді. Дмитриха зараз же покликала до себе додому отамана та інших «зацних» людей і наказала Демченкові при них повторити оповідання про те, як паламарка гостювала в решетилівського дяка. Тепер за отамана в Івончинцях був інший козак, Іван Пустовар, в якого не було доброї згоди з Яцьком паламарем. Він перший брався свідчити на суді про те, як півроку тому паламар спіймав свою жінку з дяком на «богомерзькому вчинку». Ідучи за його прикладом, згодилося свідчити ще 5 чоловіка.

Тепер Дмитриха з чоловіком сміливо поїхала до Полтави і, ставши перед полковим судом, заголосила:

— Панове, змилосердіться наді мною, прошу у вас святої справедливости. Яцько паламар збавив мене много худоби за жону свою Явдоху, як їй я задала куревство, а до того тая ж Явдоха перед урядом по щоках мене витинала; а тепер Явдоха паламарка знову поповнила богомерзький гріх з тим же дяком Романом Івашенком, чого я доведу їй слушними доводами.

На цей раз суд не зробив старої помилки — не доручив сільському урядові провадити слідство, а викликав сторони з їхніми свідками і сам допитав їх під присягою. Всі вони в один голос повторили відому вже нам історію про те, як паламар застукав свою жінку з дяком та як дяк необережно викинув свого жупана, а Іван Демченко розказав, як паламарка ночувала в Решетилізці у свого коханця. Серед свідків було два й тих, що на попередньому процесі твердили: «Я того не знаю й не відаю».

Судові було дуже прикро, що ото так його обдурено минулого разу, і він, не вагаючись, визнав Яцька Паламаря і його «жону не цноту» винними в тому, що вони «хвалшивими, найманими, небогобоячимися свідками вишалвірували (через хитрощі здобули) неслухний декрет і збавили Дмитра Нечипуренка золотих ста грошей, надто ще й по щоках паламарка Дмитриху витикала».

Суд ухвалив, щоб Яцько паламар повернув Дмитрові ту суму, віднагородив його за всі збитки і витрати в цій справі і виплатив «вину панську і врядуву». Отже, суд аж два рази злупив «вину» — перший раз із невинного, а другий раз із винного, і виходило так, що винний платив аж двічі.

Крім того, Дмитрисі видано засвідчену з печатами копію цього декрету. А щоб ця ганебна справа втретє не виникла, суд ухвалив: «Есть ли би которая сторона впредь могла сюю справу взновляти, на такого упорного покладаем вини півтисячі золотих». Судовий протокол мовчить про те, чи поквитувалася Дмитриха з паламаркою за ті ляпаси, якими та витинала її на попередньому суді. Та, певна річ, без того не обійшлося.

XXIV. НЕВДАЛЕ ЗАЛИЦЯННЯ

У вересні 1683 року стала перед судом козачка з села Супрунівки Настя Гноїха, вже стара жінка, в якій навіть дорослі онуки вже були. Вона «оповідала жаль свій і ускаржалася на супрунівського шинкаря, козака Василя Собка», мовлячи:

— Панове, врядуві особи! В середу прошлую подпивалисьмо з іншими жонами зацними в його ж, Василевом, дому мед. Просилам його, щоб і мені повірив гарнець меду, однак, Собко мовив мені: «І так много еси винна — не повіру». А потім повірив гарнець і другий меду, которие я з людьми зацними подпивала. Аже видячи себе подпилою, пошлам до господи своєї од тих людей зацних і, прийшовши ку домівці, ляглам спочивати на землі, позачинявши двері. А онук мій Іван був на току. Тоді

поменений Василь Собко прийшов до моєї господи, створив помаленьку двері і, приступившись до мене, торкнув у плече, мовлячи: «Будь мені повольна, а я вже й тих чотирьох шагів за мед в тебе правити не буду». Я, з постелі схопившись, почалам його бити — первій в сінях, а потім і надворі біла його істиком⁷⁷, що бачили жони зацнії Теслиха Гладкая і Іваниха Чорненькая. Ці свідки заявили:

«Виділисьмо, як Настя біла Собка істиком, а Іван, унук її, бігучи з току, говорив Насті: «Защо ти, бабо, б'єш чоловіка?» Вона, праві, одказала: «То я його не б'ю, але даю». І побіг Собко уже не у ворота, а через тин і через левади і не ночував у домівці, а в Семена, жителя тамошнього, через ніч пробував. Відтіля і челядника посилав на довідки, що ся дієт в старшини».

З інших свідчень видно, що Настя зараз же поскаржилася місцевому отаманові, і вислані від нього осавульці відшукали Собка тільки вранці другого дня в чужій хаті.

На суді Собко «не таївся і мовив, же (що), праві, біла мене Гноїха у своїм дому», проте відмовився пояснити, нащо він приходив до неї. Суд визнав його за винного і наказав посадити до в'язення, а справу відіклав «на дальший час», щоб зібрати довідки, чи не судився Собко раніше.

За два тижні відомості були зібрані, і виявилосся, що Собка не раз уже судили за такі злочини, а саме: «За пана Прокопа Левенця, полковникуючого в Полтаві, речений Собко на чужоложстві бил зловлений, за що приплатился пану Левенцеві і врядові міському значне; за пана Леонтія Черняка, теж полковникуючого, зиманий бил Собко на богомерзьком ділі з бидлиною, іменно з шкапою, і тоді врядові міському платив вину належну, а пан Черняк тую ж шкапу, з которою його, Собка, зловлено, взяв за проступство оного; тепер зась потрете, поменений Собко досвідчений єсть в том же богомерзьком ділі, же хотіл бил невісту (жінку) поманену Настю усиловне згвалтувати і поповнити з нею гріх содомський».

Суд без усяких вагань визнав, що такий непоправний злочинець нічого іншого, тільки «смертельного заслужив каранія конечне». Та коли Собка привели з в'язення вислухати присуд, то судді, «углядівши на його в подейшлих літах старість», змилосердились над старим і «вину належну панськую (тобто грошовий штраф на користь полковника) отобравши, смертелним горловим дарували оного каранням», але

⁷⁷ Істик — палиця при плузі, що нею чистять леміш.

попередили, що коли він ще у тому ж «богомерзьком поткнеться ділі і зловлений будет четвертим разом на чужоложстві, тогди безотпускне карання смертельного не уйдет конечно». Очевидячки, шинкарювання давало добрі прибутки Собкові, коли він мав змогу стільки разів одкупитися од кари.

XXV. КРАДІЖКА МАЙНА, СХОВАНОВОГО ВІД ТАТАР

Часи Мазепи — це доба, коли новонароджене панство українське, що вийшло з козацької старшини увібравши в себе низку чужоземних елементів, став міцно на ноги. Український заможний козак, козацький старшина перетворюється на українського шляхтича, на зразок Польщі, і цей новий пан у рішучий наступ іде проти широких мас козацьких і селянських.

В обставинах розвитку грошового господарства розкладається дрібне землеволодіння, пролетаризуються широкі маси козацько-селянські, відроджуються форми визиску цих мас, що існували до революції 1648 року, до скасування влади польського пана на Україні.

Уже самий вступ Мазепи на гетьманування позначився великим вибухом, великим повстанням, що його вогнем і кров'ю залив Мазепа і козацька старшина, не шкодуючи найлютіших кар.

І увесь час гетьманування Мазепи повторювались більші або менші вибухи. У 90-роках XVII віку Запоріжжя висунуло конкурента Мазепі, колишнього писаря гетьманської канцелярії Петрика Іваненка. Не знати, до чого б дійшов Петрик Іваненко в своїй діяльності, коли б йому пощастило, не знати, на які саме запорозькі соціальні прошаровання спирався б він, ставши за гетьмана, але на початку своєї діяльності він широко проголошує боротьбу проти нового панства на Україні, що на чолі його стоїть гетьман Мазепа. Запоріжжя під приводом Петрика доходить згоди з Кримською ордою, і Петрик розпочинає низку походів, разом із татарами на Україну. Звичайна річ, татарські орди допомагали Петрикові не ради інтересів широких селянських мас на Україні. Так само, як за часів Хмельницького, татарську орду вабила здобич, що її можна було б дістати під час походу, а для керівників кримської політики спілка з Запоріжжям була важливим чинником у боротьбі за незалежність Криму від Туреччини.

Походи Петрикові не дали добрих наслідків для нього. Мусів Петрик відмовлятися від дальшої акції, але переполоху великого серед

панства українського нарobili ці походи чимало. Та й під час військової завірюхи загалом усьому населенню, особливо південних українських полків, доводилося скрутно.

У січні 1696 року Кримська орда несподівано вскочила в південні сотні Полтавського полку, спалила Китайгород, хоч мешканці його встигли сховатися в замок (китайгородські мешканці, треба зауважити, за попередніх походів Петрика співчували йому), Кишінку та Келеберду. Звідси татари рушили до Голтви, попалили хутори поблизу Решетилівки, Остап'я, Білоцерківки, Багачки і далі пішли до Гадячого. У той же час поблизу Кременчука з-за Дніпра переправилася білгородська орда, разом із Петриком.

Та ця «інкурзія» тривала недовго. Зима була дуже тепла, в кінці січня настала відлига, і татари, боячись розтані, відступили: білгородські — за Дніпро, а кримські спішно пролетіли через Полтавський полк, у селі Петрівці (поблизу Полтави) перейшли через Ворсклу, спалили новозбудований Нехворощанський монастир на Орелі і пішли геть до Криму.

Цей напад наробив чимало шкоди по всіх місцевостях, де пролетіла татарська орда. Дуже постраждало й село Петрівка, де ото відбувалася переправа татарська через Ворсклу. Серед багатьох, що зазнали тяжких втрат, був і місцевий старий козак Степан Снітка. Ще недавно він видав заміж свою дочку Вівдю, прийнявши до себе в прийоми зятя, козака Микиту з сусіднього села Сем'янівки.

Коли пішли чутки, що йде орда, Снітка порадив дітям скласти в скриню найцінніше майно та закопати десь, приховати на час нападу. Зять так і зробив: уночі вивіз своє добро в ліс і закопав у батьківській пасіці. Татари не могли, звичайно, знайти так добре приховану «худобу» (майно), але вони захопили самого Микиту з його молодою жінкою й погнали до Криму. Поплакав старий Снітка разом із іншими, що, як і він, зазнали нещастя, і не швидко надумався піти дістати сховане в сирій землі майно.

Минув деякий час, приїхав Снітка на пасіку, аж бачить, що яму розкопано, і ні скрині, ні речей там нема. Зараз же здогадався старий, що тут хазяїнували не татари, і заявив про крадіжку сільському отаманові та сусідам. Отаман почав «чинити розиск». Тут усі згадали, що незадовго перед тим козачка Байраківна хвалилася, немов вона знайшла невідомо чий мішок із білизною. Коли її запитали про це, вона відповіла:

«Так есть, не відаю хто під наш двір приніс міх плаття і в яму пашенню (де зберігався хліб) кинув. Коли я хвалилася про тое,

обізувалася Степа, нова Ємченкова господиня: «То, мовит, плаття мужа мого первого єсть і моє; оддайте мені». Я, повіривши на слово, Ємченковій господині оддала тоє плаття з міхом, оповістившись отаманові сільському і людім добрим».

Пішли до Ємченка і коли його потрусили, то знайшли тут чимало речей, що належали дітям Снітчиним. Степанові Ємченкові нічого не зоставалося, як признатися в крадіжці та виказати своїх спільників Івана Диньку та Семена Кияницю. В Кияниці під час трусу теж знайшли чимало вкрадених речей.

Речі забрав собі старий Снітка, а через кілька день, 14 лютого, справу розглядав полтавський полковий суд. З підсудних Семен Кияниця встиг утекти, а решту під вартою привели до Полтави. Як звичайно, справа почалася із скарги потерпілого.

— Мої ласкаві панове, — почав Степан Снітка. — Зять мій, неволник Микита, перед тривоною, що мів худоби своєї вивозив для сховання у ліс отцевський; там же і внесення (посаг) од мене даноє за дочкою моєю, тоєсть скриню з платтям, у тім же лісі поховав був, в певнім місці закопавши. В тій зась скрині найдовалося: плахот десять, жіночих сорочок сім, наміток десять, серпанків п'ять і килим і много деяких рупесків (дрібних речей). А коли вже сили поганськіє з-під городів повернувши, а прав'ячись через село наше на тую Ворскла сторону в жилища свої поганськіє і много людей в неволю поганськую загорнули, взяли й зятя мого з дочкою моєю Вівдею в свої бусурманськіє руки. Тоди Іван Динька, Степан Ємченко і Семен Кияниця, провідавши о тій дітей моїх похоронці, а пішовши до ліса ночью порою, трусили пасіку і викопали з землі сховану скриню з платтям зятнім і всю худобу іле (скільки) що було забрали. О якій шкоді учинилисьмо з отаманом розшук... (далі він оповідав про те, як розшукано винних). З котрих злочинців прошу в милостей ваших святої справедливости, бо много ще через них на добрі своїм шкодуємо.

Обвинувачуваних допитали «по розну». Спершу ввели Івана Диньку, який сказав так:

— А що ж, панове, хоч я з ними, Ємченком і Кияницею не ходив по тоє плаття, бо й пішов був, леч (але) отець Іван Терпило⁷⁸: мене завернув з собою в корчму. Тілко ж в нас була зуполная рада на той учинок всіх трьох, Ємченко з Кияницею сами пішли і виняли тоє плаття з

⁷⁸ Піп із сусіднього села Сем'янівки, що ото про нього мова йшла раніше

скрині і припровадили до господи Ємченкової, де і я, вже як прийшов, аж вони вже пів скрині вибрали того плаття і не знаю де діли, а тим остатком ділилисьмо ся: дали й мені дві плахти і три сорочки, що я ввертівши до купи і в другу сорочку свою пай увинувши, далем до спряту Ємченкові; а Ємченко, не ховаючи в себе, всадивши в міх, кинув у яму пашеннуу під Байракізником двором, де тепер і найдено теє плаття і оддано Степанові Снітці. А Ємченко з Кияницею уже всім тим остатком сами ділилися, білш мені не даючи нічого, і як побрали вони кожний свою пай до себе, то скриню тую, де було плаття, побилисьмо і в грубі спалили. Поти моєї повісти.

Потім увели другого підсудного, козака Степана Ємченка. Він був такий хворий, що ледве тримався на ногах. Його запитали: «Яким ви способом теє плаття вийняли в лісі і з ким і хто вам до того учинку був поводом?» Ємченко відповів:

— А що ж, панове, як бачите мя вельми хорого, що й без карности такої, якої заслужилем тепер за свій злий учинок, ближче зостаю смерти аніж к животу, то я самую істину вам повідаю. Навідав я з Кияницею і з Динькою теє плаття в лісі закопанеє в пасіці, а змовившись три нас пішлисьмо були вночі. Учувши теж, отець Терпило Диньку, ідучого з нами, зазвав його до себе в корчму, а ми два нас, сами одкопали тую скриню і перенесли в мою господу. Була теж при нас Диньчина і рушниця, которую ми одослали Диньці, не призиваючи його до себе, щоб йому не було паї в тім платті; але він, догадавшись, що для того ручницю прислали, аби його не було нічого з тої крадіжки, сам прийшов до мене, прето (через це) ми і йому уділилисьмо плахот дві і сорочок три, а нам по чотири плахти і плаття білоє все забралисьмо. Інші теж речі з тої крадежі попалилисьмо, а його пай Диньчину даную нам до сховання, кинулисьмо у яму пашеннуу. Єднак, що нам було припало, все йому Степанові Снітці поворочалисьмо, а жупан його ж зятя Микитин, який там же в спряту був, взяв з моєю худобою, переписуючи пан сотник за вину. По істині вам повідаю. Вільно вам, панове, що хотіти, чинити: гріх нас поткав. Виннісьмо тому злому учинку всі три.

Третій обвинувачений, Семен Кияниця, як ми вже сказали, утік до суду. Отже, суд, заслухавши «добровільне» признання підсудних, керуючись 7 арт. 14 розд. Статуту, присудив усіх трьох обвинувачуваних до «горлової карности», з тим, щоб їхнім майном були покриті всі збитки Снітчини. Але з'ясувалося, що Ємченко і Динька ще «сумнення свого сповідею святою не очистили», тобто не встигли одговітися, отже, їхню кару відклали на третій день. А коли «термін декрету» настав і

засуджених хотіли вести на місце страти, «акторська сторона», тобто Степан Снітка, став перед суд і сказав:

— Панове майстрате! Я не інстигую на їх далі і овшем (навпаки) дарую їх горлом, а тільки допрошуюся у ваших милостей, аби моя шкода од їх була поповнена.

Суд, «схилившись до того», зараз же скасував старого декрета й ухвалив нового: «Аби онії злочинці Іван Динька і Степан Ємченко у всьому Степана Снітку перепросили, шкоду нагородили і правніє виклади йому поворочали, а за вину маестрат наш взяв собі у Івана Диньки лісок,- стоячий на Свиноківці, проти Петрівки, а в Степана Ємченка теж лісок, там же на Свиноківці».

Підсудні, звичайно, мусіли погодитися на те, щоб збутися лісків, аби зберетти «горло».

XXVI. КРАДІЖКА НА ЯРМАРКУ

14 вересня на свято щороку в Полтаві відбувався великий ярмарок, куди з'їздилися купці не тільки з усієї України, а чимало привозили краму і з сусідніх країн: з Великої Росії, Литви, Польщі та Криму.

Так було і в 1690 році. Приїхали з крамом із далекого Глуска (містечко на Менщині) «із панства Литовського» два молоді купці — Іван Дещенко Себастьян Вовчкович. Спинилися вони на господі в домі мішанина Мартина Бражника. Цілий день «бавилися вони торговим ділом», а ввечері, повернувшись додому, підраховували виторг і сховали гроші до скриньки, що переховувалася на одному з возів, прикуга ланцюгом. Далі призначили з своєї челяді вартувати вночі вози з крамом, а сами сіли на призьбу і почали бесіду з господарем. Спершу вони «бесідували словесно», а потім Мартин виніс пляшку з горілкою і почаствував гостей. Ті, підкрпивши трохи свої сили, запрохали свого господаря «до двору братського свято-воскресенського на учту».

Братські доми, в звичайні часи, мали таке призначення: тут відбувалися сходки братчиків для обговорення справ братства, тут переховувалося майно братства, тут же звичайно відбувався братський та духовний суд, нарешті, тут же часто відбувалися й засідання полкового суду, якщо справа стосувалася духовних осіб або в складі суду було міське духівництво. Але на великі свята, коли братчики справляли канун і варили мед, братські доми та навіть двори тимчасово поверталися ніби в загальноприступні ресторани, куди і найстатечніші люди і сами

заходили, і приятелів запрохували «на учту», а виторг від продажу канунних напоїв давав братчикам головний прибуток. Ось саме чому литовські купці запрохали Мартина Бражника на учту не до корчми або шинку, але на братський воскресенський двір, що був на передмісті недалеко від дому Бражника. Довго вони там «забавлялися», п'ючи пиво та меди, але обережності купецької не забували. Один із купців Іван Дещенко на хвилину одлучився до господи, щоб навідатися, чи добре челядь оберігає вози з крамом, а другий зостався з Мартином «на зазваній учті». Прийшов Іван додому і «застав челядь свою з Мартинихою Бражничкою бесідуючих у хаті над горілкою». Виявилось, що коли купці пішли а двору, то господиня закликала до себе «челядь купецьку», теж на учту. Треба ж було й бідним наймитам після денної праці та ще на таке свято трохи відпочити.

Купець, будши напідпитку, трошки нагримав на челядників за те, що всі вони сидять у хаті і нікого не zostавили надворі, і пішов сам оглянути вози. Там він застав «туляючогося межі возами» хазяйського сина Івана, молодого парубка й запитав його: «А для чого то ти межі возами під час смеркання туляєшся?».

Той пошепки відповів:

— Та це я перед отцем своїм Мартином криюся, щоб мене не бив, бо він на мене тепер гнівливий, не відаю за що.

Купець заспокоїв Івана Бражниченка, що його батько тепер з ними на учті в дому братським і нешвидко додому вернеться. Та й вернеться, мабуть, такий, що навряд чи зможе битися. Поговоривши ще з Іваном та оглянувши вози, купець знову швиденько рушив на бесіду тую, на братський двір. Але ледве він вийшов на вулицю, як наче його щось сіпнуло: він згадав, що не оглянув головнішого— скриньки з грішми. Бігцем ускочив купець у двір, підійшов до воза... і ахнув: хтось одкрутив скриньку од ланцюга і невідомо де вона й ділась, а там же було півтора ста талярів битих і чехів, «скупних (спільних) з товариством».

Не пам'ятаючи купець себе від хвилювання, «вчинил окрик і галас на всю вулицю». Повискакувала прожогом челядь з хати, почали збігатися сусіди та багато ярмаркових людей, що стояли на постої по сусідніх дворах. Почали розпитувати, шкодувати, радитися, а тим часом прибіг і другий купець із братського двору. Він теж схвилювався не менше за свого товариша, але все таки зараз же догадався, що слід робити при такій нагоді: на його пропозицію всі присутні стали зараз шукати в дворі Мартиновім і коло двору сліду, «куда б тая украденая скринька могла бути винесеною з воза».

Коли ввійшли з вогнем у стайню Мартинову, то побачили там „на затилку виняту тинину" (частину тину), а за нею знайшли й розбиту порожню скриньку. Це був важливий слід, і його негайно треба було пред'явити урядові.

Була вже майже північ, коли обидва купці, «не бавлячися», пішли до ратуші, наказали розбудити війта і бурмістрів, пред'явили їм розбиту скриньку й подали міському урядові скаргу на Івана Бражниченка та на його матір Мартиниху «за те, що Мартиниха челядь в хату закликала горілку пити, а син її межі возами тулявся і на його сліду тая скринька украдена з грішми».

Магістратська старшина справу одклала до ранку «нім (поки) розвидниться». Та купцям не терпілося, і скоро почало розвиднятися, вони вже були в полковника, «оповідали йому шкоду свою» і скаржилися на Мартина Бражника, його жінку та сина, обвинувачуючи їх у крадіжці.

«Зглянувшись» на їхню скаргу і плачливий скорб», полковник наказав «дати до в'язеня» Івана Бражниченка «до слушного доводу і до далшої резолюції».

Коли довідався про це старий Мартин, він прибіг до полковника і, плачучи, прохав «сохранити дом його чистим од публіки (ганьби) злодійської». Принаймні, він просив віддати йому сина на поруки. Але купці на поруку сина Мартинового не пустили і домагалися швидкого суду над ним і «скутечної» (належної) справедливости.

Івана повели в тюрму, а Мартин покликав до себе купців, частував їх усім, що було найкращого в домі, нарешті, разом із кінкою почав їх благати, стоячи навколюшках, припинити справу та не вкривати ганьбою його сиву голову — «а я вам (божився він) тії краденії гроші півтораєста талярів верну, бо то з безумія сина нашого так сталося, що він їх украв» і тут же дав їм свої три таляри, «аби те злодійство утаїлося перед старшиною».

Купці згодні були на це, але вимагали, щоб їм попередю повернули всі покрадені гроші, а Мартин Бражник домагався, щоб купці негайно зробили перед старшиною заяву, що вони припиняють справу, а тоді вже дістануть свої гроші.

Нарешті, після довгих переговорів, стали на тому, що Мартин зняв із стіни ікону і купці перед нею «присягу таку учинили», що «міли їх затаїти злодійство при собі, нікому не оповідаючи».

Після цього Мартин рушив з ними на свій хутір, на урочище Сороковий Яр, поблизу міста і там вказав «їх гроші у чотирох місцях похованії у терну у леваді своїй». Там справді були закопані всі гроші.

Купці взяли їх і заявили, що вони зараз же з Мартином підуть до полковника і заявлять, що гроші вже відшукалися і що вони нікого не винуватять у крадіжці.

Прийшли до полковника, а в нього в домі повно гостей. Була тут уся полкова й городова старшина, багато було й козацтва, і місцевого і приїжджого. Усім була відома новина, як ото в Мартиновому дворі обікрадено литовських купців. Отже, коли ці купці, радісно посміхаючись, увійшли до полковничої світлиці, то всі їх оточили, цікавлячись, чи нема чого нового.

А вони, вклонившись низенько полковникові, поклали на стіл мішечка з грішми й сказали:

— Вельможний добродію і ви, панове уряду, презентуєм перед вами тоє лице злодійськеє — власнії наші гроші, якії в нас Мартинов син покрав, а он, Мартин, поховавши на своєм хуторі, тепер указав нам і вернув. Просино з оного Мартина Бражника, його жони і сина святої справедливости.

Це зрадництво купців, мов громом, ударило бідолашного Мартина. Кілька хвилин стояв він, не мігши промовити слова, та й було з чого розгубитися: адже він, поклавшись на купецьку присягу, остаточне викрив не тільки сина, але й жінку, і себе самого. Досі була тільки одна підозра проти Івана, а тепер своїм признанням, а головне, вказавши, де поховані були гроші, він сам дав своїм ворогам могутню зброю— «злодійське лице», яке одне могло повести просто на шибеницю і злодія, і його спільників.

І коли полковник запитав Мартина, чи це ті самі гроші, що їх вкрав його син та сховав на хуторі, а він „і жона його, відаючи о том схованні, сами їх указали і до рук купцям оддали",— то ні сам Мартин ні приведений сюди ж з тюрми син його «од того лиця злодійського не таїлись».

Тоді полковник наказав, щоб вони до тієї краденої суми доклали ще півтора ста талярів «і во всем погодили шкодуючюю (потерпілу) сторону без одкладу» (негайно).

Самий же суд про це злодійство відклали до іншого часу. Суд цей відбувся через два тижні. Головував полковник і брали участь у ньому обидва полкові осавули Дорош Дмитрович і Степан Фиринченко, полковий суддя, отаман городовий, війт і два бурмістри.

Судили не самого Івана Бражниченка, а й його батьків. Обидва купці ще перебували в Полтаві і особисто обвинувачували підсудних. Останні не таїлися в своїй провині, отже, провадити повне слідство не

було потреби. Суд визнав, що Іван Бражниченко винен у крадіжці, а батьки його в тому, що знали про цей злочин «і сами тие украденіє гроші сховали».

Суд узяв і те до уваги, що цього самого Бражниченка тільки два місяці тому присудив полковий суд до кари на смерть за звалтування наймички, сироти Васьки і тільки на прохання батьків замість кари на горло узятий був великий грошовий штраф. Отже, до Бражниченка тепер застосували 7-й артикул 14 розд. Статуту, що трактує «о важності лица, за що злодій горло тратить», а до його батьків — статтю з Права Магдебурзького (129 аркуш книги «Порядок»), і присудили: Івана Бражниченка — до шибениці, а його батька та матір — до «назначенія члонков»⁷⁹.

Тут засуджені та їхні родич і зняли на весь суд страшний плач, і судді, недовго вагаючись, — а далі ми побачимо чому — «даровали сина їх смертельної карності і їх самих назначенієм члонков», зобов'язавши їх «аби вони, упросивши речених купців, нагородили їм всі правнії виклади (судові витрати) на чім би шкодовали од мала до велика».

Це милосердя не дешево коштувало Мартинові Бражникові. До декрету додано «реєстрик, що взято в Мартина Бражника за проступство його». Реєстрик таки чималий: «Напрод (насамперед) його милості, пану полковникові Федору Івановичу Жученку за тую вину панськую достался хутір стоячий на Сороковому Яру, з хатою, з винницею і зо всіма вгоддями і з трома казанами, крім збожжа в стогах будучого і молоченого, а до того ж узято хату, стоячую за містом, з двором, і бджол тридцятєро і четверо і дві пари волів, з которої одібраної злодійської вини його милость пан полковник старшині полковій оддає двор за містом стоячий з хатою, а на врьад городовой полтавський (тобто війтові з бурмістрами) бджол двадцятєро і четверо і дві пари волів. А зверх того, ясневельможному милостивому добродію пану гетьманові⁸⁰ бджол тих же пнюв (пнів) десятеро до пасіки панської одставлено».

Так чудово тлумачили судді одну статтю Магдебурзького Права (книга «Порядок», частина 4-та, арк. 139), де говорилося про кару, що «убогшіє вигнанням з панства (висланням), а багатшіє виною піняжною (грошовим штрафом) карані мають биті». Так увесь уряд згори від гетьмана й до низу заробляв на всіляких злочинах.

⁷⁹ До значкування, тобто їм мали або одрізати вуха чи ніс, або ж одну руку й ногу.

⁸⁰ Тоді за гетьмана був Мазепа.

XXVII. СУД НАД ЗЛОДІЯМИ

Потерпілі від крадіжки чи розбою часто-густо переслідували своїх «шкодців» тільки доти, доки була надія відшукати втрачене, або стягти з винних віднагороду. Коли ж цієї надії не було, то вони, здебільша, припиняли своє переслідування, відмовлялися брати участь далі в судовому процесі і просто мотивували це так: «Уже худоба моя потратилася (тобто загинула цілком), якої не сподіваюся на злочинцях моїх позискати, то й при доконченню їх заслуги не хочу zostавати». Коли виявлялося, що злодій вже встиг збути крадене, а з нього самого взяти не було чого, тоді zostавалося домагатися тільки суворої кари для нього, а це, здебільшого, не дуже цікавило потерпілого, в усякому разі не так, як покрадені в нього гроші та речі. Литовський Статут дозволяв видавати злодія, що не мав чим заплатити за шкоду, «на вироб» потерпілому, оцінюючи річний одробіток чоловіка в копу грошей, а жінки в 50 грошей. Але брати до себе злодія на одробіток була річ клопотлива. Отже, через це ми й натрапляємо в актах на випадки, коли потерпіла сторона відмовляється виступати, як обвинувач на суді.

Характеристичний випадок щодо цього, між іншим, стався в Боришполі 1686 року. Спіймали на крадіжці трьох місцевих молодиків: Ониська Голинку, Михайла Збіглого і Івана Коротенка й посадили їх під варту при ратуші. Це були справжні гольтіпаки, п'яниці, дрібні злодії. Вони не потаювали своїх провин і щиро розказували в кого з місцевих обивателів, що вкрали, і де й коли збували крадене, а тим часом ніхто з потерпілих не приходив вимагати на них суду. Ця обставина почала вже дуже турбувати міський уряд.

У Баришполі, як і при багатьох ратушах, не було справжньої тюрми, а було невеличке приміщення для арештантів, розраховане на короткий час їхнього перебування. Опалювати й освітлювати ці в'язниці повинне було місцеве міщанство, так само міщани повинні були й вартувати арештантів.

Час минав, арештанти сиділи собі, а баришпільським міщанам доводилося витрачатися на них. І скільки вони ще сидітимуть невідомо було. І ось на одному засіданні місцевого уряду, де була не тільки старшина, але майже всі „зацнії і славетнії персони", з місцевих міщан та козаків,— почалася мова про те, „яким кшталтом (способом) проступним а явним злочинцям вчинити кару". Тут „всі єдинокупно, так товариство (козаки), як і міщани ізговорили, мовячи до уряду":

— Поки тих злочинців держати сидячими, бавити міщан їх сторожею і приклади свічками на кождую ніч світячи тратити міські гроші, на которих вже коштувало золотих більш десятка.

Уряд з'ясував зборам, що справа затягається через те, що з потерпілих ніхто не хоче виступати, як обвинувач, і що не одного разу уряд вже закликав „аби одозвались тії, в которих шкоду і крадецтво починили оніі злочинці", однак, „ані один з них на суд скарги не уносили".

Збори довго „радились єднокупно" і дійшли такої „поради єднополної": ближчої п'ятниці під час торгу, коли до Баришполя з'їздиться чимало з околиць його людей, вивести злочинців на майдан, поставити біля ганебного стовпа й наказати їм вголос каятися в своїх злочинах: може ж, хто, почувши про свою пропажу, почне прохати суду й кари.

Так і зробили. У призначений день міські слуги прив'язали підсудних до пренгеля. З усіх боків їх оточила цікава юрба і почався допит, кому які шкоди вони починили.

Арештанти щиро признавалися:

— Вкрали ми у Яцюти кобилу і продали в Фастові за вісім золотих; і знову в Ковбасенка вкрали кожухів два і ермулок (шапку), в вікно витягнувши, і продали барзо за маліє гроші на пристані київській. Волів три вкрали—Явтухових два і П'ятакового одного — в Києві продали, в Гордія свиту вкрали і пироги з погребам...

І довго ще вони перелічували всілякі „пакості", що чинили людям. А юрба слухала їхні признання, висловлювала своє обурення, лаяла, як хотіла, а все таки ніхто з потерпілих, що їх чимало було серед юрби, не виступав проти них з формальним обвинуваченням.

Тоді судді наказали: «Міському слугі волати по місту (голосно кричати), аби кожний, кому кривда стала, впоминались (заявляли свої претенсії) і інстиговали на тих злочинців». Але й це не допомогло: «Ані один на тих не інстигувал і на смерть їх на душі не вотовали (голосували)». Щоправда, з юрби лунали голоси, що слід би їх «впрод добре вибити і од чести людської одлучити».

Коли злочинців знову привели до ратуші, де мало відбутися судове засідання, сюди з базару і з усього міста зійшлася сила люду. Уряд знову звернувся до всіх зборів з питанням, що ж робити з цими злодіями, що їх ніхто обвинувачувати не хоче. І ось тут „увесь народ, так стани старіє і середні, якож і менші, на оних молодих злочинців стали говорити, аби були пущені на покаяніє, мовячи: «коли й послі цього не покаяться, на

своїх головах однесуть із гибель». Однак всі були тієї думки, що відпустити їх без жодної кари не годиться. Суд ухвалив: публічно відшмагати всіх трьох і потім вигнати з міста, усім присутнім було об'явлено: «аби і єдин не тільки із приятелів і кривних їх не держали, і не приймали в доми, але й кожному приказали, аби сусід сусіда перестерегівав таких зломислних надзвичай приступців і злодіїв не держати, але ціле (зовсім) і в уїзду нашим і по селах не міти і не прийму вати». Для пам'яті на майбутній час суд наказав «тоє злодіяніє до книг міських чорних вписати»⁸¹.

XXVIII. СПІЙМАНИЙ БДЖОЛОКРАД

Від давніх далеких часів бджільництво мало величезну вагу в економіці України. Серед продуктів, що їх вивозилося ще в VIII віці, великий відсоток припадав на мед та віск. Бортневе бджільництво довгий час стояло на одному з найголовніших місць серед промислів населення. За весь період натурального господарства на Україні до половини XVI віку бджільництво аж ніяк своїм значенням не поступалося хліборобству. Далі з розвитком грошового господарства, з великим економічним переворотом, що його звичайно датують серединою XVI віку, бджільництво стає на другий плян і зберігає своє значення тільки по менш залюднених південно-східніх частинах України.

Ще в половині XVI віку, коли вся теперішня Полтавщина південна й середня, була незаселена пустеля, щороку сюди, так само як і на всю південну Україну на промисли, риболовство, звіроловство і бджільництво вирушала маса населення, особливо ті, що їх викидали геть за межі звичайного життя наступ шляхетського маєтку на дрібне землеволодіння та шляхетська диктатура. Тікав сюди й селянин-кріпак, і міщанин з тогочасного міста, що задихалося, ледве ледве животіло в обставинах шляхетської диктатури. Тікали всі, кому не було притулку там, де міцніша була влада польського пана, і ось тут, по широких степах мали вони велику здобич. Про теперішню південну Україну й говорити нема чого — це був дикий степ, де зустрічалися іноді мирно, іноді із

⁸¹ За Литовським Статутом (роад. 14, арт. 12) кожен уряд повинен був мати окремі „чорні книги“, куди записувалося тільки скарги та судові присуди в справах про крадіжку. У судах на Гетьманщині чорними книгами називалася загалом книги карних справ.

зброєю в руках дві стихії: з заходу і з півночі -козаки-уходники, рибалки і звіролови та з півдня татарська стихія — татари-чабани.

Канівські та черкаські міщани, що вважали територію пізнішої Полтавщини за свої з діда-прадіда „уходи" (місця для здобичництва) та що мали тут численні пасіки, скаржилися 1552 року, що велика „переказа" чиниться їм в тих уходах не так від татар, „але більш од своїх козаків, которіи уставічне там живуть на м'ясі, на рибі, на меду з пасік, з свепетов (бортей)⁸² і ситять там собі мед, як дома⁸³.

В кінці XVII століття, коли на Полтавщині стало більше населення, бортневе бджільництво зникає, але вільних просторів (лісів, луків, степів) було досить. Продукти, що їх давало бджільництво (віск, як згадати великий на нього попит по церквах та монастирях, і мед), були ціпкіші, ніж продукти, що їх давало сільське господарство. Отже бджільництво, пасічництво було дуже поширене в Гетьманщині. По місцях, найвигідніших для бджільництва були пасіки «з гетьманською бджолою», і їх було чимало по різних полках. Гетьманам поширювати своє пасічництво було дуже легко, адже нерідко з усяких підсудних стягалосся «вину», частина якої йшла на гетьмана, вуликами з бджолами. Так само збільшували свої пасіки до дуже великих розмірів і полковники та інші старшини. Але найбільше пасік належало монастирям, найбільшим споживачам меду. Володіючи сами великими земельними маєтностями, тогочасні монастирі від козацької старшини часто діставали, як дарунок, од різних людей саме пасіки. Приміром, колишній полковник полтавський Прокіп Левенець «з побожності своєї» записав у дарунок Скельському монастиреві свою пасіку на річці Орчику. Хіба ж важко було панові полковникові, чи якомусь іншому старшині з нагарбаних великих добр поділитися з монастирем, що його ченці і ігумени в своїх казаннях та й всією своєю роботою підтримували саме диктатуру козацької старшини.

Зрозуміла річ, що коли пасічництво було таке поширене, коли воно давало цінні продукти, то по районах поширення цього промислу за звичайний злочин було бджолокрадство. Рідко крали мед або віск, а найчастіше сами ж пасічники крали один в одного бджоли з вуликами та переносили в свої пасіки, а щоб поховати сліди злочину, переганяли бджоли у свої вулики, а крадені вулики спалювали або ж нищили на них чужі клейма й вирізали своє. Важко було господарям встерегтися від цих

⁸² Бортневе дерево або борт-дерево, в дуплі якого дикі бджоли наносили меду.

⁸³ Архив Юго-Западной России, часть 7, том I, 103.

крадіжок, бо ж пасіки, за тих часів, звичайно, були не при садибах, як тепер, а далеко від сел, по диких лісових місцях, здебільша поблизу річок. Там, під охороною невеличких земляних валів, ніби невеличких фортець — пасічники перебували весну, літо й частину осені; там же були спеціальні льохи, куди ховали бджіл на зиму. Ото саме взимку, коли не було догляду, саме найбільше й крали бджіл.

Таку пасіку мала на річці Голтві козачка — вдова Гнатиха Ємчиха з Диканьки. У грудні 1690 року послала вона свого сина Олексу навідатись, чи все там гаразд. Приїздить Олекса в свою пасіку і бачить, аж у тому льоху, де бджоли сховано, хтось господарює.

Замість того, щоб заперти злодія в льоху, Олекса розгубившись, почав кричати, хоч і знав, що тут навколо нема жодної людини живої, нікому на поміч бігти. Тоді з льоху виліз злодій — це був диканський же козак Хведір Гриненко, який мав по сусідству власну пасіку. Він схопив Олексу за горло, повалив на землю, витяг ножа й почав, замахуючись ножом, кричати:

— Присягайся, вражий сину, що не будеш цього нікому повідати. Олекса звичайно, дав таку присягу, але, повернувшись додому, розказав про все матері. Та зараз же, плачучи, побігла до отамана й сотника і заявила скаргу на Гриненка, що він крав її бджоли і хотів зарізати її сина.

Гриненка схопили й повели до сотенного уряду, де вже зібралось чимало „товариства" (козаків).

На допиті він „добровільне признався, повідаючи": - А що, панове, правда то: так було, як Олекса говорить, і щесьмо мовив Олексі: „Коли Олексо, могби єси сказати, що застав мене в погребі над бджолою, то я не тепер, іншого часу, зглажу за тоє тебе з світу".

Та суд чомусь, не вважаючи на признання самого злочинця, „недоймуючи Олексі віри", послав трьох козаків на Голтву „тих місць глядіти", де сталася тая пригода.

Ті, повернувшись, донесли, що дійсно на снігу „свіжая патолочь єсть, де Хведір Олексу мордував".

Сотенний суд склав протокола й разом з копією цього протокола надіслав підсудного до Полтави; туди ж поїхала і Ємчиха з сином.

На допиті полкового суду Гриненко признався, як і раніше:

— Воля єсть ваша, панове, зо мною, що хотіти чинити. Правда то: застав мене Олекса в погребі пщоланім на злодійськїм ділі, где мілим тїї пщоли викравши, на свою користь обернути, а як я з ним там нестатечно поступовалем, хвалячися його сколоти, з того ж письма диканського єсть милостям вашим відома. Тільки прошу милостей ваших

над собою змилювання: горлом мя даруйте, покаюся вперед в таких своїх злих поступків.

На підставі Литовського Статуту (розд. 14 арт. 16), суд визнав, що Хведір Гриценко за свій учинок підлягає карі на горло. «Ми, однак (продовжує декрет), того проступцю не тільки горлом, але назначенням члонка дарувалисьмо. Тільки за проступство його значное, злодійськеє вина панськаая маєт біті плачена ним конечне».

Цікаво, що присуд згадує тільки замах Гриценка на крадіжку бджіл, а про погрози Олексі й згадки нема. Отже, ні стара Ємчиха, ні Олекса, по суті кажучи, нічого не виграли.

XXIX. КРАДІЖКА В ЧУМАЦЬКІЙ ДОРОЗІ

Широкими запорозькими степами, відомим, битим Муравським шляхом у серпні 1690 року поволі поверталася додому з сіллю з Перекопу чумацька валка. То були козаки з Сокологорської сотні⁸⁴, Полтавського полку.

Біля передньої мажі (чумацький віз) ішов ватаг або інакше, як його називали, отаман, а там уже тяглися вози «товариства». Всі чумаки були озброєні, бо ж скрізь по степах чигала небезпека чи від ногайців, що і в мирний час не дуже додержувалися наказів кримського хана не чіпати подорожніх купців, чи від комишників-гайдамаків з запорозького наймитства.

Ідучи через запорозькі паланки, чумацька валка знаходила собі притулок, провідників і оборону в кожному зимовникові (зимовник—хутір заможного запорожця), що звичайно стояв десь на березі річки в якійсь затишній балці, трохи осторонь від битих шляхів. Господар зимовника, звичайно, був до того й шинкар, і дбати про безпеку ватаги це була його неодмінна повинність. Адже, коли поширилася б чутка, що біля такого зимовника грабують переїжджих купців, ніхто б не спинявся. Ото ж господарі цих зимовників, заможні хutoryяни, попереджали таких же заможних чумаків, як і вони, про всілякі небезпеки, а все військо запорозьке, тобто, вірніше сказати, заможне козацтво всіх сил прикладає, щоб безпечними зробити торговельні шляхи через Запоріжжя. Адже від того прибуток великий був заможному козацтву

⁸⁴ Сокологорка, кол. сотенне містечко—нині містечко Сокілка над річкою Ворсклою.

запорозькому, і воно не шкодувало сил, щоб приборкувати гайдамаків, і не один запорозький наймит за напади на багате купецтво чи польське, чи українське, чи російське, чи турецьке, зазнавав кари на смерть.

Але, коли на самому Запоріжжі ще сяк-так була охорона від небезпеки, то вже коли чумацька валка входила в дикі степи ногайські, де мандрували великі табуни татарські, тут небезпек було ще більше. На кожному кроці чумаки могли ждати якоїсь пригоди. От тому то, здебільша збиралися чумаки великими валками і з рушницями наготові в сорочках намащених дьогтем від чуми та гадини, ішли коло своїх возів. Доки доходили до Перекопу, доки набирали там соли, скільки доводилося всіляких хабарів, всілякого мита платити. Та то було байдуже, адже всі ті хабарі, всі ті мита з гаком поверне кожен чумак, вернувши додому, спродуючи тую сіль на ярмарках і базарах. Отже, журитися нічого було заможному козацтву, що мало змогу не одну паровицю вирядити по сіль, найнявши до роботи наймитів з бідніших своїх земляків, що не мали ні худоби, ні землі,

Наша ватага сокологорців уже встигла набрати соли на вози і вертала додому, «простувала ку домівкам». Уже вступила вона на Запорозьку територію. Тут сумне видовище розстилалося перед ними. Того року влітку йшло багато дощів, і коли наші чумаки йшли до Криму, то серед буйної степової трави майже не видно було їхніх круторогих волів, вони наче б тонули в степовому привіллі. Але в липні від Озівського моря налетіла сарана і за два тижні спустошила веселий степ, повернувши його на сумну пустелю. Нові й нові хмари сарани летіли з півдня, закриваючи сонце, жах наганяючи на всіх людей. Від тієї маси трупів сарани, що падала на землю і дохла, почалася пошесть — спершу почала гинути худоба, а потім і люди. І коли наші чумаки почали наближатися до річки Самари, запорожці, зустрічаючи їх, розказували, що Самарський монастир, а також і обидва новозбудовані московські городки на Самарі—Новобородицький та Сергіїв, майже зовсім спустіли від пошесті, і воєвода тамтешній князь Ржевський тієї ж „смертної не уйшов пляги". Зачувши ці нерадісні вісті, чумаки ще більше намазували дьогтем свої сорочки та ще швидше поспішали додому. Ось уже наближаються до Сокологорки. Он уже видно гору Калитву над Ореллю, а там і Сокологорка, і відпочинок від довгої дороги. Але тут трапилась несподівана затримка. Один з товариства, козак Василь Башлаєнко заявив всій ватазі і старшому, що в нього вкрадено з воза убрання сине і грошей талаєрів дев'ять.

Що тут було робити? Не можна ж було залишити справу так, на призволяще, без розслідування, адже тоді й підозра падала на кожного з товариства. І ось ватаг „по звичаю, товариство з ватагою спинив і у всіх воза струсив" (тобто зробив трус). І ось у молодого козака Кирика Дмитренка витрусили в возі „лице" — штани тільки Василеві, що з грішми були, а решти вбрання і грошей не знайшли. Ватаг негайно узяв Кирика на допит, і той «при товариству при всем у ватазі зараз ся признав»:

— А що ж, мої ласкавії панове, з убрання гроші я винув і в прикметі (в поміченому місці), подлі шляху, на Кільчені⁸⁵ в бур'ян кинув.

Ватаг зараз же з кількома з товариства і з Кириком рушив на Кільчен і наказав Кирикові вказати „туго прикмету". Але Кирик так перелякався, його так турбувало чекання кари, що він не міг показати місця, де приховав крадене, скільки всі не шукали по бур'янах, нічого не знайшли.

Коли б така справа трапилась десь серед степу, далеко од поселень, то ватаг повинен був сам покарати винного, ухваливши відповідного присуда, але ж завтра вся валка повинна була вернутися вже в межі свого полку, та до того і скривджений, і винний були земляки. Отже, ватаг «не прикрив їх декретом» (не розв'язав справу), а обмежився тільки тим, що відібрав у Кирика Дмитренка коня з возом та сіллю та рушницю, як «вину». Отже, це був несподіваний заробіток для ватага, від якого він не відмовився, звичайна річ. Він же зобов'язався передати сотникові і «лице», тобто відшукане в Кирика крадене вбрання.

Через кілька днів, як вернулися додому, Башлаєнко подав Сокологорському сотенному урядові скаргу на Дмитренка за крадіжку. Він не просив покарати винного і просто заявив, що коли Дмитренко «всі мої утрати нагородить, то од мене вольним стане, а вини панської не заступую, і овшем (навпаки) повинен буде Кирик платити за своє проступство, як явний злодій».

Справа була така безперечна, що присутній на суді батько Кириків, „старий Дмитро, не вдаючися в жадную контраверсію», негайно виявив згоду у всьому задовольнити Башлаєнка і тут же на уряді «во всем його погодив».

⁸⁵ Кільчен — річка на північному Запоріжжі, правий приплив Самари.

На суді головував у цей час полтавський бурмістер Олекса Римар, якого надіслав полковник до Сокологорки на якусь судову ревізію.

Той згодився на мирову потерпілого з Кирикбм і зараз же одібрав од Дмитра вину панськую за той крадіж його сина при явному «лицю»: волів три, яловиць дві і «яловка» молодого бичка).

Протокол у цій справі вписали «до книг міських сокологорських», а засвідчену його копію взяв Олекса Римар, щоб передати полковому суду, який мав право остаточно розв'язати цю справу. Полковий суд, взявши до уваги, як це він писав у присуді своєму, молоді літа Кирика Дмитренка «даровал назначенням члонку, як явного злодія», а наказав його скарати «виною панською і врядовою», яку, звичайна річ, потім і стягли з підсудного.

XXX. ВІДНОВЛЕННЯ ЗГАНЬБЛЕНОЇ ЧЕСТИ

Судам у Гетьманщині дуже часто доводилося розглядати справи «о заданю ущипливих слів», «озелженню в доткливости чести», тобто про наклепи, всілякі зганьблення чести. Часто-густо це були справи надзвичайно дріб'язкові, надзвичайно чудні, часто-густо образа була взаємна, часто-густо по суті образи жодної не було, але так чи інакше суду доводилося розглядати силу справ про зганьблену честь.

У Гетьманщині всякий, хто вважав себе за невинно зганьбленого, неодмінно звертався до суду, що його присуд мав силу відновити його добре ім'я. Хто цього не робив, той створював для себе надзвичайно небезпечний інцидент, що з нього міг скористатися перший ліпший з його ворогів. Така була думка, що тільки той терпів образи, чия репутація була не зовсім певна. Через це ледве де в шинку, в гостях, на бесіді або в іншому прилюдному місці починалася сварка, і хтось «публікував» другого злодієм, перелюбом, або «наволікав» на нього інший лихий учинок, як зараз же ображена людина вдавалася до суду з скаргою за клевету і з вимогою, щоб клеветник довів свої слова.

Часто справа доходила до миру, інколи той, хто образив другого, просив у нього пробачення при свідках. Але потерпілий не міг задовольнитися цим: погоджуючись примиритися, він все таки вимагав, щоб цю угоду уряд записав до судових книжок і суд в таких випадках, з прохання невинно ображеного ухвалював декрета, де «приписував йому зацность (честь), як і перед тим цнотливим зоставав», і видавав йому формальну копію цього декрету.

Для того, щоб хто інший не насмілювався знову удатися до цього ж наклепу, посилаючись на те, що перший наклепник не був покараний, суд у тому ж декреті встановлював грошову «заруку» (штраф) на всякого, «хто міл би тоє поновити».

Коли ж справа не доходила до миру, то суд вимагав доказів певних, вислухував свідків, і коли обвинувачування не стверджувались, то суд об'являв його «потварцею» (наклепником), присуджував до ганебного обряду «ревокації», брав «вину» і «нав'язку» на користь потерпілого, а іноді навіть карав і в'язанням.

У справах про зганьблення жіночої честі, крім цього всього практикувався ще (як ми вже згадували) звичай, за яким невинно зганьблена жінка мала право тут таки на суді бити по щоках свого ворога.

Але була категорія осіб, що їх можна було безкарно ганьбити кожному, а вони не мали права навіть вдаватися до судової оборони. Це були, насамперед, непоправні злочини, що їх суд з ганьбою виганяв з місця їхнього жительствова і «од честі людської одлучав». А також і ті, кого суд за брехливу клятву та за шахрайство, звільняючи «од горлової карности», об'являв «безецними», тобто позбавленими честі; далі присуджені до смертної кари, але помилувані судом з тих чи інших причин; всі, що їх карали ганебним стовпом, «цеховані на тілі», тобто, всі покарані відрубанням руки, ноги, вуха та загалом особи, що побували «в катівських руках»; захоплені на перелюбстві, спіймані на крадіжці, хоч би вони встигли помиритися з потерпілими і через це уникнути встановленої законом кари⁸⁶.

Всі такі особи, за виразом Магдебурзького Права, «терплять змазу на славі й почитовості і право своє втратили», отже, вони не могли бути за свідків на суді, не мали права посідати громадських посад, їх позбавлено права «довести присягою своєї невинности» в тому разі, коли це дозволяв закон; «таковим жоден отповідати не повинен» (в суді), але вони „всякому об'язані справляться, хто б їх в чомусь обвинувачував”⁸⁷.

Як бачимо, становище таких осіб було тяжке, отже, це треба брати до уваги, коли ми згадаємо, як часто українські суди звільняли від кари навіть присуджених до смерті. Очевидно звільняли тому, що

⁸⁶ Магдебурзьке Право до цієї ж категорії „безедних" залічувало, крім того, незаконнороджених (беккартов), лихварів, шулерів (костирів), опікунів - марнотратників і т. д. Але в практиці козацьких судів не всі з цих категорій вважалося за „безецних”.

⁸⁷ Jus Municipale in Municipiis, вид. Щербича 1581р. арк. 4. 3.

помилуваний злочинець, все одно не лишався без кари: аж до самої своєї смерти він відчував тягар позбавлення чести, тим жакливіший, що, за Магдебурзьким Правом, «срамота предків простирається до третього покоління»⁸⁸.

Про надзвичайний тягар цієї ганьби красномовно свідчать такі факти, як домагання невинної сторони з подружжя скасувати їхній шлюб з чоловіком чи жінкою, що, вчинивши якийсь злочин зганьбили себе і свою сім'ю. Згадаймо, як ото, наприклад (нарис № XVIII) на суді благала жінка колишнього Кишинського отамана Москаля, розлучити її з її чоловіком, «бо він мене, при моїй старості до вічної ганьби і неслави привів». Або пригадаймо нарис № XV, як баришпільський козак Лук'ян Лихолап відмовився далі жити з жінкою своєю, яка вчинила невеличку крадіжку та яку простила потерпіла сторона, а уряд звільнив від кари. І суд, всупереч усякому писаному закону, розв'язував шлюб в такому разі, а щоб злочин винної сторони і трохи не заплямовував невинну, видавав невинній стороні посвідчення на письмі, як ото було й з Лихолапом. Очевидно, навіть розлука не цілком гарантувала невинного з подружжя від усіляких дорікань, і потрібен був окремий документ, щоб охороняти його честь. Широкі маси не могли точно розбирати, за які саме злочини закон позбавляв чести, і вважалося за ганьбу, коли навіть просто до суду притягали, хоч би суд і виправдав. «Ти нецнота: тебе в чорних книгах написано» — це була найзвичайніша форма дифамації. Подамо кілька прикладів оборони своєї чести судовим порядком.

Якийсь Павло Жук, полтавський швець, дуже сердитий був на хорунжого Кузьму Воскобийниченка, який, певне, йому, Жукові чимсь у знаки дався. Ото ж Жук влітку 1689 року на майдані базарному, під час торгу в присутності сили люду, «не шануючи» старшинського звання, називав Воскобийниченка злодієм, а коли вели на страту засудженого злодія, то Павло Жук, побачивши серед старшини пана хорунжого, кричав йому: «І ти такий же розбійник». Хоч всі бачили, що швець був у цей час п'яний, але Воскобийниченко, як значна персона, потяг Жука до суду. — Милостивії панове, скаржився він на розгляді справи. Велике зелження одержав я на славі своїй. Прошу вас, нехай оний Жук того злодійства мені доводить, а я о своїм цнотливим мешканні дам слухний вивод.

Судді наказали шевцеві „на тую зелживость одповідати". Але що він міг відповісти, коли в нього на похмілля боліла голова і він зле пам'ятав про вчорашні пригоди.

⁸⁸ Там же, арт. 4, п. 5

— А що ж панове,—признався він,— п'яний то я бувши пащикував на цнотливого чоловіка, моя в тім вина.

Суд, «прихилиючися до ради товариської», вирішив як слід покарати зухвалого шевця, що насмілився на старшину такі слова говорити. Отже, суд підібрав до даного випадку 28 арт. 3 розд. Статуту, що стосувався, власне, до зганьблення жіночої чести та чийогось законного народження. Суд присудив Жука заплатити панові хорунжому «нав'язки» 40 кіп грошей та до ревокації. Обряд ревокації був такий: Жук тут же в суді повинен був «тую примовку очистити і тими словами одмовити: що я на тебе менив, якими ти був злодій, то на тебе я брехав, як пес». Коли Павло Жук виконав цей обряд, суд зобов'язав його ще раз «перепросити пана хорунжого і нагородити йому всі правні виклади, заплативши, крім того, вину панськую».

Так недешево обійшлася Жукові «примовка на зацную персону».

Характеристична справа про безчестя сталася в Кобеляці в жовтні 1682 року.

Піп Никольської церкви Михайло за щось погрязся з своїм титарем. Під час сварки, піп, розпалившись назвав свого титаря Івана Хведчуна злодієм. Коли взяти до уваги, що титар — це був здебільша дуже багатий, заможний козак чи міщанин, то зрозуміло стає, що Хведчун нічого не пошкодував, щоб тільки скинути з себе цю образу й допекти попові. Через те, що духовну особу не можна було покликати до суду світського, Хведчунові, що мав, очевидна річ, чимало грошей, довелося їхати аж до Києва, до митрополита і в нього прохати суду.

У той час, через відсутність митрополита, керував митрополією чернігівський архієпископ Лазар Баранович. Певне не одну копу грошей витрусив Хведчун, доки Баранович дав розпорядження надіслати до Кобеляк, „на інквізицію" ієромонаха Амвросія. Той, прибувши до Кобеляк, відкрив формальне засідання „духовного суду" з участю місцевого протопопа Павла Заславського і попів Спаського та Покровського. А кобеляцький сотенний уряд, „для прислухання тої справи суду духовного", призначив 16 чоловіка „своїх товариства людей зацних", між ними аж чотирьох титарів.

Як не крутив отець Михайло, але того, що Іван злодій не довів. Мусів визнати духовний суд, що „сам отець Михайло во всей вині зостає, якую на Івану зринув", а „за таке ущипливе слово іж он Івана злодієм називал, повинен отець Михайло ктитаря свого у всьому, як престоїть, погодити і годним учинити, вернувши йому всі правні виклади".

Як бачимо, духовний суд досить м'яко поставився до свого собрата. Нема мови ні про ревакацію, ні про штрафи на полковника тощо, що їх зазнавали всі звичайні, прості козаки, селяни й міщани.

Із слів присутніх на суді світських делегатів постанову суду негайно записано в сотенному уряді, скріплено підписами і печаттю і видано Хведчунові на доказ цілковитої його невинности.

Потім Хведчун заніс цього запису „задня певної віри і правного попертя" (судового доказу) до актових книг Полтавського полкового суду.

XXXI. ПОМІРКУВАННЯ

Серед інших звичаїв старої Гетьманщини слід відзначити так звану „угоду", „поміркуваний" або „добровільне прощення". Угода полягала в тому, що обидві сторони, помирившись, ішли до суду і заявляли, що вони далі не сваритимуться, а житимуть у добрій згоді. Суд записував це до актової книги і накладав грошеву „заруку" на того, хто перший порушить „угоду", і все це для пам'яті записував до актових книг. Іноді перед угодою між обома сторонами тривали довгі позви, іноді довго обидві сторони тягали одна одну по судах, іноді не одна корова, коняка і гроші встигали перейти до кишень судейських, доки надумувалися обидві сторони, що краще дожити з рештками свого майна, помирившись, аніж просудити його цілком. Іноді ж справа й до суду не доходила а просто люди ворогували між собою, сварилися, билися, а потім приходили до суду і заявляли, що ось, мовляв, ми помирилися. Ось для прикладу така „угода" між двома полтавськими „паніями".

У той час, як їхні чоловіки ходили в походи, сиділи по судах, загарбували земельку де силою, де хитрощами, їхні жінки поза клопотами хатніми не мали ніякої розваги, ніякої праці. Неписьменні, без жодних інтересів, крім того,—скільки підсипати квочок, скільки мотків пряжі чи гусей, курей, качок треба зібрати в господарстві,— вони розважалися тільки відвідинами сусідів, частуваннями, бесідами, а найбільша розвага, то були сварки. Приміром, пані Палажка Яковиха Тендитничка та невістка пана Андрія Будянського Педка (Федора) Грициха, хоч і жили по сусідству, але гризлися щодня через усякі дрібниці. Не стало життя обом: сьогодні одна перемагає, а завтра друга, наче на війні щоденній, повсякчасній. У липні 1688 року прийшли вони обидві, надумавшись помиритися, до полкового суду й заявили: -

Панове, по неуважних посварах наших сусідських, прийшлисьмо тепер зобополне до вічистої угоди, хочачи в першій любові сусідській жити і посваров промеж собою понехавши (занехаявши) од цього часу. Просимо, панове, нехай то буде відомо милостям вашим і за для ствердження може бути вписано в книги міські полтавські.

Суд зробив таку постанову, заслухавши цю добровільну «угоду»:

«Коли б од цього часу найменші ущипливі слова міла узнати пані Яковиха од пані Грицихи, так теж і панія Грициха од пані Яковихи, повинна будет сторона противная сій угоді добровольній вини військової платити до скарбу військового 1000 золотих, а особливо пану полковникові Полтавському сто талярів, на що для пам'яті і в потомніе часи велілисьмо угоду сію в книги міські вписати».

Після цього полковому судові й полковникові доводилося тільки сподіватися та чекати, чи вкоротять обидві пані свої язики, бо кожне найдрібніше «ущипливе слово» обійшлося би для них дуже дорого, а для полковника й суддів було б дуже приемне.

А ось «згода і поєднання чесного отця Григорія Горуновича, призвитеря переволочанського з паном сотником переволочанським Іваном Ковальчуком за посвари, що відбулася в липні 1699 року.

Цієї згоди дійшов піп і сотник після довгої «контроверсії», «в якій контроверсії вчинилося побиття і голови пробиття, і волосов вирвання, а тоє побиття і турбація сталася за дорікання і оболження отцем Горуновичем Івану Ковальчуку», тобто інакше по - простому сказати, піп набрехав на сотника, а сотник, як людина військова, пробив попові голову та обірвав йому бороду та волосся на голові. Тепер обидві сторони заявляли Полтавському полковому судові, що вони навіки помирилися та просили записати «щоб од цього часу єдин другому не чинив перехвалок, як в словах безчесних, так і в ділі на здоров'я, а не тільки через себе, але й через інших людей. А міла б од якої руки початком стати вражда і посвар, або побиття, любо похвалка (погроза) таковая сторона будет повинна платити, чесний отець Горунович на преосвященного його милість отця архипастиря (митрополита) талярей сто, а Ковальчук на пана полковника талярей сто вини».

Суд наказав для пам'яті записати це в книгу.

XXXII. ЗАПОРОЖЕЦЬ З ОДКУШЕНИМ ВУХОМ

Лиха пригода спіткала в лютому 1683 року запорожця Якова Гусака, товариша сотні Іванининої. Саме в цей час ця сотня зимувала в Полтавському полку. Якову Гусакові довелося стояти на квартирі в Диканьці. Робити не було чого. Ото знічев'я він часто пиячив. Одного разу в шинку на підпитку почав Гусак бійку з місцевим жителем Василем Вовком, і той, розпалившись, одкусив запорожцеві вухо.

На суді Вовк щиросердно каюся в тому, що «за наущенням бісовським», будши п'яний «з запальчivosti гніву», завдав Гусакові такої шкоди. Суд присудив йому «єднати» (дійти згоди, давши нагороду) потерпілого. Вовк не відмовлявся запропонувати Гусакові яку завгодно нагороду, але як можна віднагородити людину за відкушене вухо.

Справа була не в тому, що втрата такої потрібної речі як вухо, робила з Гусака посміховисько а в тому, як він з'явиться безвухий на Запоріжжі. Там усе товариство, напевне, подумає, що він збувся вуха за якийсь злочин (як одна із кар тогочасних, поширене було значкування — відрізування носа, вуха тощо). Була небезпека, що його навіть з війська виженуть, та й скрізь, куди б він не з'явився, довелося б доводити, що це не кат у нього відірвав вухо, а що ця втрата сталася під час бійки. І ось Гусак вимагав, щоб Вовк, винний в його нещасті, дістав для нього від уряду таке «письмо», що його б можна скрізь де тільки треба, подати на доказ своєї невинності.

Виконуючи цю вимогу, Василь Вовк з'явився на засідання полкового суду з таким проханням:

— Панове маїстрате полтавський! Поневаж то я, за наущенем бісовським викрочив був (провинився) Якові Гусакові, товаришеві сотні Іванининої козаків запорожських, а то в подпілості з навожденія бісовського, а до того ж запалчivosti гніву, йому ухо зубами одкусив, що з суду вашого декретом прикрито і велено мені Гусака єднати. Я того, варуй боже, і не одмовляюся: повинен буду як змогу єднати. А що большая річ, аби Яков од товариства войска запорожського безчестя і наруганія і з потомній (майбутні) часи не поносив, прошу, рачте (звольте) милость ваша йому Якову письмо врядовне дати.

Суд визнав, що треба задовольнити таке прохання, і ухвалив: «Видячи ми склонность (каяття) Василеву Вовкову і помірковання межі обома сторонами, видаєм сіє письмо врядовне Яковові Гусакові для імовірности, іж (що) он той члонок втеряв през виступок Василів, за нестаток і злость ні од кого іншого, тільки од власного Василя Вовка, і тоє шкодити Якову не мієт на славі його так на самом славному Запорожжу, яко теж на полях і где колвек (де б то не було) в станах козацьких і при

войсках, вездє, аби оному нагани на честь не роблено і добрій славі його не нарікано, але і ковшем, при стародавній братерській любови, яко зацного товариша ховано, на що для ліпшої віри і певности і за для увірення кождому, хотячому о том відати, сіє наше письмо видаєм і тут в книги міськіє полтавськіє велілисьмо вписати. Діялось в Полтаві, в дому судовому 1683 року, февраля 28 дня».

Крім полкової старшини та війта, це посвідчення ствердили своїми підписами й представники Запоріжжя, що брали участь у суді, перебуваючи тоді в Полтаві: Іванина, «сотник товариства войска запорожского» безпосередній начальник Якова Гусака; Матій писар куреня Щербинівського та запорожці: Мисько Брижаха, Грицько Мовчаненко, Іван Шульга й Петрик з Васюринського куреня⁸⁹.

XXXIII. ВОРОЖБИТСТВО Й ЧАРІВНИЦТВО

Серед справ, що їх часто доводилось розглядати судам у Гетьманщині, великий відсоток становили справи про ворожбитство та чарівництво. Тепер у наші дні дивними, чудними та іноді незрозумілими здаються тії справи, але за тих часів чимало з тих справ закінчувалося трагічно для обвинувачуваних. Тогочасні закони, що діяли на Гетьманщині, тобто Литовський Статут та Магдебурзьке Право, нещадні кари встановлювали для ворожбитів-чарівників, що в їх непохитно вірило суспільство тих давніх далеких часів, крім незначних одиниць. У Західній Європі, так само і в Польщі, справи про ворожбитство найчастіше закінчувалися страшною смертю в огні. Останні випадки такого спалення відбулися — в Австрії 1766 року, в Еспанії—1781 року, у Швайцарії—1782 року і в Польщі тільки 1793 року.

Там на ворожбитів і чарівників дивилися, як, мовляв, на служників диявола, що, виявляючи волю його, шкодять людям. Отже, цих шкідливих людей треба викривати, треба винищувати. Попереду йде духівництво, що в його руках справи про ворожбитство перетворювалися на величезне джерело великих прибутків церковних. Адже майно засуджених за ворожбитство конфісковувалося, і не один монастир в Західній Європі збагачував свої добра майном невинних жертв. Тисячі людей через безглузді доноси гинули в страшних муках, Виробилися

⁸⁹ Текст цього документу видруковано в „Києвской Старіше" 1890, квітень з Полтавської актової книги, але О. Левицький подав цього ж документа в поправнішій формі з іншої актової книги, що належала Лазаревському.

жахливі, страшні способи випробовування відьом, способи, мовляв, дізнатися, чи та чи інша жінка, на яку є донос, відьма чи ні. На допитах у страшних муках, що до божевілля доводили, дехто мусів признаватися так, як цього хотіли від нього судді, що він справді ворожбит-чарівник. Щоб позбутися страшних мук, страшних тортур, люди свідомо обирали смерть. Краще смерть, ніж муки.

Український учений, професор Антонович з книг Київського Центрального Архіву (нині Київський Центр, архів давніх актів) зібрав великий матеріал до питання про чарівництво на Україні. Він підкреслює, що на Правобережжі кари до ворожбитів і чарівників застосовувалося здебільша легші, і причина цієї м'якості, полягала, на думку проф. Антоновича, „не так в гуманному настрої суддів, як у відсутності на Україні тих демонологічних понять, що спричинювалися на Заході до жорстокого переслідування ворожбитів. Народній погляд на чарівництво був недемонологічний, а виключно пантеїстичний. Припускаючи існування в природі сил та законів, невідомих масі людей, нарід думав, що багато з цих законів відомо людям, що так чи інакше встигли дізнатися їх. Само собою володіння таємницею природи не було, отже, гріховною справою, ворожою навчанню релігії. Якщо починався позов, то судді не переслідували обвинуваченого за самий факт того, що він, мовляв, володіє або удається до таємничих способів, а намагалися встановити, чи вживав він його на користь чи шкоду іншій особі, і тільки в другому разі, розглядаючи справу з погляду цивільного позову, встановлювали кару, відповідно до завданої шкоди. Тільки зрідка, коли в місцевості панувала пошесть, настрої населення ставав тривожний, і панічний жах спонукував уживати гострих заходів до удаваних чарівників⁹⁰. 2

Нині в Харкові провадять роботу над виявленням актів до питання про чарівництво в Гетьманщині, переважно, з матеріалів Генерального Військового Суду⁹¹.

Нові матеріали, а так само матеріали, зібрані ще О. Левицьким, подають дані до історії чарівництва на Гетьманщині. Вони говорять, що цілком справедлива думка, що на Україні величезну вагу підчас суду над чарівницями і чарівниками мало питання про завдану шкоду, але

⁹⁰ Труды этнограф. статистической экспедиции в Западно-Рус-ский край, юго-западнъш отдел. т. I. стор. 327-336.

⁹¹ Роботу цю провадить спеціальна комісія при кафедрі історії української культури ім. акад. Багалія, на чолі з проф. О. ВвтухоБІІд та М. Горбанем.

одночасно дають цілу низку даних про застосовування смертної кари, як досить звичайного заходу і на Україні XVII та початків XVIII віку.

XXXIV. СТРАШНИЙ ПРИСУД

Ставлення полкових і сотенних судів до справ, де обвинувачувалося в чарівництві, переважно жінок, було різне, але завжди полковий суд з цих справ, хто б їх не розпочинав, мав собі певні прибутки. Так, наприклад, 1684 року якусь Мотрю Лисовчиху винуватили в тому, що «посродку (серед) ночі чарувала дом Іванишин Язловеджишин нагая з замком у волоси вплетеним ходячи і піймав її Корній Язловедженко під своєю хатою».

За присудом полкового суду, «взято за тоє проступство у Лисовчихи єдного коня».

Іноді справи закінчувалися не на користь обвинувачів. Приміром, того ж 1690 року козак Маяцької сотні Іван Червоний скаржився, що його землячка Антониха і Малярка ганьблять жінку його, «задаючи їй неслухний довод о мечтах бісовських», тобто ширять чутки, що вона чарівниця. Полтавський полковий суд надіслав до Маячки бурмістра Петра Юровича та двох козаків, щоб вони разом з сотником Іваном Керебердою перевели слідство, кому та якої шкоди завдала Червониха своїм чаруванням.

У присутності всієї старшини, «товариства та міщан Маяцьких» слідчі запитували всіх, «кому яка шкода і укривдження було од Іванової жінки Червоного, або коли б на неї який настоятель (обвинувач) був».

— Тогда жаден дух признав, що не мієм жодного ущербка од жони Червоного.

Тоді полковий суд, посилаючись на 105 арт. 14 розд. Статуту, визнав Антониху і Малярку «фалшивими свідками» і наказав їм, «упросивши Івана Червоного та жону його нагородити їм всі правні виклади». Звичайна річ, і без штрафу на користь суддів не обійшлося.

Але не завжди так лагідно закінчувалися справи про чарівництво. Підчас пошестей, посухи, голоду, коли був напружений настрій, коли ширилися найбезглуздіші чутки про ці явища, тоді тяжким тягарем падали обвинувачення в чарівництві, і страшні неблаганні були суевірні судді.

На весні 1652 року в містечку Баришполі, в Переяславському полку почалась якась пошесть. Почали ширитися чутки, що тую пошесть насилають якісь баби-чарівниці. Особливо часто згадувалося ім'я якоїсь Овдіїхи Тращихи. Сотник Антін Гарасименко, порадившись із війтом та іншими урядовцями, наважилися арештувати її. Коли виряджені від уряду Василь Волочай, Павло Галяснаненко та Матвій Шульга прийшли в хату до Тращихи та об'явили, що її наказано заарештувати, вона сказала:

— Возміть же, панове, й Путятиху, бо вона старшая наша єсть: вона дівкою рядиться і в косах ходить, молодою чиниться, по дворах ходить і двори надихає, як який двір надхне, то всі вимруть.

Звичайна річ, узяли й Путятиху, і обох до суду посадили до тюрми. За кілька день до ратуші прийшло багато місцевих козаків і міщан та рішуче заявили:

— Пане уряду, великая кривда нам діється од тих незбожних білоглов (жінок) Тращихи й Путятихи, що вони нам згубили отців, маток, братів, сестер, діток та й нам самим од них дісталосся. Просимо, аби вашмостці рачили (зболили), ведлуг святої справедливости і їх учинків більше їх у в'язеню не тримати, але по заслуді карність їм дати.

Уряд заявив, що він негайно готовий розпочати суд, якщо хто бажає бути за обвинувача та подати докази. Такі знайшлися. Перший виступив Харко Якубенко і заявив таку річ:

— Єдного часу, перед покровою, йшов я на торг, на місто, а за мною Тращиха, так я спитав її:— Чи уйметься мор до покрови. Вона мовила: «Ні», а далі мовила до мене: «Виходь з того кутка, де мешкаєш, бо коли не вийдеш, то вимреш».

Другий свідок Овсій Онанка свідчив так:

— Молотив я в гумні жито, аж прийшла до мене Тращиха. Я тоді жито у міх сипав, а вона мовила до мене: «Овсію, викинь з міха три зерна житних, тоді в дому твоім нічого не станеться лихого. Всі будуть живі.» І меду, і воску, і муки просила; мед і віск взяла, а муки не взяла: «Не треба, мовит, нам такої муки, на тую річ не згода».

Третій свідок був місцевий орендар Кирило Давидович, що дав таке зізнання:

— Овдіїха мовила мені: «Пане орендарю, виходь з міста на Іванківську вулицю, то будеш живий з усією челяддю».

Узялися, як слід, до Тращихи. Звичайно, вона спершу заперечувала все, що їй закидали, але як узяли її на «квестію», тобто на тортури, то мусіла признатися бідолашна жінка у всьому, що тільки їй

закидали свідки. Друга обвинувачена — Путятиха, то, мабуть, була жінка зовсім не при своєму розумі, напівбожевільна, — тож вона і вбиралася, як молода дівчина та й поводитися, як дурненька—та без тортур, без катування «добровільно» винилася в усьому, чого від неї запитували, але її зізнання не занесене до протоколу. Вона ж «добровільно» свідчила:

— І Василица попаддя така, як і я.

Те ж свідчила і Тращикху про місцеву винничку:

— Такая есть винничка, як і я.

Хоч які нікчемні були докази, але судді в таку страшну хвилину, коли вимирало все містечко, присудили спалити Тращикху. І коли вона «стояла на остатнім стопню»⁹² тобто коли її звели на багаття, вона в запалі, бризкаючи слиною, твердила одне:

— Попаддю і Путятиху, і винничку згубить, а не згубите, то гірше буде з вами.

І коли вже полум'я охопило її, вона «по десять раз мовила»:

— Не пустить їх ні єдиної.

Чи послухалися судді цієї божевільної ради, чи спалили тільки її одну, не знаємо ми, бо в оригіналі протоколу одірвано останні ряди

XXXV. САНДЖАРІВСЬКІ ЧАРІВНИЦІ

У вересні 1693 року Новосанджарівський сотенний суд розглядав надзвичайно цікаву побутову справу. Місцевий житель Яків Михайленко на прізвисько Бридуненко, молода хороблива людина — чинив «оповідь» такими словами:

— Панове, мешкав я спочатку із жоною своєю по-людськи, а тепер і сам не знаю, що нам стало: чи то з навіщення божого, чи через злих людей взяв мене якийсь страх — і сам не знаю, чого пужаюся, і жони своєї чогось ненавижу через немалий уже час. А тепер я почав узнавати, що тоє стало, мабуть, через чари. Зостаючая в мене швачка

⁹² Технічний вираз, запозичений з обряду смертної кари через повішання.

Присудженого зводили на шибеницю по драбині, і коли він уже стояв на останньому щаблі („на останім стопню"), його ще раз запитували, чи стверджує він свої старі зізнання, і коли він стверджував, або говорив ще на якогось свого товариша, або ж спростовував свої свідчення на інших осіб, то цим усім його словам, сказаним в останню хвилину, надавалося далеко більшого значення, ніж усім його попереднім свідченням.

Ганна Кривая дня вчорайшого признавала на Пріську⁹³, бувшу мою наймичку, а тепер жіючую у Якова Перехреста, що вона, із чиеїсь науки ірвала собачую і кошачую шерсть і палила, не знаю задля чого.

Тут виступила жінка Бридуненкова й доповнила його скаргу:

— Милостивії панове! То ще не все оповідав муж мій. Власне через тії чари не малий час він у великих пострахах був: ніби од челяди своєї у полю утікав до болота і все з себе скидав і чув голос од того привидіння, неначе говорили: «Биймо, биймо, овакого сина; нехай каже, де гроші поховав». І просився Яків од оного привидіння, сидячи в багні мовлячи: «не залазьтеся душі моєї, вивезу вам грошей золотих сто з дому і розсиплю перед вами і поділитесь собі». А вони повідають: «Ні, вже, овакий сину, не увійдеш від наших рук жив».

Зрозуміла річ для нас тепер, що Бридуненко просто хворий був психічно, але за тих давніх, далеких часів інакше поставився уряд та й всі присутні на суді до цього оповідання. Одні здивувалися страшенно, а інші зауважили, що Яків, коли на нього находило, і не такі чудасії виробляв.

Наказав сотник привести зараз те колишню наймичку Бридуненкову Пріську. Коли вона стала перед суд, її найперше запитали:

— Чи було тоє так, як Ганна Крива на тебе признає.

Пріська «без усякого замовчання стала признаватися»:

— Що ж, панове, було тоє: ірвалам собачу шерсть і кошечую і палилам. А на тоє злос діло учила мене Ющика Гузієнкова, що служила на той час мамкою у Якова Бридуненка, і казала мені той попіл і в страву сипати, тільки ж я не сипала, і не знаю задля чого. А вона мені так говорила: «Я мовит, тоє чинила, як з Ромашком позивалася, і, як той попіл розсипала, а Ромашко уступив, то зараз і люди Ромашкові стали лаяти, і право, мовит, позискала». Тільки, панове, моєї речі.

Покликали Ющику й запитали:

— Чи було тоє, як дівка на тебе визнає.

— Ото, панове,— свідчила Ющика — як була на мене оказія, що я була байстрия привела, то Семениха Литвиниха навчила мене на тоє діло, абим кидала кішку на собаку ірвала з них шерсть і палила, то, мовит, не будуть на тебе люди нічого не говорити.

Запитали потім Ющику:

⁹³ В оригіналі її називають і Пруска і Прюска отже теперішнє гостре і в кінці XVII віку ще вимовлялося, як середній звук між у та ю.

— А чи не вчила тебе Литвиниха, щоб ти міла і Якову Бридуненку що чинити.

— Ні, — відповідала Ющи́ха — на тоє Литовка нічого не вчила.

— Задля чого ж ти дівку на тоє злоє діло вчила, задля того-м учила, що Бридунка дівці вислуги не заплатила, (не заплатила найми́чці заслужені гроші) а дівка на нюю плакала; з тих пір я дівку на тоє і вчила. Тут Ющи́ху перебила Пріська і, звертаючись до неї, сказала:

— Спаливши того попїлу, я од Якова Бридуненка одійшла до Перехреста, а ти в Якова осталася; попїл у мене той узяла. Я ж не знаю, де ти його задїла.

Не встигла на це нічого відповісти Ющи́ха, бо в цю хвилину привели до суду Семениху Литвиниху або, як інакше її називали, — Литовку. Це була відома на весь Санджар в баба-пупорізка, ще не стара жінка з хитрими швидкими очима, надзвичайно улеслива, надзвичайно привітна. Вона швиденько підійшла до судейського столу, вклонилася, як годиться, і стала, учтиво схиливши свою голову, її запитали, чи навчала вона чарівництва Ющи́ху.

— А так, милостивїї панове,— почала Литовка — як Ющи́ха привела, вибачайте, байстря, а я в неї бабою була, то й учила дечому, жалуючи її, щоб не було на неї поговору. Та ви, ласкавії панове,— швиденько заговорила Литовка, наблизившись до суддів,—не турбуйтеся: коли дозволите, я хоч зараз піднімаюсь Бридуненкові мешкання поправити: буду старатися, щоб Яків знову з жоною своєю людськи мешкав, як і спочатку.

Але у відповідь на цю чудову пропозицію сотник зараз же наказав забрати Ющи́ху, Пріську й Литовку «до туремного в'язення».

Як на той час, справа була дуже важлива, її мав розглянути вищий суд, а сотенний провадив тільки попереднє слідство, допитував сторони та свідків і давав позивачеві справжній протоколу з підписами членів суду та з печаттю. Той мав їх подати «в зверхніший суд», тобто в полковий. Під вартою вирядили туди й підсудних.

Через тиждень призначений був розгляд тієї справи в Полтавському полковому суді. Сюди прибув і позивач Яків Бридуненко із своїми свідками, і замість усної скарги, «презентовав виведеную ате-стацію», тобто подав слідчий протокол Новосанджарівського сотенного суду. Хоч яка докладна була така атестація, проте, полковий суд звичайно допитував удруге й свідків, і підсудних, і загалом доповнював слідство. Так і тепер, «хотячи познати явні́ знаки і слушніє доводи»

злочину, суд наказав спершу «перед собою ку конечной відповіді стати» Литовці і поставив їй такі питання:

— Для чого ти, припомнивши (забувши) боязнь божую, веліла такій чари діяти і мешкання Бридуненкові і жоні його псовати, із чиєї наприви і яким способом, якого часу? що за слова до тих чарів своїх промовляти, оною справуючи, казала? Од кого ти сама навчилася?

— А що ж, панове — відповіла Литовка — то правда, що я жалуючи Ганни, мамки, щоб на неї не було од людей поговору, що байстря привела, учила мамку тільки не на тоє, щоб шерсть собачюю і кошечюю ірвала і палила, а на тоє, аби вона замок, замкнувши, у воду укинула в яке судно і тією водою умивалася рано, як має сонце сходити і так примовляла: «Як сей замок замкнений єсть, так людей, котрі на мене злосьть якую будут говорити, язик і річ і мову аби замкнуло», і тією водою тричі умиватися веліла.

А тієї речі про зіпсовання мешкання Бридуненкові не відаю; однак, могу, панове, о тоє постаратися, щоб йому і жоні його мешкання поправити.

При останніх словах судді переглянулися між собою. Дурна баба не розуміла, як багато шкодила вона собі цією непотрібною запобігливістю. Більше не стали її допитувати. Замість неї ввели до суду Пріську.

— Панове,— почала вона — як первей говорилам, так і тепер говору, що за заведеную заслугу мою (невиплату грошей) Бридуненком учила мене Ганна Гузійка, мамка бувшая Бридуненкова, на тоє, абим кішку взявши, на собаку кидала і, шерсть з обох бестій рвучи, говорила тії слова: «В якій згоді пес з кішкою живуть, так нехай і Яків Бридуненко з жоною своєю мешкають», поневаж (бо) мені не заплатили. Тую шерсть палила і мала у страву сипати Бридуненкові, бо мене і на тоє учила тая ж мамка, тільки ж, панове, не сипала, а той попіл взяла в мене тая ж мамка. А коли вона з Ромашком, Гарячого зятем, управовала (судилась) за посвар, а власне за такий, що його господиня мамку назвала нецнотою, бо вона байстря привела, а мамка й собі на Ромашиху так же одказала, що «і ти, праві, таких же байстрят навела, як і я», то сипала перед урядом тих бестій попіл, а скоро Ромашко з невідомости уступив ногою в той попіл, і всі люди тамошнії стали якоби за мамкою блажити, а Ромашка ганити; і так мамка, позискавши право на Ромашкові, похвалилася мені, що тоє чинила. А того я не відаю, де вона остаток цього попілу поділа. А тоє чинилося так рік назад, об сім же часі.

Далі допитували швачку Гакну Криву, через яку викрита була ця справа. Ганна пояснила:

— Тогди, панове, сиділа я на колоді, у дворі Якововім, аж Пріська, взявши в хаті кішку, несе до комори і кинула її на пса. І так говорить: «Дідчая собака не бере кішки». За тим, піймавши пса, рвала шерсть і понесла у хату, а кішка теж за нею в хату побігла. Там Пріська шерсть спаливши, попіл у вузлик зав'язала і заховала.

Знову спитали Пріську: — Чи так тоє було? І де ти заховала попіл?

Вона відповіла:

— Було тоє, панове, все, як Ганна мовит, а заховалам я той попіл у сінях, за комін, а навчила мене мамка на тоє.

Узявся суд допитувати мамку Ющиху. Вона дуже плутала, сама собі суперечила, отож суд узявся допитувати її під каранням, як записано в протоколі,— «давано под кількакратную кару». Та навіть на тортурах не призналася Ющиха ні в чому новому, а обстоювала свої старі свідчення.

Слідство було закінчене. Судді—де ж пак було інакше — визнали, що справді таки Яків Бридуненко потерпів через чари: і те, що він «до забуття ума» приходив, і що «з жоною своєю не битковав» (не жив) — все це «йому ся поводило через чари».

Безпосередньо винна в цих чарах була наймичка Пріська, але її навчала на чарівництво й підмовляла колишня мамка Ющиха. Та за головного винуватцю визнав суд Литовку. То ж вона навчила чарувати Ющиху, то ж вона на суді вихвалялася, що може «поправити мешкання» Бридуненкове, а раз так, то вона, як схоче, може й зіпсувати його. Нарешті, вона, Литвиниха, як визнав премудрий суд, «будучи власною чародійницею» навчала й інших «богомерзким ділам чарівницьким».

Цього було досить. У книзі «Порядок», в арт. 14 і 22 судді знайшли вказівку, що «чаровники і всі, которие ся од чорнокнижства, а з гусла обходять, гди ся покаже, же таких речій іного учил албо кому грозил, а тому, которому грожоно з того що злого пригодило, таковий кождий маєт срогою смертельною карністю биті каран, тоєсть огнем спален». Отже, суд ухвалив декрета, що Семениха Литвиниха, як «власная чародійница», і з нею Ющиха і Пріська, «яко послушаючії тих її богомерзких ученій», тоєю ж «огненою карністю маюот згинути».

Але цей суворий присуд налякав і самого позивача і він заявив, що «дарує горлом» усіх трьох і тільки бажає, щоб вони «в городі Новом-Санджарові не мешкали вічно».

Суд радо задовольнив це бажання й ухвалив новий присуд: «Аби тиї чаровниці з міста були шворками вигнані і стали чуждими од всіх їх набитков» тобто усіх трьох жінок мали, б'ючи вірьовками, вигнати за рідне місто на віки, усе їхнє майно конфісковувалося і, звичайна річ, і судді, і полковник, чимало з того майна до рук своїх прибирали. Звичайна річ, майбутня доля цих усіх трьох жінок була надзвичайно лиха. Скрізь, де б вони не з'явились, їх переслідувала чутка, що це, мовляв, лихі чарівниці, від яких чимало зла кожному може статися. Та вони повинні були радіти, що, принаймні, хоч життя своє зберегли, адже в той час не тільки на Україні, але й в Західній Європі не одна жінка через всілякі наклепи гинула за присудами судів у страшних муках. А полковий суд був вдоволений тією худобою й речами, що їх він забрав в обвинувачених.

XXXVI. НАЧАРУВАЛА НА СВОЮ ГОЛОВУ

Але не завжди щастило з козацького суду вийти так щасливо, як санджарівським чарівницям. Тогочасні закони вимагали завжди для чарівниць смертної кари, проте застосування цих законів залежало від обставин. Іноді за тяжчі на тодішні погляди злочини люди зазнавали меншої кари, ніж за легші. Іноді цих суворих кар зазнавали особи, цілком, невинні.

За тих часів існувала тверда непохитна віра, що знахури, чарівники й чарівниці можуть наробити шкоди не тільки людині, але навіть худобі і речам людей, що їм чомусь неприємні. Існувала віра, що досить роздратувати якогось знахура, і він поробить так, що зіпсується ваша худоба, перестануть корови давати молоко, кури нести яйця, поб'є міль вашу одержу тощо. Дехто навіть використовував таку віру на власну користь, залякуючи своїх земляків, використовуючи їхнє побоювання. Але це була гра з вогнем, небезпечна, бо вдавати з себе знахура іноді значило себе припровадити до кари, іноді й дуже тяжкої.

Ото така лиха недоля спіткала обивательку сотенного міста Решетилівки, козачку Гапку Пасьчиху. У квітні 1690 року спеціально скликаний був місцевий сотенний суд під головуванням сотника Юхима Завадовського (через кілька десятиріч один з його нащадків продерся у великі пани, був справжній вельможа — великий землевласник, пан на всю губу).

Суд розглянув скаргу місцевого родового писаря Григорія Маркевича.

Він скаржився, що Гапка Пасьчиха, будши в нього в домі, на бесіді і за щось на нього розсердившись, «перехвалялася», що недовго йому носити його дорогі жупани, — і справді, незабаром «злая похвалка її справдилася». Зовсім зіпсувалася його одежа з дорогого сукна та оксамиту. Мабуть, що побила цю одежу міль, але городовий писар інакше думав.

Та найдивніша річ, що, коли на допит узяли Пасьчиху, то вона навіть не думала відмовлятися від цього «злого учинку», якого вона — звичайна річ, скажемо ми — не могла зробити. Навпаки, вона визнала себе «причинною до зопсовання плаття» і «зараз перед врядом і перед всім миром (перед присутніми сторонніми особами на суді), по стократно даючи руку писареві», просила, щоб він простив її, кажучи: — «От тобі рука моя, що вже більше не будеш в тій втраті шкодувати; я тобі пораду, що твоє плаття не буде більше терятися (псуватися) і сама на себе покладаю декрет, коли б міло ще терятися, то вольно тобі в той час і містру (катові) до рук мене дати і смертельною карністю карати».

Пан Маркевич вважив на це прохання, заявив судові, що він згоджується пробачити підсудну, і тільки просив, щоб її урочисту обіцянку більше не шкодити йому, занесли до протокола і видали про це формальну копію. Суд погодився з цим, кажучи: «І ми тож сей раз не настоюємо на її душу», та обмежився суворим „наказом оной злой жінці"» що коли й надалі вона своїми чарами шкодитиме, «не токмо писареві, але й всякому чоловіку з нею знаючому ся», то не минути їй кари на горло. Пасьчиха клялася, що назавжди «поперестане того злого діла», і її з миром відпустили, а писареві видали копію судового протоколу. Невідомо тільки чи взяв якийсь штраф суд на свою користь, та, знаючи, тогочасні суди, ми можемо з певністю сказати, що при такій зручній нагоді без штрафу не обійшлося. Не минуло двох тижнів, як Пасьчиха посварилась із сусідкою Палажкою Тришківною, і як це в неї було в звичаї, нахвалялася, що буде Палажці лихо. І як на те в Палажки зотліла білизна, полотно й пряжа. Мабуть, не дуже дбайлива господиня була Палажка, не доглядала як слід свого майна, але, як завжди водиться важко визнати себе за винного, хтось інший повинен бути винний, і ось тут і згадала Палажка про погрозу своєї сусідки.

На той час до Решетилівки прибув полтавський полковий суддя Петро Буцький і значний товариш полтавський Василь Бунчучненко. їх надіслав полковник «для слухних інквізицій правних», тобто провадити якісь судові слідства. Під їхнім головуванням, разом з місцевим

сотником, отаманом городовим і війтом з бурмістрами і відкрився суд. Це був наче відділ полкового суду, що на місці розглядає справи.

Сюди прибігла і Палажка Тришківна з чоловіком і занесла «плачливу скаргу» на Пасьчиху, при чому «і слухное лице перед судьями поклала (зіпсоване сукно, полотно й сорочки з дірками), «а плачучи мовила»:

— Мої ласкаві панове! Тоє злоє діло учинила мені оная не боячая бога Гапка за тоє, що намітки її у мене покрадено. А вона того ж часу перехвалялася на мене, мовячи: «Ото ж я тобі вчиню, що до смерти плакати будеш», і зараз же на другий день по перехвальці, одчинилам я скриню (куди певне ця сама Палажка не заглядала давненько, не провітрювала речі), аж десять мотків пряжі так потерані що аж у піч мусілам повкидати, а сама при великім плачу зосталам».

— А єсть же в тебе свідки, ким ти оніі потеряніі мотки освідчала — запитали судді.

Та Палажка запрохала вже на суд «зацного і віри годного» чоловіка Микиту Василенка. Цей свідчив:

— Оком своїм виділем, що мотки вельми попсовані на порох.

Коли на другий день відновилося засідання суду, з'явились нові обвинувачі Козак Василь Неводничий заніс «плачливу скаргу свою на тую безецную чародійницю». Скаржився він, що вона зіпсувала йому одежу, а також поробила корові його таке, що та зовсім не дає молока.

— Тільки раз — плакався він — в моім дому побувала, і од того часу сталися мені незносние упадки.

Як бачимо, доказ провини Гапчиної цілком «певний», та не тільки місцеве козацтво (не знаємо чи письменне чи неписьменне) вірило в чарівницькі вчинки Пасьчихи. Як виявляється, місцевий піп теж «постраждав» від Гапки. Він прислав до суду «цидулку» (записку) такого змісту: «Року 1690, априля 23, в день святого мученика Георгія приходила мя просити Гапка Пасьчиха, которая мені попсовала плаття і мовит: «Прости мя в том, отче, що я тобі учинила, але од цього часу болше в том шкоди тобі не будет, нащо і слово і руку подаю при людих зацних, з которими тебе тепер і прошу: з Хведором Гулаченком, Хведором Одинкою, Ілляшем Стрільпиком і з мужем моім Паськом, а вже болше тобі шкоди не будет», що до пам'яти собі й записалем року і дня вишписаного».

Що ж було робити тогочасному судові? Нема чоґо було провадити вже дальше слідство. Все було ясно, і суд присудив Пасьчиху до смертноі кари.

Ніхто й слова не сказав за неї, ніхто не прохав дарувати їй життя. Навіть чоловік її спроби не зробив прохати помилювання. Певно дуже остогидла йому легковажна жінка, яка своїми погрозами, своїми нахваляннями допекла багатьом своїм односельчанам. Так і загинула через занадто довгий язик, через невміння стримувати себе, а також через віру в те, що можна чарами наробити багато шкоди на худобі і речах легковажна Гапка Пасьчиха.

XXXVII. ПОЛТАВСЬКІ ШКОЛЯРІ

У старій Гетьманщині майже при кожній церкві існували невеликі школи. Ревізькі полкові книги першої половини XVIII віку дають досить точні відомості про їхнє число. 1740 – 48 року таких шкіл було в Ніженському полку 217, в Лубенському — 172, Чернігівському — 154, Переяславському — 119, в Полтавському — 98 і т. ін.⁹⁴

Вчені підраховують, що, як узяти кількість тодішніх шкіл до числа населення, та порівняти з тим, що було за часів царату, то виходить, що в XVII віці пропорціональне співвідношення було більше.

Звичайно, способи навчання по тих школах були досить своєрідні. На першому місці панували всілякі кари, різки, канчуки тощо. Учили немудрої науки, тісно зв'язаної часто з усілякими церковними премудростями і вбивали цю науку в голови дітей немудрі вчителі, переважно дяки. Небагато могли вони навчити, але для того, щоб навчитися хоч с'як-так писати, читати, багато часу доводилося витратити й не раз витримувати всіляких лютих кар. Навіть вірші своєрідні склалися, де вихваляється головний помічник тогочасного вчителя— різка.

Розга убо ниже мало здравие вредит,
Розга разум во главу детям вгоняет,
Учит молитве й злих всех встлает...

.....
Благослови боже оные леса
Иже розги добрые родят на долгие времена.

Школа за тих часів містилася, звичайно, в церковно-громадському домі. Там жив дячок-учитель та й загалом населення

⁹⁴ Див. „Статистические сведения об украинских школах й госпиталях" А. Лазаревского. „Основа," 1862, травень.

І. Павловський „Приходские школы в Стар. Малор. й причины их уничтожения".

школи було дуже різноманітне. У відомості про школи міста Прилуки (1765 року) ми маємо іменні реєстри „молодиків й школьників, при школе живущих". Усього їх жило 18 чоловіка. 6 з них були віком від 12 до 20 років, 4—від 20 до 30, 8—від 30 до 39.

Що ж це були за школярі такого вже поважного віку?

Є певні відомості, що по школах жили й навчались безпритульні сироти, діти бідняків. Коли 1692 року запорозька голота проти Мазепи висунула свого кандидата — Петрика, коли він підійшов з ордою і запорожцями до Полтавського полку, то Мазепа наказав скласти і надіслати йому від імени полтавців такого, перейнятого призи́рством, листа, де говорилося, між іншим і таке: „Всі ми знаємо, же (що) батько твій жебрак єсть. В городі нашем в Полтаві в шпиталі мешкал, а ти в школі межі нищими валячися і попод окнами нашими ходячи, окрушками викормился"⁹⁵

Відомо, що Петрик так «виполірувався» в полтавській школі, що міг потім стати за старшого канцеляриста в гетьманській канцелярії.

Нарешті, школа завжди була за притулок для так званих мандрованих дяків і «волочащихся чернцов»—людей, що мандрували з місця на місце, ніде не притуляючись на довгий час, підробляючи всілякими промислами. Один з таких ченців, відомий стихотворець, кінця XVII віку, монах Климентій, в одному з своїх віршів наводить таке прислів'я: «Школа всяким странним дом єсть вольний»⁹⁶.

Орава, що ми її зараз розглянемо, й освітлює побут тогочасної школи.

1699 року у Полтавському полковому суді розглядали таку справу:

У половині вересня, «по роз'їзду ярмарку полтавського», якийсь Манець та його жінка, «Безручкова невістка», подали урядові знайдену за містом на ріці Рогози й, поблизу Ворскли, шкатулу «одомкнену, порожнюю», де були якісь зошити.

Розглянувши їх, уряд зараз же встановив, що це були «школярские письма» і з написів на зошитах «познал», що вони належали «виросткам» Успенської соборної школи Хвеськові та Грицькові.

Зараз же послали по них до школи і пред'явили їм шкатулу «і письма». Грицько і Хвесько «призналися до шкатули, же їх власная». Вони заявили, що цю шкатулу в них хтось напередодні вкрав та що в ній були не тільки зошити, а ще й чимало грошей. Через те, що вони не

⁹⁵ Літопис Самійла Величка, том III, ст. 114.

⁹⁶ Основа, 1861 рік, січень.

могли указати, хто саме вкрав, то уряд наказав їм «межи собою в школі чинити опит і розиск о той шкоді, на ком би виявитися міло».

Про це ж повідомили й пана «дидаскала» (вчителя) Успенської школи, яким був у той час «дяк ринкової свято-пречистської» (вона ж соборна) Влас Марченко (він того ж року перейшов на посаду городского писаря).

Школярі швидко розшукали винного: того ж дня «подзор (підозра) вказался на Омелька Іванчу кравця», бо про нього один старець, що жив у шпиталі в одному дворі із школою, заявив, що «бачив його, як учора увечор под полою шкатулу ніс»; крім того, виявилось, що Омелько «тої ночі не ночовал в школі, але десь – інде».

Його зараз же привели до суду й взяли на допит. Там він не признавався, а на питання: чому не ночував у школі і де був уночі, «одказал, що в паламаря ночовал», а не каже для яких мір». Суд звелів його «за сторожу до приказу дати». Там він опинився в компанії з якимсь Савкою Івановичем, «за долги посаженим», почав з ним розмову від щирого серця й необережно признався, що то він таки вкрав шкатулу разом з іншим школярем. Савка зараз же про це переказав урядові.

Узяли вдруге Омелька на допит, та тепер він уже не таївся і сказав:

— Я з Андрієм Степаненком, виростком школним, тую шкатулу з вечора з коморки школної взявши, понесли на Подол, і там одомкнувши, чехи в калюжу зарили, а шкатулу з папером і з милом у воду кинули».

Відав суд наказа привести «того Андрія, с которим Омелько гроші підчепив».

Його запитали:

— Чи так есть, як Омелько признається.

Не таївся й цей. Але судові ще одне непорозуміння треба було з'ясувати: потерпілі говорили, що в шкатулі були не тільки чехи, але й копійки (срібна монета), а Омелько заявляв, що він «тілко о чеховой монеті відал, а о копійках не знав». Але Андрій кінець-кінцем розв'язав це непорозуміння, признавшись.

— О чехах обидва знаєм, а копійки з мішечком я сам, потай товариша, в пісок зарив і Омелько не знав.

Обидва «шкоді» признавали і на других двох виростків:

— Кирило Поддячий і Юхим Дяченко о том знали, як шкатулу з комори ми крали, тільки ж о том несвідомі, де ми гроші заділи.

Та суд не звернув уваги на цей наклеп і не притяг ані Кирила ані Юхима до слідства. Ще належало розшукати покрадені гроші. Одному з бурмістрів Олексі Римареві доручили разом з понятими і з Омельком та

Андрієм піти на Подол, „на тоє місце, где гроші сховані були для зисканія шкоди”.

Обвинувачувані вказали те місце, і там, справді таки, знайшли чехи «в хустці зав'язані», а в другому місці викопали «мішечок з копійками». Це все передано було урядові.

Обидва злодії опинились в ув'язненні, а уряд взявся підраховувати гроші, що їх були приховали тії. За великої різноманітності в той час монет і несталости курсу, ця справа була не легка, і не всякий міг її виконати. Судді «упросили людей добрих і віри годних, аби зараз, як скоро подано на уряд тую суму, перелічили в дому судовом, чи много всеї буде найдоватися послі рук злодійських». Панові Кондратові, крамареві із Грицьком зятем Глустого доручили порахувати копійки, а панові Захарові Важничому чехи. Перші два налічили копійок 100 золотих і 30 талярів, та останній налічив чехами теж 100 золотих і 30 талярів, а всього виявилось грошей 380 золотих⁹⁷.

Потерпілі ж заявляли, що у них в шкатулі «пол-чварта ста золотих», тобто 350 золотих. Це трохи здалося підозрілим суддям, а потім повстало й друге питання: потерпілі «суть нищие й убогие, а в руках их такая знатная сума оперлася», їх запитали:

— Где і отколь тії гроші вам в руки прийшли?

Хвесько відповів:

— Складаюся тутешніми міщанами (свідчу), що през кілка літ діти людськіє учачи чех до чеха збирав і зобрав сто золотих і 10 талярів. То — моя родная праця.

А Грицько таке пояснення дав:

— У мене отець можний, до Коломиї ходить⁹⁸, і мене дома приставлював сіллю торгувати. Одно ж сам зобрав, а другеє в отця взяв і пойшов по городах, вандруючи. А знайшовшися з сим Хвеськом, скупились до гурту і міли коня з возом і куфу горілки ку Іввши, на еден грош за товариша торгувати.

Уряд повне не цілком задовольнився цими поясненнями і вирішив не видавати гроші, доки не закінчиться справа, але потім, схиляючись на настирливі прохання потерпілих, видав їм тільки 9 кіп (тобто 29½ золотих), а решту наказав опечатати і «взял урядовне до рук своїх» на переховування.

⁹⁷ У талярі тоді було 3 золотих, а копа — 3½ золотих.

⁹⁸ За тих часів до Коломиї ходили по сіль. Ця згадка цікава тим, що ще в другій половині XVII віку, крім кримської соли, на Лівобережній Україні поширена була й коломийська сіль.

Як виявилось, така обережність уряду була цілком потрібна: на другий день і Хвесько і Грицько зникли безвісти з міста. «Позвавши по утечці, що се люди не робочі», уряд пошкодував, що піддався їхньому «фортелю» і дав їм отії 9 кіп на дорогу. Отже тепер уряд наказав «всю справу о сих вкрадених і перекрадених грошах виписати і на далшую пам'ять і лучшее повірення до книг міських додати».

Тільки через три місяці з'явився справжній власник цих грошей. З Києва прибув печерський ієромонах Сила Журахівській і подав посвідчення про те, що ці гроші вкрадено в соборного старця та проповідника, теж Києво-печерського ієромонаха Панаса Миславського. Йому їх і видали під «квитанцію» Журахівського.

Що ж ми дізнаємося з цієї справи про полтавську Успенську школу?

«Дидаскалом» школи був місцевий дяк. Під його начальством перебували «виростки школьні», або, як їх називали пізніше, у XVIII віці «молодики». З ними ж у школі жив і помічник дяка — піддячий. У нашій слідчій справі згадується шість таких виростків, але їх, звичайно, було більше, вони не були учні в школі, а сами жили з учителювання. Багато з-них, коли не всі, були люди прихожі, зайди; доки жили в школі — учили людських дітей, а обридала ця праця, — йшли далі абож бралися до іншого ремесла.

Як бачимо, один з таких виростків посилається на свідчення полтавських міщан, що він кілька років навчав їхніх дітей і цим заробив собі багато грошей, другий розказує, що спершу допомагав батькам торгувати сіллю, а потім почав мандрувати по Гетьманщині, шукаючи собі роботи.

Випадково опинився він у Полтаві й знайшов собі притулок в Успенській школі; але йому, очевидно, не подобалось учителювати, і він надумався кинути цю працю й почати шинкувати по ярмарках. Загалом же це була убога братія, здатна навіть на крадіжки. Якщо в кого з них знаходилися якісь гроші, то вже це саме викликало великі підозри. Чи вчилися чогось вони сами, перебуваючи в школі, — важко сказати. Якщо й училися, то хіба дякувати під керівництвом «дидаскала» — звичайно старого випробуваного дячка.

Отже, ці «школьні виростки» це були молоді люди, які ще не вибрали собі певної професії та які, за звичаями тогочасними, мандрували по світах «для повідання боліе світа і ученія і людського

обходження»⁹⁹. Одні з них потім ставали справжніми дяками, ба навіть попами, інші переходили на всілякі канцелярські посади абож торгували, треті йшли на Запоріжжя і т. ін.

Парафіяни давали цим мандрованим учителям та псалмопівцям «мандрованим дякам і бакалярам» притулок у школі, але вимагали, щоб за це вони «услугували церкві» на криласі. Так говорить і Климентій в одному з своїх віршів:

И причетниками теж школяри ся именуют,

Поневаж церкви святой широ услугуют.

Крім того, такі школярі повинні були вчити дітей, за це їм батьки платили окремо, а церковні титар збирали на їхню користь із парафіян і гроші, і всілякий харч. Крім школярів - учителів, у школі жили й справжні «школьники» — це були здебільша сироти та діти бідняків. Крім них, приходили до школи вчитися й інші діти, але через те, що в школі чимало жило люду, іноді навчання провадилось по хатах батьків.

Із змінами великими в житті Гетьманщини, з переходом Гетьманщини на загальноімперські рейки, з покріпаченням селянства, занепала й ця школа, не мігши існувати в нових умовах.

⁹⁹ Цікаву, повну всіляких пригод автобіографію одного такого мандрованого дяка Турчиновського, надруковано в „Киевской Старине“, 1885 рік, лютий.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	1
По судах Гетьманщини	25
I. ПРИБИШІ.....	25
II. НЕТЯГИ	31
III. ЗЛОДІЙСЬКА СКЛАДКА	35
IV. КОЗАЧЕ НАСИЛЬСТВО	38
V. ПП-УБИВЦЯ.....	41
VI. СТРАШНИЙ ЗВИЧАЙ.....	51
VII. УБИВСТВО НАЙМИЧКИ	56
VIII. СУДОВА СПРАВЕДЛИВІСТЬ.....	59
IX. ЖОРСТОКА ЖІНКА.....	62
X. ТЕСТЬ І ЗЯТЬ.....	65
XI. ГОСПОДАР І РОБІТНИЦЯ	67
XII. ДВОМУЖНИЦЯ	75
XIII. РОЗВ'ЯЗАННЯ ШЛЮБУ, ЯК КАРА	79
XIV. СУДОВА ІДИЛІЯ	84
XV. РОЗЛУКА ЧЕРЕЗ КРАДІЖКУ	85
XVI. ЗАБОРОНА ЧЕТВЕРТОГО ШЛЮБУ	86
XVII. ОБДУРЕНА ШИНКАРКА.....	87
XVIII. КИШІНСЬКИЙ ДОН ЖУАН	90
XIX. ГРІШНИЙ ІГУМЕН.....	101
XX. ЛИЧКУВАННЯ ПЕРЕЛЮБНИКІВ.....	106
XXI. ЗГАНЬБЛЕНА ВДОВА	110
XXII. ДЯК-ЛОВЕЛАС.....	111
XXIII. ЯВДОХА ПАЛАМАРКА.....	113
XXIV. НЕВДАЛЕ ЗАЛИЦЯННЯ	118
XXV. КРАДІЖКА МАЙНА, СХОВАНОГО ВІД ТАТАР.....	120
XXVI. КРАДІЖКА НА ЯРМАРКУ	124
XXVII. СУД НАД ЗЛОДІЯМИ.....	129
XXVIII. СПІЙМАНИЙ БДЖОЛОКРАД.....	131
XXIX. КРАДІЖКА В ЧУМАЦЬКІЙ ДОРОЗІ	134
XXX. ВІДНОВЛЕННЯ ЗГАНЬБЛЕНОЇ ЧЕСТИ	137
XXXI. ПОМІРКУВАННЯ	141
XXXII. ЗАПОРОЖЕЦЬ З ОДКУШЕНИМ ВУХОМ.....	142
XXXIII. ВОРОЖБИТСТВО Й ЧАРІВНИЦТВО	144
XXXIV. СТРАШНИЙ ПРИСУД.....	146
XXXV. САНДЖАРІВСЬКІ ЧАРІВНИЦІ.....	148
XXXVI. НАЧАРУВАЛА НА СВОЮ ГОЛОВУ	153
XXXVII. ПОЛТАВСЬКІ ШКОЛЯРІ.....	156

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО

«РУХ»

Харків, вул. 1-го Травня, 11

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО:

- Алчевська Х. Люїза Мішел. Драм.поема.
 Андрієнко І. Рибальська легенда. Роман.
 Бхер Й. Банкір на бойовищі.
 Ванченко П. Клопіт цирульника Еміля Термана.
 Виниенко В. Намисто. Оповідання.
 Вороний М. Твори. Поезії. Повна збірка.
 Вазов І. У ярмі. Роман.
 Войнич Є. Джек Раймонд. Роман.
 Гак А. Паразити під мікроскопом.
 Гедзь Ю. Тіж і Мирон Гречка.
 Голота П. Бруд. Повісті і оповідання.
 Горбань М. Слово і діло.
 Гриневичева К. Шеломи з совці.
 Горбань М. Козак і воївода.
 Дюма О. Королева Марго. Роман.
 Едіб Халіде. Вогняна сорочка. Повість.
 Загоруйко П. Манівцями. Роман.
 Золя Е. Напад на млин.
 Ібсен Г. Північні велетні.
 Келлерман В. Брати Шеленберги. Роман.
 Кобринська Н. Вибрані твори.
 Ковалів С. Галицька Каліфорнія.
 Крушельницький А. Буденний хліб.
 Курган Ф. Машкара. Оповідання.
 Левицький О. Історичні оповідання.
 Лісовий П. З дороги. Нариси.
 Мамонтов Я. Його власність. П'еса.
 Мольєр Ж. Вибрані комедії.
 Могуєз Хаджі Мурат. Ворота Багдаду.
 Нечай П. Ромби і квадрати. Роман.
 Наріжний В. Гаркуша. Роман.
 Ординедь-Костровидький М. Анна Русинка.
 Петров В. Романи Куліша.
 Пчілка О. Оповідання.

Скот В. Талісман. Роман.
Сауер Н. Ціна крови.
Срезневський Й. „Майоре, майоре!“.
Толстой Л. Козаки. Повість.
Українка Леся. Вибрані оповідання.
Франко І. Навернений грішник.
Хоткевич Г. Авірон. Повість.
Цепкар Я. Наймитська правда. Повість.
Чехов А. Мужики. Оповідання.
Шопінський В. Жебрацька Америка.
Японська Л. Твори т. I. Оповідання.
Ярина В. Роси. Оповідання.